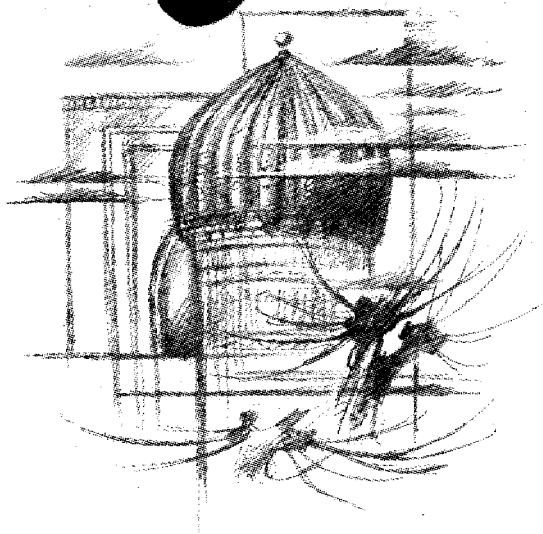

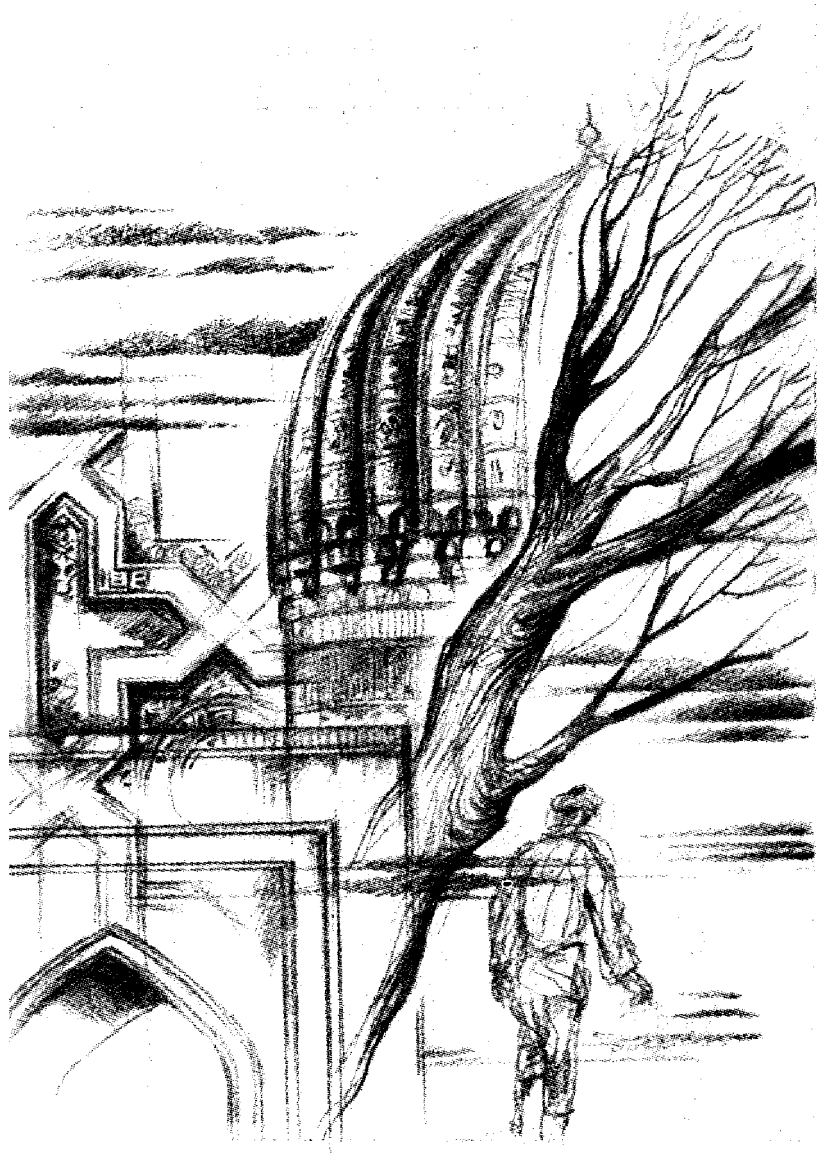
АСАД ДИЛМУРОД

ҒИССАЛАР

Тошкент
Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети
«Ёш гвардия» нашриёти
1989

ГИРИХ

I

«Одамзод азал-абад бир мададга муҳтожлик сезади, у азал-абад кўнглида ва ҳаётида кемтик кўради, жамики истаган нарсасига етишган тақдирда ҳам барибир нимадир камлигидан нолийверади.

Падари бузрук, шукр, камина одамлик шаънини ерга урадиган бу хил нолишлардан ҳарчанд йироқдаман, камина бу ҳол беҳосиятлигини аллақачон эътироф этганман ва хусусан умрим шомиде сиздек савоби азимга умтилиб яшамоққа қасд қилдим.

Мақсадим ягона: оқу қора шундоққина юзага қалқиган бу кунда ўзи ўзидан йироқлашаётган, вужудини руҳига бегона қилиб қўяётган, оқибатда, бу дунё учун бебаҳо мерос қолдирган аждодлари имони ва эътиқодидан мункир келаётган жигарларимга саодат они нималигини англамоқ холос.

Киши олис сафарга чиқса, чиқса-ю, мозий дардини тингламаса, сойи-сувига кўприк бўладиган унсурларини бир зарбда зеру забар айлаш билан кифояланмай, жами аччиқ-чучугини бўйнидан соқит қилса, минг атангки, ҳеч қачон манзилига етолмайди.

Энди бунде ақли расо башар беш панжадек билади, вужудни руҳ билан қовуштирмоқ адолатни жаҳолат чангалидан қутқариб қолмоқ билан баробарлигини, аксинча, тириклик суянчи ҳисобланган бу икки омилни айри тутиш ақлу идрокни камситишга олиб келажагини ҳам яхши билади.

Янглишмасам, падари бузрук, ҳозирча фақат биз ғофилмиз, биз ғофилликка кўникдик, бунде ҳатто фазилатга йўйишимизга озгина қолди. Натижада ўзимиз яшнатган ўрмонга киролмай гангиб турибмиз. Во ажабо, биргина қадам ташлаш учун нима етишмайди: журъатми ёки истак? Бу нарсалар бизда йўқми? Ҳеч-да! Азалдан биз кўп имконга эгамиз. Лекин... кўзимиз очиқлиги, қулоғимиз динглигига қарамай аҳли жаҳонни ҳайратга солаётган неъматларимизни кўрмаймиз, доврүгимиз гулдуросини эшитмаймиз.

Сиз жон қадар суйган бу халқ узоқ асрлар давомида бир туйғунликни, бир тантиликни, бир меҳмоннавоз-

ликни (шу одати айниқса бошига битган бало бўлди-ёв!), бир соддаликни, бир гажирликни... феълига сингдирган; бу эл боласи она қорнидан ингалаб тушгандаёқ ёруғ оламини тугал қиёфада кўргиси келган, у сал тетапоя бўлиб, қадим очунда ўзликдан кечишга арзийдиган мулки муборак барқарорлигига фаҳми етгандан кейин ўзи ҳам бирор арзигулик нарса яратиш ғамини еган. У наслдан ўтган эзгу меросдан то кўзи юмилгунга қадар ғ у р у р л а н и ш н и эплаган. Энди-чи, падари бузрук?

Эгам кўнглимга тоза ният солди: бир вақтлар чарх зарби орқасида тугатиб улгуролмаган юмушингизни баҳоли кудрат уддаламоққа аҳдландим. Аждодларимиз нозик дид билан қурган Тиллакори мадрасаси гумбази ичкарисини таъмирлаш хоҳиши ором бермай қўйди. Бу вазифаи муддао ибтидоси таваллуд топмоқ, интиҳоси фазли камол эрур!

Жоним омон экан, сиздек пири комил ёди ҳамроҳим экан фазлу камол сари талнинмоқдан чўчимайман. Ўртада имонимни тикдим! Фақат, ҳайҳотки, камина тилагини аллакимлар эрмак қилмоқчи бўладилар, аллакимлар иштаҳам тортмайдиган ошни нафасимни қайтаргудек даражада ошатмоқ пайидалар, яъни обида қиёфасига на бир чизиги, на бир мазмуни мос тарҳни пеша айлаб, бошимни ғалвага кўмаётирлар.

Шукр, умид ва далил камина тарафида, булар рағбатимга рағбат қўшади, қачонлардир сиздан эшитганим бир аъло ҳикматни ёдимга туширади. Уша ҳикмат будир: «Жоҳил меҳрини тикан қилиб санчгай, оқил қаҳрини гул қилиб тутгай!..»

Ноумид шайтондир. Алҳол қайишиб турган имконни бой бериш густоҳлик: эрта-индин ноил бўладиган савобни, одамзод кечмишидан узилмай яшагандагина ўзлигини таниши мумкинлигини ҳамиша эслатиб турадиган ҳунар ҳақи, сиздек мухтарам зот арвоҳига камоли эҳтиром билан бағишлайман. Бир умр ўзини сизга шогирд санагувчи ўғлингизни қўллагайсиз, бузрукворим!..»

Отамерос ҳовли ўртасидаги ёғочлари нақшинкор шинам шийпончада уста Шамсиддин чўк тушган: туриш-турмиши залвар, вазмин, боқиши жиддий, фариштали чехрасида сокин бир хомушлик аксланади. Мияси алланечук нурли, қизишиб боради, кўпдан тайинли-тайинсиз ташвишга кўмилгани боис у яқин-орада падари билан бу қадар куюниб, бу қадар хайрхоҳ хаёлий

мулоқотга киришмаган эди. Ҳамиша у падарини ёдлаганда вужудини таранг қарздорлик ҳисси чулғайди. Сабабки, падари арвоҳини шод қилмоқни кўпдан кўнглига туккан, лекин бу эзгу армони ҳадеганда ушалмай. оқибат, ўзича эзилиб, ёр-ошносидан паналаб, аламзада бир одам ҳолига тушган эди. Ҳозир шу ниятини тағин дилидан кечираркан, хомушлиги ортди, беихтиёр шивирлади: «Бир умр ўзини сизга шогирд санагувчи ўглингизни қўллагайсиз, бузрукворим!..»

Қачонлардир ичида оғир тош каби ўрнашган ранжга кўпам изн бермаслик учун уста Шамсиддин ўзини атай чалғитишга уринди. Бир овунч изларкан, ажабки, ҳалиги сўзлар шуурининг аллақайси сокин бурчида тинимсиз жаранглаб акс-садо бераверди. Бу ҳолдан қисинди. лоҳаслангандек бўлди, белог кўз ўнгидан яна отаси сиймоси ўтиб, енгиллик туйди, иштиёқ билан теварагига аланглади: ҳовлини субҳи-содиқ файзи, салқин ва ифори ҳавоси тутган эди.

Ҳовли-жой раҳматли отаси уста Шамсиддиндан ҳам арзигулик мерос, ҳам тенги тошилмас ажойиб ёдгорлик эди. Сўлим манзара кашф этган бу масканда неки бўлса бари — дарвозадан кираверишда тўшалган пишик гиштдан тортиб то иморат буржларида ўрнатилган ёғоч тарновларгача жонини жабборга бериб яшаган, умр бўйи яхшилигу ёмонлик ўртасида адл турган отаси сиймоси ва серҳаракат қўлларини эслатар эди. Иморат беҳад кўркам ва шинам қурилган бўлиб, бирор жойида сакталиқ ва ортиқчалиқ сезилмас, болохонали дарвоза, устунларига кўзаги нақшлар ўйилган айвон, боғдоди эшикли меҳмонхона, даҳлиз, ичкари хоналарда адо этилган ганчкорлик меҳрибон кишиси диду фаросатда беназир бўлганидан далолат берар эди.

Эндиликда иморатларга бетакроп безаклар солиш одати барбод еганини, тирикчилик важи ва енгил-елпи ҳавас туфайли қолипбозлик авж олаётганини ўйларкан уста шийпонча теварагида қийғос очилган оч пушти, оч сариқ, қирмизи атиргул ҳамда мунис бир алфозда солланиб турган тўқ нопормон баргли райҳонга паришон-ҳол тикилди.

Ҳаёт шунақа экан: бу хандон атиргул, бу масрур райҳон ўша некбин, ўша ғамгин кунларда ҳам ҳозиргидек яйраб-яшнаб ўсар, жимжитлик аримайдиган кенггина ҳовли шукуҳига шукуҳ қўшар эди. Азалдан сабзаю раъно, сарву сунбул гуркираган жойда ҳузурдан энтикиб

кетадиган отаси ҳовли бойлигини худди жонидай асрар эди. Ҳатто ишдан олдин — таъмирга киришаётганда қулоғига бир тутам райҳон қистириб қўяр, сўнг мароқ билан куларди: «Ўғлим, эгам райҳонни хўп донолик билан яратган, — дерди кейин. — Жаннатдаги етти боғда ўсадиган етти хил гул ранги ва исидан чимдим-чимдим олиб қўшгану уни бино қилган. Райҳон ҳиди димоғингга уриб турса ҳаракатингда баракат бўлади!»

Бу гапни отасидан илк бор эшитганда у эндигина тўққизга тўлганди, эҳтимол, шу сабаб райҳон нима учун бу қадар сеҳрли эканлиги боисини англамади. Барини кейин билди, мўйлаби сабза уриб, суяги қотиб, таъмир оламига шўнғиб фаҳмладикки, отаси фақат нуктадонлигини ошкоралаш учун эмас, кўпроқ унинг эртасига қайғургани учун шу хил нозик маъноларга ишоралар бераркан...

Ҳа, шунақа, бу сўлим ҳовли-жой, бу хандон атиргул, бу масрур райҳон илгари — отаси тириклигида ҳам худди шундай атрофни хуш бўйларга тўлдириб, шийпонча шукуҳи билан ҳамрозу ҳамнафас тарзда очилиб-сочилиб ётар эди.

Нетонг, жаннатдан эгам бандаларига тухфа айлаб юборган бу рангин неъматлар кўҳна обидалар қатори ҳаёт ҳам, тирикчилик ҳам фано ва бақо қонуниятларига тобелигини мунтазам эслатаверади. Бу ҳол шаксиз табиатан инжиқ инсонни малол гирдобига иргитади; инжиқлик билан баробар ожизликка мойил инсон буни маломат ва тазйиқ англаб талвасага тушади. Нима қилсин, у яратмоқчи бўлган нарсасини яратсинми ёки пайдар-пай ёғилган зуғумиятдан қочиб, узлатга чекинганча, тўрт кунлик умрини беғамгина кечирсинми!? Жавоб қошки осон бўлса, хайриятки, инсонни аросат ваҳми қарийб енгиб, тавбасига таянтираёзганда савобга интилиш туйғуси жўшиб кўмакка келади. дилидаги муваққат гумонларни қувлайди. Бундан рағбатланган инсон икир-чикирларни янчиб ўтади, шу қадар тошадикки, энди уни на фанода насиб этиши мумкин бўлган сохта шуҳрат маломати, на бақо тилсимоти ҳақидаги бир-биридан кўрқинчли тушунчалар чўчита олади.

Раҳматли отаси ҳам, янглишмаса, ғойибона қудрат исканжасига кўп бора тушган, ҳар сафар уни чилпарчин қилиб ташлайверган. во даригки, шундай одам, ма-на, энди орада йўқ, абадийлик йўриғи ва маслагини қа-

дам-бақадам эслатган, яшаш қадри ва лаззатини фақат эзгу нарсаларда кўрган зот қачонлардир ҳаммасини сабил қолдириб кетган...

Тирикликни зап қадрлайдиган отаси тамал тоши ер юзидаги жами шаҳарларниқидан аввалроқ қўйилган Самарқанд (бу ганни раҳматли мунтазам ёд этарди) тупроғидан атиги бирор лаҳза айри тушишни ҳатто тасаввур қилолмасди. Қаттол тақдир чаппасига олиб худди шу хислати билан ўчакишди: шўрликни дарбадар қилди. Бари бир у меҳрини замонлар тийғу бўрони билан олиша-олиша толиққан кўпгина обидалар жароҳатига малхам қилиб босишга улгурди, ҳа, анча-мунча улгурди. Кейин эса тўсатдан мангулик маконига жўнади. Уни — ҳали ёруғ дунё билан тўла чиқишолмаган, оқу қорани тузукли танимаган, аччиқ-чучук нималигини унча билмаган ўғлини доғда қолдириб кетди.

Тўғри, ўшанда у йигирма бешни қораловди, қадди-қоматини роса қўйворган, соқол-мурт афти-ангорини тиканак каби босган, боринги, савлати отни ҳуркитадиган сирикдек йигит эди. Мияси ақлга, вужуди кучгайратга тўла бўлса-да, гўрлиги бор эди, гўрлиги!

Мана, вақт нақадар учаркан, ўзини ёруғ оламга келтирган оқил қиблагоҳини, идрокини пешлаб, қўлини ўнглаган муруватли устозини тупроққа қўйгани, жудолик аламини ютиб келаётганига қирқ беш йилдан ошибди. Бу кўргулик туфайли узоқ саросар юрган, қаддини қайта тиклаб олгунга қадар неча бор қоқилган уста Шамсиддиннинг ўзи мана энди етмиш остонасида кўр тўкибди.

Тавба, орадан яхшими-ёмонми шунча вақт кечибди, хўш, у қорни тўқлиги, усти бутлигига шукрона айтиб шунчаки тирикчилик қилдими ёки ота пандига суянганча тиришиб-тирмашиб яшаш пайида бўлдимиз?! Уста бўлакча фахр туйди, кейин ўзини койиди. Қерилиб қайга борарди. Ҳукм эгамдан, қолаверса, улусдан. Ўртада андиша бор-а! Кейин, билади, устози — падари шуҳрат изидан юрмади, аксинча, шуҳратнинг ўзи уни қувди. Шукр, у ҳам шуни ният қилган, тоабат пақирлик наҳдасини татимоққа қасдланган. Фақат ўғли Ғайбиддин ёки шогирди Расул Усмон бу бобдаги маслагини қандоғ ҳазм қиларкин?

Омон бўлгур Ғайбиддин гажирроқ чиқди. Таъмир соҳасида ёки бошқа бирор чигилни ечишда айтганини қилдирмагунча тинчимади. Ҳатто баъзан устага ҳам

ён бермайди. Уйда эса оғзига талқон солиб олади. Ичидан ҳар битта гапни илмоқ билан тортиб чиқаришга тўғри келади. Гоҳо хитланиб кетадиган уста буни ўзича тушунади, ҳалигача суянчиғи оёғини чатиб қўймагани учун ўкинади. Асли ўзи ва кампири айбдор, бу ғўр бола лақиллатишига учиниб юрганча, шартта бировини унаштириб қўйишса олам гулистон эди-ку!

Кампири Муслима хонтахта қўйроғида жимгина ўтириб, хиёл заҳил чехрасида дилкаш аёлларга хос бир беозорлик зоҳир айлаб, чой қайтара бошлаганда уста ҳам гаш, ҳам масрур эди.

Изаат-икромни жойига қўядиган кампири хушсуханлик билан дастурхонга ундаб, пахта гулли бежирим пиёлада дам еган аччиққина кўк чой қуйиб узатаркан устанинг қорамтир мағизли чўзинқи юзига табассум югурди, у яккам-дуккам оқ оралаган калта соқолини силади. Шу асно ҳануз сукут сақлаётган кампирига зимдан қаради, ҳали ўзини койиган бўлса-да, бу тикилишида алланечук ҳаволаниш аломати бордек эди; ногоҳ буни туйиб ўнғайсизланди.

Эсида, раҳматли отаси қачонлардир, ҳаволаниш — иллат, у хушёрликдан маҳрум ҳунарлини хўрлайди, ахйри эл ичида юрувсиз қилади, дея башорат айлаган эди.

Уста синиқ кулимсиради, ота ёдидан бағри илиди, зеро тагин шу эсидаки, бузруквори қанча камсуқум бўлса шунча қаттиққўл ҳам эди. Айрим феъли тор, нафси бузуқ усталар избосарларини тузукли нарса ўргатмай бир-икки йил ичидаёқ паноҳидан қувларди. Бу бобда падари бошқача йўл тутарди. Энг истеъдодли шогирдини ҳам то ҳунарини ипидан-игнасигача эгалламагунча, чангалидан бўшатмасди. Одатига кўра Шамсиддин бошига ҳам шундай савдо солди. Илму амал бобида у неча бор синовдан ўтгандан кейингина оқ фотиҳа бергани — мустақилликка узатгани чоғланди.

Масъуд кунларнинг бирида юртни ошга чорлади.

— Жамоа, кўряписизми, — сиртига майда гул туширилган бежирим тешани юқорига кўтараркан отаси гурунгни қиздираётган усталарга дўриллаб мурожаат қилди. — Ушбуни падарим еттинчи меросхўр бўлиб олган, мен саккизинчи эдим, — деркан отаси илкис унга ўғирилди. — Энди, сен, ўғлим, тўққизинчисан. Ёшим шу ерга етиб уни камситмадим. Сендан ҳам умидим шу! Тириклигимда-ку уни хўрлагани қўймайман, мабодо

кетимда тоядиган бўлсанг, гўримда тикка тураман!

Ўша тобда падари меҳрибони, кўзалари жиққа ёшга тўлганча, аста келиб лагча чўгдек ёнаётган жуссасини бағрига анча муддат босиб тургани, оллодан узоқ умр, пок имон, сабр-тоқат, хотиржамлик тилагани ҳали-ҳали хотиридан ўчмайди. Жонига ёқиб қолган ҳалиги сўзлар-ри ҳам унутолмайди. Лекин, уста Шамсиддин, хом сут эмган банда, гоҳо бу дуолар қадрига бормади. Нима бўлганда ҳам ўз билганидан қолгиси келмайди. Феъли тор-да, феъли тор, унга кўпинча шу нарса касри уради, обида деса жонини ҳам аямайди, рўзгор кам-кўстини бут қилишга қолганда эса ими-жим! Қоса чўмичга урилган-да, яъни жонига зўр келганда захрини нуқул мана шу мушфиқ ожизага сочади.

Ногаҳон қалашиб келган кесатиқлар тиг бўлиб кўксини тилди, жони оғриб жавдиради, қийноқларини хотини сезиб изза қилишидан чўчигандек, тезгина чеҳрасига хотиржамлик тусини берди.

— Ғайбиддин қани? — деди ниҳоят жимликни бузиб.

— Қаёқдан билай, — деди Муслима совуққина, — ўзингизга ўхшаб дум тутқизмайди.

— Бирор ташвиши бордир-да.

— Бирам талмовсирайсиз-эй, — жўрттага қовоғини уйди Муслима. — Болагинани рангини сомон қилдингиз.

— Яшавор, кампиржон, яшавор! — пиқирлаб кулди уста. — Неча кундан бери қулогим тинчиганига ҳайрон эдим.

— Шу болагинага раҳм қилинг.

— Бўпти, — уста дастрўмоли билан ёшланган кўзларини артди. — Эртадан тагига етти қават кўрпача тўшаб бер, роҳатини қилиб ётсин. Қолганига ўзим балоғардон.

— Сизни пичингга қўйса.

— Пичинг эмас, тўғриси шу, энди негадир уста кампиридан нигоҳини олиб қочди. — Ана, икки ўғлинг, иссиқ жойини топиб кетди, бир нима дедимми, йўқ, демасди, лекин ўз йўригимдан ҳам қолмасди. Майли, бунисигаям розиман, фақат ўзи танасига ўйлаб кўрсин.

— Менга мунақа дейсиз, — мингирлади Муслима, — нарёққа ўтиб... болагинани аврайсиз.

— Тилим бесуюк деб бижиллайверма, — кампирини силтаб ташлади уста. — Авраб эсимни еганим йўқ.

нима қилган бўлса ўзи ўз ақли билан қилиб келди. Ўргилдим сендақа тарафкашдан!

— Бўлди, дадаси, тавба қилпан.

— Тавба қиласан-да.

— Менам аҳмоқ, била туриб сизга ёриламан.

— Менга нима қипти?

— Сизгами? А-ай, қўйинг! — жиндай сукут сақлагандан кейин Муслима бидирлади. — Сизни ундай ҳам, бундай ҳам деёлмайман. Ғалатисиз. Ғайбиниям жинни қилаёздингиз. Бир ёқда ўқиши чала... Анови найнов Раёул ҳам ўзингизга ўхшаган. Иложини топса кечасиям кошин ўлгурни бошига ёстиқ қилиб ётса!

— Нима, ёмонми? — илжайди уста.

— Нима, яхшими? — чолини узиб олди Муслима. — Э-э, сизми, сиз... ёши бир жойга етсаям куйинки китоб устида мук тушиб, мотам тутиб ўтирадиган сиздай бола-мижоз одамдан нима умид?!

— Ичинг тўла ҳасрат экан-ку!

Чамаси, уста ҳазил отмоқчи эди, мўлжалга тегизолмади. Тошиб кетган кампири нимага шама қилганини англагандан кейин ҳурпайди. Қоврилаётган бўлса ҳам анчагача чурқ этмади, ниҳоят, секин бошини кўтарди, дилида потирлаётган сўзлар нигоҳига кўчди: «Онаси, жон онаси, бундай қаттиқ кетмагин. Мендан эмас, эгамдан умид қилгин, токи сени ўз инояти билан сийласин. Билсанг, онажониси, камина китоб устида мук тушиб мотам тутганим, асли бу — кечмишда ўз юрагимни, соддадил улус юрагини ўпириб кетган кунларга аза очганим! Эҳтимол, бу — ожизлик, лекин майли, шундоқлигимча қоламан, сен хоҳлабсанми, буни бетимга солавер! Иложим қанча, камина ўсмирлигимда бир дард юқтирганман, бу дард кошки бу кунда енгиллашса!»

Арзимаган учиригидан чоли ночор қиёфа олганини кўрган Муслима суратланди, эски ашуласини бошлагани етмай ичкари хонадаги жигарранг жавонлардан бирида терилган, бандасига сариқ чақачалик нафи тегиши гумон йиртиқ-тиртиқ китобларни (чоли шуларга топингани учун хуноб) эслатиб бекор қилганини сизди.

Уста тўнғичи ва ўртанчасига орқаворотдан гоҳо ҳалигидай тош отиб қўяр эди; азбаройи куйганидан шундай гуноҳга жазм этарди. Инсофни ўртага тикиб айтганда эса Муслима ярамагурларни отага қайиштириш учун пинҳона кўп талашди. Натижа аксинча бўлди: Аслидин билан Қиёмиддин игна билан қудуқ қазимоқдан

ҳам оғир юмушдан эслари борида воз кечишди. Даствлаб уста хотинидан хафаланди, барини билиб турса-да, шўрлик Муслимани айбситди, таънага кўмди.

Раҳматли отаси бу борада ҳам лутф қилганди: бу ҳунар шунақаки, мажбурлаганинг билан биров суя олмайди, укувли кимса эса хоҳиш ва эҳтиёж тақозоси билан унга қаттиқ меҳр боғлайдиким, ҳеч бир куч шаштини бўғолмайди.

Кейинча мана шу ақида билан овунди.

Омади чопгани шу: кенжаси акаларига тортмади.

— Онаси, Ғайбини ўз ҳолига қўйгин, — деди уста хаёлдан бўшаб. — Ўғлинг меров эмас, ўз ишини ўзи билиб қилишини боя айтдим. Буёғини сўрасанг, у энди очилаяпти, бобоси арвоҳи қўлласа, тузимизни оқлайди. Қаттиқ гапирганимга хафа бўлмагин.

— Э, дадаси, — деди Муслима сал тетиклашиб, — сиздан хафа бўлиб нимаям топардим?

— Ҳа, баракалла, — деркан устанинг йирик-йирик бўртиқ кўзлари ёнди. — Сен ўзи яхшисан-да, кампиржон, хафа бўлишни билмайсан. Аммо, рости, каминага Ғайбини туғиб берганинг учун сени кафтимда кўтариб юришим керак. Агар у ёнимда бўлмаса ҳолимга маймунлар йиғлаши тайин. Ишонасанми?

— Ишонмай ўлайми.

— Унда ҳалигидай суюлма-да, кампиржон!

— Хўп, чолжон, — кулимсиради Муслима. Лекин, дадаси, ўз этинг бўлгандан кейин юриш-туришига қарамасанг бўлмас экан-да.

— Аёл зотининг биттаю битта дарди — бола.

— Шу... анови китобларни нима балоси бор?

— Нимаиди? — илкис ўғирилди уста.

— Ғайбиддин нуқул ўшаларга ўралашади, — Муслима дастурхон попугини чимчилогига ўради. — Кечалари хонасида чироқ ўчмайди. Ов, бола, домлаларинг берганини ўқи, эрта бу дардисарларни сўрамас, десам, яна миқ этмай ўшаларга ёпишади.

— Алжирама! — деб уста ўқрайди. — Индама, домлалариники ёнида ўшаларниям ўқисин. Нима, мен унга аҳмоқ бўлиб ҳарф танитибманми? Арабча билан форсчани бекорга ўргатибманми?

— Ҳар нарса эвида бўлгани яхши, — паст тушмади Муслима, — ўзи итдай чарчаб келади, туз тотинмай...

— Бўлди, бас, — кампири сўзини кесди уста. — Қийналмаган банда бандами? Элга жони ачиган одам

аввало кечмишини билиши керак. Э-э, кўй, сен бу гап-ларни қаёқдан ҳам тушувардинг.

Маъюслашган нигоҳи билан Муслима ер чизди, сўнг чолига қарагани ботинмай бўшаган чойнакни олиб қўзгалди, иссиқ чой дамлаб келиш баҳонасида ошхона сари пилдираб юрди.

Ёлғиз қолиши билан уста бошқача бир ғашликка ботди, аёл барибир аёллигига боради, ҳар қанақа ўктами ҳам ўксик келади, учиригимдан инжилмадимикин, деб мулаҳаза қилди.

Кейин ёнбошлаган ҳолда иморат пешайвонини завқланиб қузатди ва беихтиёр ичкари хонадаги эски рисолалар жойлаштирилган жигарранг жавонни, кун бўйи устахона ва меъморлик институти ташвишига кўмилиб, тун бўйи беадоғ мутолаага берилиб толиққан Ғайбидинни хаёлида гавдалантирди.

Асли кампири жаврамаса ҳам ўғли ҳуши-фикрини ҳалиги жавонга боғлаганидан воқиф эди. Бу кунда хонадонини зийнатлаган бир бойламгина нарса (улкан хази-на қачонлардир йўқлик комига тушганини Муслимага қандоқ айтади ёки айтгани билан буни Муслима қандоқ тушунади?) эътибор қилгани унча арзимади. Майли. эҳтимол чиндан ҳам шундайдир, лекин муҳими — шу нарса борлиги, тагин ҳам муҳими — шу нарса маҳзун кунларини эслатиб-эслатиб қўяётгани, кўксига тош каби қотган армонни қўзғаб-қўзғаб қўяётгани, энди кўзингни каттароқ оч, дея сергакликка чорлаётгани!..

Қаттол экан чарх: оғир-енгилни бирдек ўтказаваркан! Во ажабо, хоҳ азоб, хоҳ роҳат бўлсин, хоҳ зугум, хоҳ мурувват бўлсин, бир хилда изсиз йўқотаваркан! Ана шу йўсинга қараб одамзод ҳам ҳар нарсага чидашга мажбур — ахийри, шу нашъа қиладики, тагин тирикчилик билан овунади. Назарида, ўша кунлар нариберисида осмон узилиб тушгандек, бутун жонзодни босиб қолгудек, келасига олиб борадиган бутун тешик-тирқиш тамом ёпилгандек бир ҳол юзага келган эди, ишқилиб, одамзодни қуюн каби чирпирак қилиб юборадиган бир кулфатни жон ҳовучлаб кутган эди. Лекин ҳеч нарса рўй бермади. Ҳаммаси аввалгидек бир маромда давом этаверди, ҳаммаси ҳаш-паш дегунча унутилди.

Фақат у ҳеч нарсани унутмади, унутолмади, чорасизлик авж нуқтасига кўтарилган кунлардан борлигини зилзилага соладиган ваҳима билан залвар хотира қолди. Ҷиндай фахр ҳам қолганини яширмади: ахир мана шу

бир бойламгинани кутқариб қолиш учун жонини гаровга тикмадими? Эзилган тани култўдага аралашиб кетишидан чўчимоди, «шляпалилар», деб ном олган ва кўпинча зимзиё қоронғида изғиб юрадиган кишилар гирибонидан тутиб олиб кетишидан чўчимоди. Ҳолбуки, у бир марта ўшалар чангалига тушган, бел баравар совуқ сув тўлғазилган бетон ертўла нималигини яхши биларди. Бари бир қўрқмади, хоҳлаганини қилди. Ох, у култўда! Юраклар қиймаланган ўша лаҳзада замин ўзи култўдадан иборат бўлиб туюлмаганмиди? Кейин билса, кўрни титкилаб топгани — Абу Наср ал-Фаробийнинг «Иҳсо ал-улум» рисоласи, Ҳазрати Алишер Навоий билан Мавлоно Лутфий девонлари, Мирзо Улуғбек замонасида яшаган қайсидир муннажжим-олимнинг математика ва ҳандасага доир мажмуаси экан; қолган ўн беш-йигирматаси муаллифларини аниқлаш иложи бўлмади.

Чарх бир айланиб олгандан кейингина у отаси уста Жамшиддин билан етаклашиб зўр-базўр кутқарилган митти хазина беркитилган жойга яқинлашишга журъат этди.

Кунлардан бир кун уста жавондан Мир Алишер Навоий девонини олиб, куйган жилдларини силаб, ғазал адоси бўлиб кўз намлаб ўтирганда (Муслима бекор кесатмади) Ғайбиддин кириб салом берди. Шубҳасиз отаси Ҳазратга бу қадар чуқур меҳр боғлаганини у билмас эди, шу сабаб отаси мумдек эриётганига ажабланди, бўсағада пича маънос тургач, аста изига бурилди.

Чамаси, ўша фурсатда Ғайбиддин отаси дарди-қувончи мана шу мўъжаз жавондан, шу жавон қабатларида жамланган ажиб дунёдан бошланажagini тўласинча тушуниб етган эди.

Атиги бир лаҳза ичида тамоман ўзгарди, гўё сеҳрланди, рангин оламнинг ҳали нигоҳи тушмаган нуқтасини илкис кашф этди. Бутун инон-ихтиёрини товланиб кўрина бошлаган шу нуқтага топширганча остонадан аста узиларкан, отаси босинқи товуш билан чақирди. Тўғриси, у ичкари киргани анча муддат ботинмади, тагин ўктам чорловни эшитгандан кейин секин жилди.

Во ажабо, нима, шу кун уста ўзини аршу аълога яқин олган кун эдими? Еки Улуғ сўз пайғамбар янглиг унинг баъзан гулдек нозик, баъзан тошдек қаттиқ дийдаи ломаконини муруват ва хуштавозелик ҳисси билан тўлдирган эдими? Хулласки, яхши тилак, пок муноса-

батни ўзича қадрлай оладиган Ғайбиддин кирганда у, қаршисида мўътабар девон, тамом эриб битаёзган эди. Тагин Ҳазратдан қироат билан ўқиди, сўнг мулоҳазага чўмди, паришон алфозда жавондан бахмал муқовали бир рисола олиб узатди, сўйланди: мана, ўғлим, қош-қобонингга сур, «Қирқ ривоят» отлиғ маънилар жамлама-си...

Ғайбиддин ҳайрон: бу қайдан пайдо бўлди?

Тахминан ўн кунча бурун устани ёши ўтиб мункиллаб қолган бир кўса мўйсафид сўроқлаб келди. Рости, уста уни танимади, меҳмон ўзини танитгач, кўзидан ёш тирқиради, анчагача унинг бир ҳовуч бўлиб қолган жуссасини бағридан бўшатмади. У қачонлардир отаси суйган шогирдлардан Қодирбек эди.

Эсида, бир кун отаси ошналари ва шогирдларини ҳовлисига йигди, уларга дардини айтди, яъни кечагина анҳордан қутқазиб олинган рисолаларни уларга ташипти. Ҳаммадан кейин келган Қодирбек ҳам ўшанда битта халта орқалаб кетган эди, шуни қўшниси кўрган экан, эрталаб бориб чақма-чақарлик қилибди. Уйидан ҳеч вақо топишолмаган, шундай бўлса ҳам... у ёғи Сибирь, қаҳратон нафасидан бўлак нарса ўтолмайдиган қалъа! Шўрлик шақирлаган суяк бўлиб қайтган, лекин Самарқанддан юз ўтирган, аниқроғи, тагин бирови сотиб қўйишидан чўчиб, Туркистонга кўнган, ўша ерда уйланган...

Кейинча Қодирбек ёр-ошна тарафидан Афросиёб кунчиқарида қазилган горда кўмилган китобларни эслабди, тақдир кўргилигидан эрта-кеч ўртанаверибди. Охири, тўридан тўри яқинлигини сезгач, бола-чақасидан ижозат олиб, сафарга отланибди. Мақсади — кўмани биттама-битта айтиш, ноёб рисолаларни ёруғ дунёга чиқариш, киндик қони томган шаҳарни зиёрат қилиш экан...

Кўмма топилди, лекин, топилмагани авло эди. Қодирбек хабари кўп шов-шувга сабаб бўлди. Чор тарафдан билагонлар йиғилди. Сўнг гор оғзини ҳовлиқиб очишди. не кўз билан кўришсинки, ҳаво етишмагани сабабли не-не бебаҳо қўлёмалар идраб кетибди. Шундоғ қўл теги-зишлари билан жамиси кукун бўлиб тўкилди. Тошкандан Ҳамид Сулаймон деган олим бор эди, ёши ўтинқираган шу кап-катта одам беному нишон кетган Улуғ сўз тепасида бўзлади: тарихимиз бошига етган касофатларни бугун бўлмаса эртага туз кўр қилгай! Олимлар умид узиб кетишди, уста ҳам ўртанганча Қодирбек билан

кўлтиқлашиб жўнади. Хайрлашув чоғи, Чимкент автобусига минаётиб, Қодирбек қўйнидан бахмал жилдли нарса чиқарди. Ушбуни олинг, сизга эсдалик қолсин, деди. Сўнгра, падарингиз билан сизни тиқишган жойда камина ҳам бўлганман, белгача сув килкиллаб турган симонка ертўлага солганларида, нарвонсимон темир устига юзтубан ётқизиб дарра билан ялангоч елкамга савалаганларида ушбу рисола чопоним астари ичида бўлак-бўлак қилиб беркитилган эди, деганда уни қайта бағрига босмоқдан уста тийилолмади.

Отаси шуларни сўзлаётганда Ғайбиддин шуурини нимадир симиллатиб ўтди, туйқус англадики, бу кўксидан анчадан бери тугилиб ётган, ҳар замонда тўфондек кўтарилиб, гирдобдек жунбишга келиб қўядиган, яқин кечмишда кўз билан кўриб, қўл билан тутиб бўлмайдиган ваъда, даъват ва ўтрик туфайли яралган аччиқ хотимага қаратилган беҳудуд нафрат эди. Ажаб, бу нафрат фақат кўксидан эмас, бутун тасавури, бутун хаёли, ўй-фикри, бутун ташвиши-интилишида, бутун тилагида, борингки, ҳар бир ҳужайрасида яшаётгандек эди.

Бағри тўлиқиб кетган йигит ўша кеча миужа қоқмади, бениҳоя бежирим ва майда настаълиқ хати билан тўлдирилган саҳифалардан то азонгача нигоҳ узмади, азонда пича мизғиди, сўнг беҳос уйғониб, апил-тапил ювинди-да, отаси ҳузурига саломга чиқди. Бафуржа чой хўшлаётган уста аликни қуюқ қилди, индамай ўтирди, унинг уйқусизликдан кўпчиган юзи-қовоғига зимдан назар солди. Ғайбиддин билдики, отаси маъни кутмоқда, дангалроқ бўлишим керак, деди ичида ва дангалига ўтди: «Дада, тугатдим, ҳар бири нафис дур, фаҳми ожизимча, ҳаммасидан нафисроғи «Икки наққош» экан, каминани ўйлашга кўпроқ мажбур қилди!»

Эсида, ўша заҳотиёқ уста ўғли диди, фаросати ва ақлига яна тан берди, у зукколик билан ривоят магзини чақиб берганда ҳазор бора офарин айтди. Қизиғи, «Қирқ ривоят» кўлига тушгандан кейин Ғайбиддин зеҳни тағин ҳам тоблангандек бўлди, у бошқа қўлёмаларга ҳам шу қадар шўнғиб кетдики, бундан бир завқланган, бир ҳайратланган уста унга фақат сабру тоқат тилади.

Нафсиламбри, келиб-кетувчиларни хала-хулада жалб этмайдиган жавонда авайлаб териб қўйилган кўхна рисолалар ичида Ҳазрат девони ва «Қирқ ривоят»дан бўлак яна бири бебаҳо ва табаррук саналарди. Бу ал-Фаробийнинг «Иҳсо ал-улум»и бўлиб, зуккотаъб муаллиф

унда меъморлик илму амалини санъат билан баробарлаштириш йўригидан баҳслашардики, шу асосли маънини ўғли аллақачон ўзлаштириб олган эди.

Даврига хос мураккаблиги бўлган рисоладан панд ёки фикр ўзлаштириш осон эмасди, шу боис бу мушкулотни ота-бола бақамти ечишди ва таъмирда тарху амални қовуштирмоқ учун улуғ қоидаларига бот-бот мурожаат қилишди.

Имони комилки, бу кунда Ғайбиддин, етук уста бўлмаса-да, юртда таъмир аҳволи қай даражадалигини анча пухта билади, шогирдлар тугул усталар ҳам қўхна ҳунар илму амалидан тўла воқиф эмаслигини армон билан ўкиниб гапиради. Гоҳо бундай ҳол юзага келиши сабаби устида баҳс ҳам қилади. Аччиқ таъналарини эшитганда уста, шундоқ ҳам хотиралар чангалида эмасми, яраси баттар тирналиб азобланади.

Қўйингки, уста ўғли Ғайбиддиндан мингдан-миг рози, бошқа шогирдларидан нимаси биландир ажралиб турадиган кенжаси қобилиятига ҳам, собитлигига ҳам астойдил ишонади, шундай экан, нечун суймасин, нечун этагига ёпишмасин!?

Сал кам қирқ йиллик ҳамроҳи — Муслима нима бўлганда ҳам бунини тушунмоғи керак. Агар тушунмаса ёки тушунишни истамаса, иложи қанча, пешонасидан кўради. Энди у Ғайбиддинсиз яримта, Ғайбиддин шунчаки дастёри ёки кўмакчиси эмас, — жони, хаёти, умиди! Мабодо қазоси етиб қоронғи гўрига думалаб кетса эрта шу ҳақиқий меросхўри бўлади, шу чироғини ўчирмайди. Сўнгра унинг болалари орасидан ҳам бирови тўшини яланг қилиб майдонга тушар-да!..

II

Уста катта савобдан умидвор...

Лекин, ростини айтганда, бу кун жуда йироқлигини, олдида не-не савдолар турганини сал-пал тасаввур қиларкан, кайфи буткул учади, бир оғриқ билан қоришиқ гашлик борлигини чирмайди.

Афтидан у ҳар қадамда рўпарасидан чиқиб қолиши мумкин бўлган аллақандай таҳдиддан чўчийди. Асли чўчиганича ҳам бор-да! Чархи буқаламун неча марта жонини қилга илди ва ҳар гал имони бутунлигига ўзи кафил ўтди. Энди шаксиз кўп нарсага хотиралари кафил, яхши-ёмонга бирдек чидаган, катта-кичikka бирдек муомала қилган раҳматли падари ёди кафил! Ноли-

моқчи эмас, бироқ ростини айтмаса ҳам бўлмас: тақдир уни сира аямади, сира! Шунчаси етмагандек, тагин уни бир довдиратмоқчи: қаёқдандир қуриб кетгур анови Маъруф Афзаловични кўндаланг қилди. Қариганида шунақа ҳамроҳ топиллиб қолди. У валломат ҳам, энди менга мутесан, жиловингни қўйвориб бўпман, деган маънода кўз ўйнатиб турибди. Э, йўқ, кимсан уста Жамшиддиндай мухтарам зот зуриёди — мисқоллаб обрў йиққан уста Шамсиддин келиб-келиб энди, ёши бир жойга етганда, йўриғидан тоядими? Хали уста Шамсиддин эсини егани йўқ, ўша Маъруф Афзалович чучварани хом санабди, ана, керак бўлса ишини олсин, қўшқўллаб топширади. Бироқ жиндай ҳам паст кетмайди, отамерос хунарини хўрлатмайди. Шу хунар деб бутун умр озор чекди, уриниб-суринди, нима қилганда ҳам падади арвоҳини чирқиратмади.

Пушти камаридан бўлган ўғли — Ғайбиддин ақли идрокини ҳам ўзига азиз нарсалар билан пешлади, но-зик навда эди ўғли, хоҳлаган тарафига эгди. Энди бу кунда хунари тақдирига қанчалар қайғурса, ишонган боғи, суянган тоғи — Ғайбиддин тақдирига ҳам шунчалар қайғуради.

Ана бунисига нима десин: у кеча-кундуз не андуҳда, бу ёқда дунё тургунча тургур кампири не кўйда — бир амаллаб Ғайбиддинни чўнтакка ҳемири туширма-са ҳам даҳмаза-дўмбираси кўкни титратадиган қилвириқ хунардан (ўзи тўқиган ибора) четлаштирини пайида. Ҳар қалай ҳалигидай талмовсирашлари тагида бир илинж-иддао ётибди. Асли у шунақа, дарди қўзиганда кўпам жиғи-бийрон бўлмайди, гуриллаб ёнмайди, аксинча, ҳалимдай эшилади, билдирмайгина чимчилаб олади. Зимдан иш пиширса! Хотин халқининг сочи узун, ақли калта-да!

Кичиккина жуссасини тик тутганча Муслима чойнак кўтариб келганда уста Шамсиддин юмшоқ кўрпача ва лўлаболишга бошқатдан хотиржам ёнбошлаган эди.

— Дадаси, сиз... тавба қилдим-а, — ҳайратини яширолмади Муслима, — хафа десам хафамассиз, хурсанд десам хурсандмас. Феълингизни биламан, бир гапни ичингизда чиритасиз. Сизам одамга ўхшаб бир мартагина мундай очилинг. Ўзи нима бўлди?

— Қизиқмисан, нима бўларди? — хитланди уста. — Ҳадеб тергайверма одамни! Ахийри шубҳа бошингни

ейди. Чойдан суз, эрталабдан мунча чанқаяпман, тавба.

— Ё Ғайбингиздан бирор гап олдингизми?

— Ғайби менга икки дунёдаям ёрилмайди.

— Ёриладику-я, ўзингиз... қовоқ очмайсиз.

— Сен, қовоғингни очаркансан, нима қилолдинг?

Муслима индамади. Устаси тушгурдан тагин кўрлик ўтди, у сир бой бермай бемалол чой ҳўплади. Бекор қилди, ҳаддидан ошди, ётиғи билан уқтирса асакаси кетмасди. Шўрлик кампири, айби шуки, орага яхши ният билан гап қистирди, Ғайбиддиннинг уйини тушириб бергани шошилмаётганига шама қилди.

Ичи сидирилиб бораётган бўлса ҳам уста Шамсиддин яна ўғли қоматини хаёлида жонлантирди ва ўтирган жойида алланечук безовта қимирлаб қўйди.

Бундан анча муқаддам Маъруф Афзалович тархни илк бор қўлига олиб нима қилишини билмай додираб турганда ҳали бир банда эътиборига тушмаган шу ўғли кутилмаганда суяганини ўйласа ҳали-ҳали орзиқади.

«Отагинам, сиз биласизки, Тиллакори гумбази ичкарисидаги нақшлар Г и р и ҳ ва И с л и м и туркумларига хосдир, — деган эди у ўшанда истиҳолани йиғиштириб. — Манови тарҳда эса бу туркумларга тегишли қадимий ифодалар тўласинча тасвир этилмабди. Бундан кўз юмиш адолатсизлик!»

Қурмагур ўғли шундай қаттиқ кетди: тархни ҳам, тарҳ эгасини ҳам заррача аямади. Шақсиз мўлжал Маъруф Афзалович эди, лекин шапалоқ нақ келиб унинг қулоқ-чаккасига теккандек бўлди. Кўзлари мошдек очилди. Демак, хулоса шуки, Маъруф Афзалович энг муҳим нарсани четлаб ўтган, ёдгорлик қиёфасини белгиловчи кўҳна нақшлар қолдиқларини менсимаган!..

Уста Ғайбиддинсиз узоққа боролмаслигини билди.

Ғайбиддин бошқача фикрда: агар отасига суянмаса бир гишти бир жойдан олиб иккинчи жойга қўйиши мушкул, ҳатто у бу эътирофини катта-кичик орасида гурур билан таъкидлайди; у отаси йўригидан жиндай бўлсин тоймайди, аини пайтда кеча-кундуз эринмай китоб титади.

Орага Маъруф Афзалович тарҳи тушгандан кейин у ҳаловатидан буткул кечди, «Иҳсо ал-улум»га ёпишиб олди. Охири олам яхлитлиги ҳақиқий санъатда ҳам яхлитликни тақозо этишини ўзи учун кашф қилди. Гумбаз ичкарисида танда қўйиб юксакдан юксак шифт-

да бу қоида яққол ифодаланганини кўриб ёқа ушлади, тезда Гириҳ ва Ислими Тиллакорининг асосий либоси эканини устага етказди.

Гайбиддин Гириҳ асири бўлди.

Гириҳ, унингча, изтироблардан яралар эди.

Бу ғалати таърифдан уста кулади, кулса-да, ичида ўғли дидига тан беради. Истаса ўзини-ўзи арш тахтига мингазиб қўядиган Маъруф Афзаловичдек одам шу нарсадан маҳрумлигини ўйлаганда негадир ғалати ҳолга тушади. У қанақа кимсалигини тарҳи айтиб турибди. Тарҳи обида учун бегоналигини идора ёки Регистонда бўлган тортишувларда неча бор савалади, зарурат тутилса тап тортмай тагин савалайди.

Маъюсликка мойил Муслима, қоқсуяк қўли чойнак қопқоғида, чоли чехрасидан нигоҳини узмас, аҳволи-руҳияси бир ҳолатдан иккинчи ҳолатга бетўхтов кўчаётганидан ажабсинар эди.

Ҳаял ичида уста ўзи билан ўзи бўлиб қолди, қовоғи солиниб, кампирига ортиқча рўйхушлик бермади. Адибадини роса қизитди, шу ёғи етади. Қуёш ёйилиб кетди, энди тезроқ йўлга тушиши керак. Идорада Маъруф Афзалович жони ҳалқумига тиқилиб кутаётгандир, нописандлиги учун гўрига гишт ҳам қалаётгандир.

Қатта савобга етишмоғи асосан ўзига боғлиқлигини дилидан кечирганда таъби сал равшан тортди, Маъруф Афзалович гоҳ уни, гоҳ буни баҳоналаб таънага кўмаётганини, тепадагилар эса янги бошлиққа зимдан ён босаётганини ўйлаганда ўксинди.

Қани, айтинг, Муслима буларни билди нима, билмади нима — икки ҳолда ҳам қилча нарса ўзгармайди. Зинҳор у хотинидан нолимоқчи эмас, хотини фариштали аёл, қолаверса, унинг ҳам ўзига яраша дарди бор, шуни унга тўкмаса кимга тўкади.

Хотини ҳақ, нуқул эс-хуши ҳунарида, ҳатто ирмига ўзини бир кун-ярим кун таъмир ташвишисиз тасаввур қилолмайди. Аллақачон бўй етган ўғли кўнглини сўрагани эса вақт тополмайди. Йўғ-э, унчалик эмас, уста уни бир неча маротаба зинграйтириб қўйиб тергади, у эса чайналишдан нари ўтмади. Иззат-нафси оғриган уста, шу бугуноқ ошнам уста Иброҳимнинг қизи Жамилани унаштираман, деб охириги суҳбатга яқун ясаганда тушмагур чаппа ўгирилиб илжайди.

Маслаҳат пишди, тўй ташвиши бошланди, совчилар сараланаётганда бари яна терс кетди. Феъли баҳор

ҳавосидан қолишмайдиган ота кўққисдан айниди. Бир кун кечқурун дастурхон устида уста Иброҳим шаънини ерлади. Аламдан кампири бўғилди, жондай ошнангиз эди, нима бало, ораларингдан пишак ўтдими, э, ўзи сизда бурд йўқ, бунақа гувранаверсангиз у дунё-бу дунё лаванг ўғлингиз оёғини чатиёлмайсиз, деб роса бобиллади.

Уста табиатан бир оз наришонхотирлиги ҳамда буткул даҳмазага кўмилгани туфайли, совчилар жўнатилмагандан кейин Ғайбиддин алланечук маъюслашиб қолганини илғамади.

Уйингга бугдой тўлгур уста нима учун тўнини тескари кийиб олгани боисини соддадил Муслима ҳанузгача билмайди. Узоқ тортишувдан сўнг пишган маслаҳатни чиппака чиқарган воқеа қуйидагича эди: совчиларни лўкилламай, аввал ўзи маслаҳат пишитиш пайида, уста Шамсиддин Улуғбек мадрасаси пештоқини таъмирлаётган ошнасини излаб Регистонга борди. Таъмир қарийб тугаёзган эди, шу сабаб уста Иброҳим майда-чуйда якуний юмушларни шогирдларига юклаб қаёққадир кетибди. Ошнасини кутиб у зерикди, буюк аллома ва шоҳ назари теккан иморат ўзак қисмида таъмир қандай бораётганига қизиқиб, баланд ҳавозалар аро пештоққа тикилди, тикилди-ю, нақ эсдан оғаёзди. Замонида баркамол юлдузлар салтанати саналган оламда... мувозанат чил-парчин қилинган эди.

Қаҳри жўшди, ичи сидирилди, аламини кимга тўкишини билмай орқа-олдига қарамасдан жўнади; кўп яхши тилакни кўксига жойлаб келган одам бу йўсинга йўлиққандан кейин ошнасини кўришни ҳам, баттар қуйишни ҳам хоҳламади. Устоз кўрган одам шунчаликка боргани ботинибди, кеча тухум ёрган жўжалардан нима умид, дея жизганак бўлди. Э, аттанг, нечун бу кор-хол юз берди?! Ярамагур ошнасининг кўзи қаёқда эди? Ёки, нима, тарҳга таянмадим, нақшларни кўр-кўрона зарбладими?

Агар у ҳам осонига қараса, роҳати ва тирикчилиги ғамини еса, таваккал қилиб Маъруф Афзалович матоҳини Тиллакорида қўллаворса бундан бешбаттари юз бермайдими, кейин бу кўрғиликдан имони қуймайдими, жони азобда қоврилмайдими?!

Дастлабки кезлардаёқ ота-бола фикри қатъийлашувди: аллакимлар нарҳини осмонга кўтарган тарҳи норавони ё бекор қилиш, ёки тамомила қайта тузиш керак

эди. Шундай тузмоқ жоизки, ҳар қатлами, ҳар сарҳади, ҳар рангида Гириҳ ва Ислими бор кўрки билан товланиб кўринсин.

Эхтиёткор падари бир вақтлар Гириҳ ва Ислими туркумлари юзасидан узоқ вақт ҳафсала билан сабоқ ўргатган эди. Гириҳ ҳақидаги мулоҳазалари ҳали-ҳали қулоқлари остида жаранглайди: одамзод ёвузлик билан ҳеч қачон келишолмаслигини ҳис этган онда Гириҳ яралди, аниқроғи, у адолат сўзи билан барабар тугилди.

Қошки бу ҳақиқат Маъруф Афзалович дийдасидаги музни эритолса!?

Асли бу одамдан наҳ уриш унча инсофдан эмас, негаки, ақл-ҳуши жойида, кўпни кўрган, эсини таниб бир банда бурнини қонатмаган, иложини топганда катта-кичик атрофида гирди-капалак, қалтис вазият тугилиб қолса яқину узоқ кишилардан бирдек ёрдамини аямайди. Кўпчилик ундан беғараз кўмак кўрганини оғзидан бол томиб сўзлар эди.

Омад Маъруф Афзаловичга жуда эрта кулиб боққан: студентлик ғалвасидан қутулган заҳоти Тошкентда, таъмир-лойиҳа институтида анчагина юқори лавозимни эгаллаб томир отади. Хевадаги қайсидир обида ни қайта тиклашда қатнашади, бир кўклам Самарқандга тишриф буюради, казо-казолар ҳамроҳлигида Регистонни томошалаётиб, қутилмаганда Тиллакори гумбази ичкарисини учун таъмир лойҳасини шахсан ўзи тайёрлаб беражагини лутф этади. Ногаҳоний ваъдани мурувват билган, ҳали дараги бору ўзи йўқ лойиҳа учун миннатдорчилик изҳор эта бошлаган казо-казолардан тенги йўқ юмуш ижросига сарфланадиган маблағни тезроқ ажратишни сўрайди, борингки, ишлар жўнашиб (Маъруф Афзалович бир ёш мутахассисни ёнига олиб ваъдасини уч ойда дўндириб ташлаган), шитобига олган лойиҳа барча тегишли тешик-тирқишдан силлиқққина кириб-чиққандан сўнг, ахийри, айлана-айлана уста Шамсиддин қўлига келиб тегди, тегди-ю, борлигини дўзах азобига солган можаро шундан бошланди.

Катта-кичик ҳайрон: ҳали шу пайтгача юқори тавсия этган лойиҳани, мукаммалми ёки хом-хаталами, чиппакка чиқаргани ҳар қандай мана-ман деган уста ҳам жазм этмаганди, таомилга кириб қолган бу йўриқни қутилмаганда у бузди.

Лойиҳа-таъмир институтидаги акахонлар тинч ту-

ришармиди: тавсияномадан сўнг дағдаға-пўниса эҳтиёткорона қистирилган маслаҳат хатлари пайдар-пай учиб келаверди. Елкасидан сумка тушмайдиган серган почтачи хотин кўзлар аллақачон ўрганиб қолган қизгимтир конвертни котиба қиз атр-упаси бўйи тутган хонага киритиб берганда идора ожизона бир силкиниб олар, тўполон кўтарилар, бош мутасадди Зоҳиржон яхши муомала билан гажир устани аврашга уринар, ялиниб-ёлворгани кор қилмагандан кейин ошкора дағалликка ўтарди.

Оғир-енгилда Ғайбиддинга суяниб қолган уста кўпинча дардини ичига ютиб шунчасига чидади, насиб қилса бу ёғига ҳам, ҳар қанақа уқубат бўлса-да, гинг демай дош беради. Фақат ғурурига тегинишмаса, савобдан кечасан, уволга юзланасан, деб хўрлашмаса бас — имонини икир-чикирларга қурбон қилгандан кўра омонатидан қутулгани афзал! Бечора Муслима бошқа дардларини тушунмагани сингари бунисини ҳам фаҳмламайди. У ўғли билан жонини жабборга бериб юрибди, Муслимаси тушмагур эса, сўз худди бир қоп сомон устида бораётгандек, тарҳдан воз кечишу роҳат қилиб яшашни таклиф қилиб ўтирибди. Лекин ундан ҳадеб гиналаши ўринсиз. Ахир у ким? У ўз дардигамига кўмилиб юрган, рўзғору бола-чақа ташвишидан бўлак ташвишни тан олмайдиган муштипар аёл-да!

Ҳовли анча исиди, уста сабрсизланди.

Нечундир энди Муслима ҳам бетоқат, чамаси, у Ғайбиддин ғийбатини каттароқ қозонда қайнатмоқчи, хусусан агар Ғайбиддин тезроқ уйланмас экан, пашшадан фил ясайдиган одамлар ёғдираётган маломатдан осонгина ўлиб қўя қолишини сездириб қўймоқчи эди. Яхши ҳамки калласи ишлаб қолди, ҳозир ҳар қандай машмаша чолига ёқмаслигини билди, истамайгина бошқа савол берди.

— Бугун устахонага бормайсиз чоғи?

— Ўзлари чақирган, бормасам чатоқ.

Овози алланечук маҳзун эшитилди, бундан гижинди, ўзини тетик тутишга тиришиб кўзғалди, ҳовлидан оғир қадамлар билан чиқди ва димикқан автобусда Афросиёбга жўнади.

III

Азалу абад бу можаро табииати шунақа: кимнидир бахтга дохил қилади, кимнидир дунёдан совутади, кимнидир бир умрга куйдириб қўяди. Ҳамма тажрибасиз йигитлар қатори ўз бахти-тахтини ҳали тузукроқ тасаввур қилолмайдиган Ғайбиддин эса, совчилар юриши бошланмай туриб нохушлик билан тугаганини ҳисобга олмаганда, ҳали бу можаро аччиқ-чучугига деярли йўлиқмаган, айрича туйгудан сархуш юрар, Мажнунни адои-тамом қилган Лайли сингари малоҳатли қиз чеҳраси ва нозу истиғносида эртасини кўрар эди. Онаизори уни бўш-баёвликда айбларди, бу шалвирашингда дунёдан тоқ ўтасан, деб узлуксиз минғирларди. Беозор таънадан сўнг, Жамилани эслаб, бутун туриш-турмуши лангиллаб кетадиган валломат йигит сукутда, юраги гурсиллаб ураётганини онаси эшитиб қоладигандек, гужанак бўлиб олади. Сўнг ҳатто ўзига ҳам бегона товуш билан бу кунда надари Гириҳ тақдирини ўйлаб оворан сарсонлигини, шу ташвиш бир ёқли бўлиши билан шаксиз ўзига қайишажагини, армони ушалажагини тўхтовсиз уқтиради. Бу борадаги ҳар қанақа муомаладан ийиб-эзилиб кетадиган онаизори киприк намлаб қолиши ёки бошқатдан жовиллаб ёпишишидан чўчиб қолган Ғайбиддин аста жилади. Кенг ҳовлида кампир ўзи билан ўзи овуниб ўтирганда, саркаш чол Гириҳ билан қайсидир мулойимхунук амалдор ҳузурида жингиртоб тортишаётганда Ғайбиддин, юлдузлар салтанатига учгудек бир тарзда, тасвирий санъат идораси эшигидан эллик қадамча нарида, ҳали кўкка бўй чўзиб улгурмаган ёш чинорлар тагида, асфальт йўлакда нарибери одимлаётган бўлади.

Ҳафсала билан соқол ўстирган кишилар ин қўйган даргоҳ шундоқ Регистон жанубий биқинида, аниқроғи, уч забардаст обида рўпарасида эди. Шу сабабдан Ғайбиддин бу атрофда чумолидек гивирлаб юрганини отаси ёки уста Иброҳим кўриб қолишидан ҳадиксирайди; агар улардан бирови кўрса-нетса шаксиз бир галва чиқади. Бари бир, шунга қарамай, ҳайқиш ҳисси, галва таҳликасини бу ерга келиш, Жамила билан дийдорлашиш интиқлиги осонгина енгарди. Чинорлар тагида пайдо бўлиши билан ўзини қандайдир бир ёввойи кучга рўпара қўйгандек, ҳатто уни тап тортмай босиб-янчиб ўтгандек астойдил севинар, ўзида журъат етарли

эканлигини эътироф этарди. Фақат, ҳайхотки, отаси ҳузурида бу журъатидан ном-нишон ҳам қолмасди, ном-нишон ҳам!

Гайбиддин чинорлар тагига кўпинча кечроқ, қуёш гарбга ёнбошлаганда, мўминтойгина бўлиб келади. Сўнг, жон ҳовучлаганча, Ҷамилахон кўк эшиқдан бедана юриш қилиб, фарангий ёки арабий атрлар бўйини анқитиб чиқишини пойлайди. Агар кечикаверса, бўғилади, қони қайнайди, шундоқ ҳам кўкси тубида жунбишга келиб турган соғинч ҳисси бирдан кўзғолон кўтарди.

Тушмагур Ҷамила ноз-карашмани жа қийворади, ташқарида мажнун йигити анчадан бери интизорлигини сезгач, баттар тантиқлик қилади, пича куттирсам қадримга яхшироқ етади, дегандай, атайлаб кечикади.

Гайбиддин Ҷамиладек санам учун жонидан кечишга ҳозир у нозир: Ҷамиласиз кенг ва ёруғ дунё кўзига тору қоронғи, ҳатто сал узоқроқ муддат уни кўрмаса, латофатли кулгиси, маънодор сўзларини эшитмаса, ҳеч курса меҳру мурувватга тўла кўзларига термилиб ёнида бирпас жимгина ўтирмаса гарангсийди, телбаваш қўйга тушади. Хусусан у дардини волидайнига¹ қандай сездиришни билмай боши говлаб юрганда гўё омад кулиб боқди. Онаизори, кенжангиз дунёдан тоқ ўтадимми, деб зориллайвергандан кейин отаси қисқа муддат Гириҳдан алахсиди, бирдан қадрдон ошнасини, у меҳрини бериб ўстирган қизни хотирлади, лекин, мирзо йигит, мен аралашгандан кейин қулоқ қоқмайсан, деб огоҳлантириш ҳам қилди. Йигити тушгур падари амрига осонгина бўйсунди, чиндан ҳам қулоқ қоқмади, ҳатто четга бурилганча ҳузур билан илжайди. Кейин Ҷамилахон ёнига елдек учди, иккиланмай ундан суюнчи олди, борингки, қутилмаган хабар билан санам дилидаги учқун алангаи оташга айланди. Энди Ҷамила азиз кишиси элчиларини кутиши, уларни таомилга кўра иззат-икром билан сийлашлари борасида куйиниши, қолаверса, иш хамирдан қил суғургандек осон кўчиши учун, бетарафликдан кечиб, жиндай ошқора ҳаракатга ўтиши лозим эди.

Аттанг, қўп аттангки, остонага ўзларидан аввал дарақлари зилзила солган совчилар, жиловни бошқа манзил сари бургандек, ҳадеганда қораларини кўрса-

¹ Волидайн — ота-она.

тавермади; улар қўчаларини супуриш, эшиклари турумини бузиш тугул, мундай ирими учун деворларига суйканиб ҳам қўйишмади.

Бардошли қиз умидини синдирмади, бахти калитини тугуни қирқ қайта тугилган тугунчаклари қатида яширган элчиларни кутди, кутаверди. Ахийри, йигирма кунлардан кейингина, умид узди, ёруғ дунёга сигмай қолди, кечалари қадрига йиғлади, кундузлари ёлгондакам кулди. Гулдай нарса эди, сўлиди, дилидан иштиёқ билан бирга қатъият ариди. Совчилар дарагини бувиси ҳам, ота-онаси ҳам орқаворотдан эшитишган экан, ўшалар олдида мулзам бўлиб, маломатга кўмилгани қолди, сенга ўзимиз бир сўзини икки қилмайдиган субутлисини топамиз, ғам ема, деган писандалар эшитгани қолди.

Дунёда қиз бола иззат-нафсини ерга уришдан ёмонни йўқ-да! Ҳар қанақа чўлта фикрли банда ҳам буни билади. Тагин, сочи шамолига не-не азаматларни йўлатмаган Жамила, гурури тоғдайгина эмасми, бебурд Ғайбиддинни газабида нақ қовуриб ташлаёзди. Шунчаки хуснга ҳавасманд экансизми, муҳаббат юкени кўтаролмайсиз, деб дангалини айтди. Энди бечора Ғайбиддин ҳолини кўрсангиз-а! Сувга тушган мушукча нима, у нима! Тумушибгина олган, бўйни қисик, кўзлари йилтир-йилтир қилади, боқишида бир ялинч, ялинчки, турган-битгани узр, тавалло, умиду илинжга мойил, фақат ун чиқармоққа ожиз, беҳол ўйлайди: «Жоним, тушун, мен атайлаб қилмадим. Қўй, жоним, сену менга совчи-повчи керакмас, ўша инжиқ бандаларсиз ҳам топишамиз. Ишон, жоним, ишонгил, фақат бундай қаҳр сочма, ўлиб қоламан-а!» Ёлворувчан нигоҳ Жамилага бир оз далда бағишлади, ахийри қиз кўнгилчанлигига бориб ийди, кўкси қаърида кўпдан беркинган дард кўпам узоқ газаб қилгани имкон бермади ва беозор жавдираётган мушукчага мушукчадек аста суйканди. Бирам сузилиб тикилди-ей қизи тушгур, ҳатто кўк ҳавасдан энтикиб кетди, шу билан иссиқ танлари, иссиқ нафаслари қовушди, олам аслига қайтди: кенг, ёруғ, осойишта...

Ана шу дақиқада йигит, маст алфозда, қалампирмунчоқ иси юққан майин сочларни силай-силаё, ичида борини тўкди, «хато»сини тузатишга тутинди, яъни камхаржлик офат эканлигини, орқа-олдиларини йиғиштирмай тўй бошлагани инжиқ ва каттагап онаси розилик

бермаётганини (ёлгонни ўзи кечирсин!) юмалоқ-ёстиқ қилди. Чайир қўллар силашидан эриётган Жамила инонди. Шубҳага ўрин қолмади; тўй боши берк кўчага кириб тўхтади. Бари бир Гайбиддин манов даргоҳга қатнашни, чинорлар тагида ивирсиб, дуркун танидан бўёқ-лой хиди аралаш фарангий ёки арабий атр бўйи анқитиб соллана-соллана келадиган ситамкаш санамни кутиб олишни канда қилмади.

Қуёш қадим маконига яқинлашаётганда вақт те-зобига тушгандек туюлади. Бошқаларни билмади, унга нукул шундай туюлади, ҳадемай қоронғилик қуюқла-шади, у буни баҳоналаб уйига шошилади, деган ўйдан маъюслашади. Тезроқ чиқа қолса бўларди, бу дунё камини ким битирибдики, у битиради. Таомили шу, ҳар қандай зарур юмуш ҳам бари бир чала қолади, эртаси куни тўхтаган жойидан давом эттирилади. Агар азалдан шунақа йўриқ бўлмаганда бугун ҳамма паш-ша қўриб, бир-бирига термилиб, бекор ўтирар эди. Ҳолбуки, кўзни каттароқ очиб қарасанг кўрасан, чор атрофда чала-чула юмуш, ҳеч қачон қўл урилмаган ка-би, тиқилиб ётибди. Ана, Гириҳ, қанча вақтдан бери уларни банд қилган, лекин ҳали тугалига етгани йўқ, ҳали-бери етмаса ҳам керак. Азалий таомилни Жамила инобатга олса-да, диққинафас устахонасини тезроқ тарк этса, ойдай тўлиб, гулдай яшнаб кела қолса! Ахир, у ҳозир паққа ёрилади, бошқа бир қатра ҳам сабр-чи-дами қолмади. Ёрилади, тамом-вассалом!.. Э, на чора, қиз болага ноз-карашмани буюрган-да, дея ўйларкан, бехос баланд пошнали нозик туфлининг бир маромдаги тўқиллаши эшитилди. Юраккинаси шундоқ ўйноқлаб бердики, нақ оғзидан отилиб тушаёзди.

Анчагина бўйчан Жамила, гўё ҳар бир харакатини чор-атрофдан оч нигоҳлар ғайирона кузатаётганига аминдек, қимтинибгина одимлар эди. Нозик жуссасида юракни увиштириб юборадиган бир ибо, бир кўркамлик зуҳур эди, буни ўзи ҳам биларди, билгани боис мудом беозор ғамза қилар, зебо боқишидан нур, тиниқ кулги-сидан дур сочилардики, бул ҳусни салтанат ҳузурида Гайбиддиндан фақат ёнишу ўртанишгина қолар эди.

Шоир таърифлагани каби, Жамила ингичка қошла-рига то ҳануз қалам тегирмаган, рақами қаттолни буз-маган, ҳеч қачон тегирмакни истамас ҳам эди. Нақш олмадай қизили тарам-тарам юзига упа-элик суриши учун асло ҳожат йўқ эди, лекин, у негадир сочиға

кўп вақт сарфларди. Афтидан у бувисиданми, онасиданми, соч — қиз мулки ва кўрки, деган гапни қайта-қайта эшитган эди. Мабодо тошойнага йўлайдиган бўлса сочи гамида йўлар эди, кўпинча сочини турмаклар ёки икки толим қилиб орқасига ташлаб юрарди. Бир марта, туғилган кунда, Ғайбиддин уни қирққокилда кўрди. Саксон бешни пок-покиза уриб жағига суяниб қолган бувиси, ҳозирги сатанг қизлар худойим таоло раво кўрган урфдан тойиб, тенгсиз мулку кўрдан арзон-гаровга кечиб юборишаётганини писандалаганча, ўз қўли билан то сахарга қадар майдалаб, нақ қирқта чилвир қилиб ўрибди. Икки четига икки шода қалампирмунчоқ осибди. Тўғриси, ўшанда Ғайбиддин қизни таниёлмай қолган, ё дарё остидан чиққан парига, ёки осмондан тушган фариштага йўлиқдим, деб ўйлаган, қалампирмунчоқнинг гупиллаётган исидан боши айланиб кетган эди. Кейин, сал қоронғи тушгач, бошқалар кўзини шамғалат қилиб, том орқасига ўтишди. Ох, малакнинг иссиқ оғуши! Бўйнига чирмашган чилвир ўримлар! Лаблари оташ тусини олган қиз, ҳозир чиқиб қолишади, шарманда қилмоқчимисиз, деб кучоғидан юлқиниб чиқмоқчи бўлганда уни қўйворгиси келмай тихирлик қилганлари, малагим, сен бир умр меникисан, бошқани хаёлингга ҳам йўлатма, мабодо йўлатишга жазм этсанг, аввал мени мана бу чилвиринг билан дарахтга осгайсан, дея беҳудуд шавққа ғарқ бўлганлари...

— Вай, сизни, нима, бошқа ишингиз йўқми? — жарангдор овози билан Жамила Ғайбиддинни ҳушига келтирди, у Ғайбиддин кутиб ўтирганидан ичида севинса ҳам жўрттага қовоқ солди. — Бунақа ўзбошимчалик қилманг. Дадангиз ёлғиз, сиздан бошқа қарашадиган одами йўқ!

Ғайбиддин Жамиланинг ўша кунги сўлим қиёфасини, орқа-олдини дувва ёйилиб тўлдирган чилвир сочларини тагин бир зум кўз олдига келтираркан қах-қах отиб кулди. Ҳазилкаш қиз бошлабгина пичинг едирган эди. Пичинг таги чуқур, яъники, Гириҳ ўжарлик билан қоғоз бетига тушмаётганидан ҳар бири ранжиб, хитланиб, дунёдан безиб юрган кунларнинг бирида, кечга яқин дарвозадан Жамила мўралади, ҳеч ким бўлмаса-да, ичкари кирмай, уни имлаб чақирди. Билдики, Жамила кўмак сўраб келган, бир йўлини қилиб, унинг қиш боши ёки охирларида тарих музейида очиладиган шахсий кўргазмасини тайёрлашга кўмаклашиш учун вақт

ажратиши керак. Аттанг, ана шу сабилдан қисилган эди-да! Остонада нажот тилаб турган қиз тушгур буни тушунармикин? Нима бўлганда ҳам ростини айтди, отам ёлғиз, деди, Гириҳ ҳеч биримизни тан олмаётир, деди, вақти камлигидан нолиди, одам етишмаслигидан нолиди, ҳатто қайсидир хужрада Расул Усмон шеърини ёзиб ёлғиз ўтирганда бош-охир гул либосга ўранган бир пари шарнасиэ киргани, уни оғушига олмоқчи бўлгани, шўрлик шоир шайтонлаб йиқилгани ва ўшандан бери алжиб, иситмалаб ётганини орага тиқиштирди. Кейин майнасини ишлатса, анча нописандлик қилган экан, минг пушаймон еди. Ахир, отаси гўдак эмас-ку, ёлғиз қолганда қўрқса! Бирров бориб маслаҳатини бериб келса нима йўқотарди?

— Расул Усмон қалай? — йигитни ўнғайсизликдан қутқарди Жамила. — Шеър тинглаб ҳузур қилгани келган парини унутдими, йўқми? Сиз рашкчи бўлсангиз ҳам ростини айтай: шу йигит менга ёқиб қолди.

— Омаднинг ҳаммасини йиғиб-териб шунга берган экан, — таассуф билан гапирди Ғайбиддин. — Шаҳарда нечта қиз бўлса, ҳаммаси оғзидан бол томиб шуни мақтайди. Шунча сулув етмагандай, анови обидада сал кам уч юз эллик йилдан бери бекалик қилиб келаётган пари ҳам севги изҳор қилгани ўшанинг олдига борибди. Тавба, нимасига бунча ҳурмат? Тўртта бетуз шеъригами?

— Ҳасад қияпсизми, рашк?

— Шошманг, шошманг, — қиз юзига расо ўгирилиб қаттиқ тикилди Ғайбиддин, — бўтқаларидан битта-яримтасини ўзларига ҳам бағишлаб юбордими, нима бало?!

— У «Маъшуқа»ни бир зарб билан дабдала қилди, — деди Жамила хиёл жиддийлашиб. — Биласизми, муҳаббат мустақиллиги билан гўзал, сиз яратган маъшуқа кўзларида шу нарса учқунини кўрмаяпман, деса бўзариб қопман.

— Мен унинг бирорта ҳам фикри билан ҳисоблашмасдим.

— Сиз «Маъшуқа»ни ўн марталаб кўргансиз, ҳар гал осмону фалакка кўтаргансиз, — деди ранж оҳангида Жамила. — Демак, ё мени аягансиз, ёки... Расул Усмон пайқагани пайқамагансиз.

— Ўлай агар у ярамас сизга шеър бағишлаган, — деб бўғилди Ғайбиддин. — Мен бугун кечқурун ўша

ширинзабон булбулчани излаб топаман-да, суробгина-
сини тўғрилайман. Токи, орага нифоқ солиш намали-
гини англасин!

— Шўрлик булбулча, — жилмайди Жамила.

— Устахонангиздан бери келмай қўйганига бир ба-
лоси бор девдим-а! — ўзича жиғи-бийрон бўлиб илга-
риларди Ғайбиддин. — Пайғамбар экан-ку, а, фақат
билмабмиз-да!

Одобли йигитлар гули саналган Ғайбиддин ўзини
унутгани, қуюшқондан чиққани, дўстини ҳазил аралаш
газабга олаётгани, борингки, жазава билан рашки-ран-
жини ошкоралаётгани Жамилага алланечук хуш ёқар,
бағрида илиқ-илиқ бир меҳр уйғотар, қизлик гурурига
малҳам бўлиб юмшоқ-юмшоқ босилар эди.

— Биласизми, Ғайби ака, қизишмоқ — ожизлик, де-
ган экан бир донишманд, — унинг ярасига яна туз сеп-
ди шаддотликни бўйнига олган қиз. — Сиз бекорга ло-
вуллайсиз. Ҳайкалтарошликка тишингиз ўтмас экан,
тан олинг-да!

Ҳазил-хузилни бирдан йиғиштирган қиз аччиқ таъ-
насини чапанчасига, палахмон тоши қилиб, ҳануз дов-
дираётган йигит бетига аёвсиз отди. Намунча у тантиқ-
ланаётир? Нимадандир аламзада чоғи? Йиқилиб худо-
йим бу сулув қаҳру газабига дучор қилмасин-да! Илгари
совчилар баҳонасида, кейин илтимосини рад қилиб роса
таъзирини еди, энди, бас, шу ёғи етиб-ортади, ҳатто бир
жонига кўплик қилади.

Қизиқки, ўшанда, илтимосни зиммасига олишни ис-
тамагани билан, анча-мўнча пушаймондан сўнг, кўп ўт-
май унга қайишди; ўзи ранжитиш, ёлғизлатиб қўйиш,
арзиган-арзимаган ташвишга якка ўзини рўпара қилиб
қўйишга ҳақи йўқлигини англади. Ахийри ҳузурига
бош эгиб борди, буюринг, жоним, қайси тоғни ўмариб
келай, деб шаъни-шашти кўнам настда эмаслигига шама
қилди. Шўрлик йигит, қиз ҳурматини қозониш илинжи-
да, ўзини баландга кўтаришга кўтарди, лекин, кейинча
ўзини ўзи тузоққа рўпара қилганини англади. Офати-
жон қиз қулоғигача ҳар хил икир-чикирга кўмиб таш-
ладики, шу кетишда миқ этмай бораверса, Гириҳдан-ку
ажралгани, ярим йўлда нафас ололмай бир бало бўлиб
қолиши ҳеч гап эмасди. Кун ора бўшалиб кетаётганини
отаси ҳам зимдан сизди, охири сен болани анови тутга
боғлаб қўяман, деб дўқ урди. Ноилож у Расул Усмонга
мурожаат қилди. Шоири тушгур бирор мартаба ҳам са-

засини ўлдирмади, илтимоси оғзидан чиқар-чиқмас, индамай Жамила ҳузурига лўкиллайверди. Мана, энди билса, бедаво мажнун кўргазма гамида елиб-югуриш ўрнига ҳар хил айнима гаплар билан содда қизни чалғитиш, ойни уялтирадиган жамолига дostonми, газалми бағишлаб, уни ўзига оғдириб олиш билан машғул экан.

— Сиз аср даҳосини кашф этибсиз, — деди ниҳоят Гайбиддин аста, ичида кечаётган талвасани яширишга уриниб. — Муборак бўлсин. Эртадан бошлаб соясига салом берамиз, йўғ-а, сизинамиз.

— Сиз ҳам даҳо, — юпқа лабларини қимтиди Жамила. — Фақат мен сизни сал гўрлигингизда кашф этганман. Агар пишиб етилган бўлсангиз, буни исботланг.

— Хўш, маликам, амрингиз камина учун вожиб, — Гайбиддин тўхтаб таъзим қилди. — Аммо, айтинг-чи, сизнинг бирор асарингизни бир қараш билан чипакка чиқариб ташласам, етилганимга исботми!?

— Фикрингиз асосли бўлса кифоя.

— Керак экан тонамиз асосни! — деди Гайбиддин виқор билан. — Аммо, шуни яхши билингки, мен анови бола алжирашига икки дунёдаям қўшилмайман. «Маъшуқа» комил тимсол, севиб қолган қиз изтироблари қиёфасидан сирқиб турибди. Менимча, мустақилликни ҳавойи ҳолатлардан эмас, ўша изтироблардан қидириш керак.

— Менинг даҳогинам! — деди кулиб Жамила.

— Йўқ, ундаймас, эплолмадингиз, Расул Усмон буни бошқача ижро этарди, — Гайбиддин ўнг қўлини баланд кўтарди ва сўз оҳангига монанд силкиб-силкиб турди. — Тахминан мана бундай: «Оҳ, шўрлик даҳогинам, нечун ҳазин овозинг, қанотинг қирқилганми, бунча ночор парвозинг?» Қалай, ёқдимми?

— Бу Расул Усмонники. Ўзингизники ҳам борми?

— Бор. Фақат ҳали уни сизга айтмайман.

— Қачон айтасиз?

— Кунни келади, у кун сиз учун ҳам, мен учун ҳам асалдек ширин бўлади, — Гайбиддин аста Жамиланинг билагидан ушлади. — Ана шунда камина сиз учун тўқиган шеъримни ер юзига, жами одамларга эшиттириб айтаман.

— Ўша кунни сарғайиб кутарқанман-да!

— Иложимиз қанча, маликам!

Шу билан анча муддат жим қолишди, гўё сўзлари тугади, гал хаёлга етди, бир безовта ҳузурдан бадани

жимираётган Жамила билагини йигит човутидан тортиб олмади, аксинча, йигит пинжига тиқилди. Энди у ўз паноҳига етишган эди, бу паноҳда доим у бир талотўпга тушиб боши айланар, боши билан баравар тепасидаги олам гириллаб айланарди.

Хаёл сура-сура, бир-бирлари пинжидан йироқлашмай, шаҳар ўртасини эгаллаган маҳобатли боққа кириб боришди. Бу боғ анча кўҳна, инқилобдан бурун бир жуҳуд бойи бино қилган, инқилобдан кейин адо этилган бирдан-бир юмуш шуки, гир-теварақда ҳалқасимон кенг кўча солинган, кўчада ҳаракат бир лаҳза тинмайди, машиналар бибиллаши ва ғувиллаши дарахтларни қўналга қилган қушлар қағиллаши билан қўшилиб кетади.

Боғ тўридаги ўзлари ўрганиб қолган суянчиқли ўриндиқ бахтларига бўш экан, ўшанга бақамти ўтиришди, шу заҳоти ҳар бири шаксиз шу жойга дахлдор, худди шу жой эслатадиган бир дағал, бир тотли хотираларга берилди. Эсида, бир маротаба Жамила беҳад маҳзун алфозда келди, ўтирар-ўтирмас ўзини тўхтатолмай пиқирлаб йиғлади. Бунақасини кутмаган Ғайбиддин уни амалтақал билан юпатди. Билса, аҳвол чатоқ экан: бир оёғи гўр лабига бориб қолган қари буви, кенжа набирагинам орзу-ҳавасини кўрмай армон билан кетаманми, бешигини тебратиб азобини тортган эдим, роҳатини ҳам кўрайда, каптардай учиб келаётган совчилардан обрўлироғига розилик бера қолинглар, деб жаврабди. Отаси уста Иброҳим, дарди ичида юрган эмасми, чойгум қопқоғидай шақиллаётган кампирга дарров ён босибди. Муштипар волида аввал миқ этмабди, аҳвол жиддийлигини кўргач, чидолмай, бир бурчакда мунғайиб ўтирган Жамила тарафини олибди. Жаҳли қўзиб кетган отаси уни куракда турмайдиган сўзлар билан кўтара қилиб сўкибди. Бечора нима қилсин, қизингиз розилик бермаса қандай узатасиз ё унга душманмисиз, деб уввос тортибди, унга қўшилиб Жамила ҳам хунгиллабди. Ахийри, ҳовли сув қуйгандек жимжит бўлиб қолгач, онаизор уни тергабди, Жамила бўзарганча дебди: «Йигитим ҳарбийда, уч-тўрт ойда келади. Озгина сабр қилинглар!» Кўкси тез-тез кўтарилиб тушаётган Жамила ҳикоясини тугатиб, «Яхши йигит, энди ҳарбийдан тезроқ қайтинг, бўлмаса умрини зору интизорликда ўтказаетган гулингиздан ажраламасиз», дея кесатганда Ғайбиддиннинг кўкси тилингандек сирқираб қўйган эди.

— Шундай қилиб, даҳогинам, «Маъшуқа»ни кўр-

газмага йўлатмасликка онт ичдим, — Жамила бегона кишига сўзлаётгандек бепарво, кулгичли лўппи юзи ифодасиз эди. — У чиндан жўнга ўхшайди. Жўн нарса обрў келтиришига ишонасизми?

Ғайбиддин яхшигина эслайди, бир вақтлар Жамила «Маъшуқа»га ўхшаган асар яратишни рассомлик институти остонасига қадам қўйгандаёқ орзу қилганини, ниҳоят, сал кам беш йиллик уқубатдан сўнг шу орзусини ушатганини тўлиб-тошиб айтган эди. Анча назарга тушган «Маъшуқа»да, эътирофича, интизор қиз кўнглида атиги бир лаҳзада кечган ёки кечадиган изтиробни ифодалаган эди. Мунис ҳайкалчада бўрттириб тасвирланган илоҳий кўзлар, Ғайбиддин фикрича ҳам, бу ниятни бекаму қўст адо этганча дилгирона боқар эди. Энди, не ҳолки, Жамила ўзи етишган нарсадан тониб, ажаб бир илҳом онидан очган кашфиётдан кечиб ўтирибди. Изтироблар ифодаси жўн эмиш! Э, жин чалсин, бу хулосани анови шоир ўйлаб топган-ку! Нима қиларкин тушунмаган нарсасига тумшугини тиқиб?

— Мен фикримда қоламан: кўргазмани «Маъшуқа» безайди, — деди Ғайбиддин ич-ичида Расул Усмонга нафрати баттар ошиб. — «Маъшуқа»сиз ҳамма уволсавобингиз бир пул! Қолаверса, маликам, унинг ўрнига қўядиган бошқа тайёр нарсангиз йўқ!

— Аввало, даҳогинам, бошқа тайёр нарсам бўлиши шарт эмас, кейин, «Икки наққош»га қўл урганамга анча бўлди, агар улгурсам... ўшани қўяман, — Жамила тин олди, юмшоқ кулди. — Сиз ҳали у нарса хомакисини ҳам кўрмагансиз. Расул Усмонга маъқул!..

Энди қаттол бир ғайирлик жонини ёмон оғритди, танг аҳволда қолди, ноилож юзини четга бурди. Ҳануз «Икки наққош» хомакиси билан танишмаганини, янгилик бор жойда етти думалаб ҳозир у нозир бўладиган Расул Усмон аллақачон чала нарсани маъқуллаб улгурганини ҳазм қилиш осон эмасди. Ҳадеб Гирих ташвиши, ота зуғумини важ қилиб тайсаллайвериши инсофданми? Йўқ, инсофдан эмас, тан олгани маъқул, кейинги вақтларда шашти бир қадар сушт, жони-руҳи бир қийноқдаки, бу ҳол бутун борлигини сездирмай лоқайдликка гирифтор этади. Агар шундай бўлмаганда, «Икки наққош» тимсолини яратишга киришган Жамила мақсадини аллақачон қувватларди, хомаки атрофида гирди-капалак бўлиб, маслаҳати ва кўмагини дариг тутмасди. Ахир бир

вақтлар қиз дилида «Икки наққош» меҳрини уйготган ўзи эди-ку!

Тўғри, аввал Жамила оппоқ қоғозга машинкада кўчирилган «Қирқ ривоят» қўлёзмасига беписанд қаради, дунё керак-нокерак нарсага тўла, ҳар бирига берилсам йўлимни қандай топаман, деб Ғайбиддинни изза қилди. Қўлёзмани кўхна алифбодан ҳозирги алифбога ўгирган Ғайбиддин қарийб бир ой зардоб ютганига эмас, одатда паст-баланд билан иложи борича ҳисоблашадиган қиз негадир бу гал инжилганига ачинди. Этак силкиб кетди. Аммо, бир кун келса, Жамила ихтиёрини қўлёзмага берган, юзида маъюслик...

— Дағаллигим учун узр, маликам, сиз ўзингизга анча бино қўйибсиз! — деди Ғайбиддин дабдурустан. — Бунча катта кетиш яхшимас. Қани мантиқ: эс билгандан бери диққатингизда турган нарсани бекор қилиб, кечагина бошланган ғўр нарсани жамоага тақдим этишингиз... кулгили!

— Балки, — деди Жамила хўрсиниб. — Лекин, шунга истаётган бўлсам, нима қилай?

— Ҳечам шунга истаётганингиз йўқ! — деди узиб Ғайбиддин. — Анови найнов иғвосига учяпсиз!

— Идорамдан бамаъни фикр чиқадиган банда топиш қийин, — ўксингандай сўзлади Жамила. — Борлари ҳам менга қайишмайди, чунки мен — маҳмадана, димоғдор, нописанд! Борини айтсанг пешонангга шунақа тамга босишаркан! Ахир рангсиз-таъмсиз нарсаларини кўрганда қандай чидай? Шунчалик билан ҳар бири бир пайғамбар! Ана шулар ичида мен ёлғизман! Илгари ёнимда сиз бор эдингиз, энди мен қолиб, Гириҳ томонга оғиб кетдингиз. Айбни Расул Усмонга тақаб нима қиласиз?

Қиз овозидаги титроқ Ғайбиддинни адо қилаёзди.

— Жамила, худо ҳақи ишонинг, мен ҳозир ҳам ёнингиздаман, — залвар жимликдан сўнг ниҳоят зўр-базўр товуш чиқарди. — Мен ҳамини сиз билан биргача, бундан кейин ҳам... сизни ёлғизлатиб қўймайман. Гириҳ ҳам битди, энди чала-чуласини отамнинг ўзи амаллайверади. Ишонинг, жоним!..

— Ишонаман, — деди Жамила аста тин олиб. — Менда ҳозир ўзи фақат шугина нарса қолди, ишониш, умид! Агар булардан ҳам ажралсам тириклигим нимага арзийди?

— Аммо ҳалиги пичинглариңиз жонимни ўртаятти! — алам билан уф тортди Ғайбиддин. — Йигитлик

шаънимга оғир ботяпти! Аттангки, узун кечаларда мен чекадиган ноалардан беҳабарсиз, ҳар кун минг алам жигаримни хун қилишини билмайсиз.

— Ишондим, — деди қиз яна жавдираб.

— Ҳали биз нима ҳақда баҳслашдик? Муҳаббатнинг мустақиллиги ҳақидами? — деди қисқа сукутдан кейин Ғайбиддин сал дадиллашиб. — Ҳар ҳолда Расул Усмон буни тузук топибди. Лекин, айтинг-чи, муҳаббатнинг мутлоқ мустақиллиги охир-оқибат худбинлик келтириб чиқармайдими?

— Бу тушунчангиз ўзингизга яраша.

— Эҳтимол, — деди Ғайбиддин ютиниб. — Мен ўзи шунақа, баъзан тор ўйлайман. Лекин, бари бир, ён-атрофдаги муносабатлардан ажралган мутлоқ мустақиллик муҳаббатни хор қилиши мумкинлигини ҳамма жойда бемалол айтаман.

— Хўш, даҳогинам, муҳаббат теварагидаги ҳодисаларга бўйсунса хор бўлмайдими?

— Муҳаббат балки ўз холича ҳеч бир кучга бўйсунмас, аммо теварагидаги ҳодисаларсиз ҳам яшамоғи гумон! — Ғайбиддин ниманидир ўзига оғир олиб, нимадандир ўзини оқламоқчи бўлиб сўзлаётганидан ўнғайсизланди. — Ҳа, майли, бу гапни кўяйлик. Адоғига етиш қийин. Аммо... «Маъшуқа»ни камситманг. Кўрғазмада у бўлмаса ютқазасиз.

— «Маъшуқа»да бир балерина дугонам кўзларини нақшлаганман, — Жамила сумкачасини очиб гулдор рўмолча олди, қалампирмунчоқ ҳиди анқиди. — Расул Усмон уни таниркан, манови ҳайкалча кўзлари Нигорaxonникига ўхшаркан, деб мени ҳайрон қолдирди. Кейин тасвирда мувозанатни бузганимниям яширмади. Дўстингиз ҳақ. Нигор бир қошиқ сув билан ютгудек сулув, мен шунга — ташқи жозобага кўпроқ эътиборни қаратганман, унинг кўзларидан кўпроқ маъюсликни кўчирганман, бироқ шу маъюслик ортидаги ишва — беқарорлик белгиси назаримдан четда қолган. Санъат бундай нотугалликни сира кечирмайди.

— Расулбой тўрт-беш қалин дафтарни тўлдирганидан хабарим бор, анча илгари... — ғўлдиради қисиниб Ғайбиддин. — Шоир иззатига сазовор бўлган бахтли балерина ўша эмасмикин?

— Буниси менга қоронғи, — деди Жамила истаристамас. — Жондай дўстингиз қисматидан беҳабар бўлсангиз... билмадим, қанақа одамсиз. Сиз ҳамма нарсага

шу бўлишда эришмоқчимисиз? Билганингизни қилинг. Энди турайлик, кеч бўлиб кетди. Сиз Гириҳ ва ривоятларингиз ёнига қайтинг. Эрта, қимматли вақтингиздан жиндай ажратиб, «Икки наққош» хомакисини келиб кўрсангиз, танҳолик билан андармон бошим кўкка етарди.

Хижолатини ютган Ғайбиддин минг эшилиб ваъда берди, «Икки наққош»ни албатта бориб кўраман, ўшанда «Маъшуқа» ҳақида бошқатдан тортишамиз, деб сал гувранди. Сўнг жим бўлиб қолган Ҷамилани бағрига тортди; лекин қиз рўйхушлик бермади, йигит лабларини кафти билан тўсди.

Илгари хайрлашув олдида Ҷамила биргина бўсага илҳақ турар эди, ҳатто йигит тортинса, жўрттага тайсалласа ёки гап билан овора бўлса, ўзи иссиқ бовурга отилар эди. Бугун эса жонига туташ одами раъйини синдирди, лабларини олиб қочди. Шаксиз, бу ҳолдан у оғринди, қизи тушмагур Расул Усмонни мақташлари бежиз эмас, мендан ростакамига совимоқда, деган аламла хаёлга ҳам борди. Бари бир Ҷамила билан қўл бериб хушлашаётганда кўкси бир қониқиш, бир орзумандлик, бир соғинч ҳисси билан лиммо-лим эди. Ҷамила қўл силкий-силкий кўчаларидаги дарахтлар панасида ғойиб бўлгач, ёғоч дарвоза чийиллаб очилиб-ёпилгани эшитилгач, у бирдан мунғайди. Ҳалиги ҳислар аёвсизларча дийдасини тарк этди. Қалтак еган одамдек изига шалвираб қайтаркан, сулувлиқда тенги йўқ суюмлисиди маломат тошларини беҳуда отмаганини, орзу-ҳавасга иштиёқманд ота-она қошида қари қиз бўлиб ўтириши осон эмаслигини ўйлар, ўзи эса қоп-қоп ваъда-войишларини оёқости қилиб келаётганини, майдакаш ва лоқайд инсонга айланганини, бошига қилич ярақлаганда ҳам бир сўзини икки қилмайдиган падарига дардини ёргани ботинмаётганини эътироф этар, аламда бувранар эди.

Билади, отаси тўнини тамом тескари кийган, уста Иброҳимни кўргани кўзи, отгани ўқи йўқ, шундай экан, у бетига чарм қоплаб олган ошнасига қайтиб ўзини яқин олиши, унинг зил-замбил гуноҳидан кечиши гумон, хуллас, орада кўндаланг чигил қачон ечилиши қоронғи эди. Бундан у доғда — ёнгани ёнган. Аҳволини Ҷамилага очиқ сўзлашдан тортинади, юраги дов бермайди, тўғрироғи, кўргилик қизга оғир зарба бўлиб тушишидан чўчийди. Ҳар ҳолда ҳозирча сир сақлагани маъқул, эр-

танги ғам — йироқроқ, лекин у бир кунмас бир кун воқеадан хабар топса, унда нима бўлади?..

IV

Ғайбиддин, ҳазилми ёки чин, ҳалиги кесатиқларни ўзига оғир олди, калтак егандек бир ҳолга тушди, шаддот қиз билан ўла-тирила талашди-ю, лекин бари бир кўп ҳасратлари кўкси тубида кўмилиб қолаверди.

Аввалдан хомлик ўзидан ўтган, қиз бундай кескин тисарилиши, уни эса кўкрагидан итариши, бир бегонадек муомала қилишига кўпроқ ўзи сабабчи: бирламчи, Гириҳ деб бор дунёни унутган, хусусан Жамила дийдоридан бир қадар йироқлашган бўлса, иккиламчи, келиб-келиб ановидан мадад тилабди-я, от қашқасидек танилаёзган шилқимдан-а! Ана дўсти жонон иши, яъники интихони ўйламабди, эртани ўйламабди, қасирлатиб битилган қасидаи бедодлик сеҳру жозибаси билан ул малакни, неча вақтдан бери изида соя каби эргашиб юрган маҳбубаи оромижонини ўзига оғдириб олмоққа қасдланибди. Шошмасин, ҳозироқ бориб таъзирини бермаса, ёруғ дунёда тирик юрган экан!..

Уста Шамсиддинни пири комил, Ғайбиддинни қиёматлик дўст деб билган, эътиқоди-эътирофини далиллаш учун минг қайта қасам ичган Расул Усмон жонини қадрлаш, тирикчилик тариқини созлаш ёки сал бўлсин энлашга парвойи фалак, эрта-индин йигирма бешни уришига қарамай, тўрт миллиард одам бемалол сиғишган рўйи заминда то ҳануз ёлғиз боши учун тузуклироқ жой топиб улгурмаган эди. Ҳар ҳолда бундай имконга етишмоқ учун ҳам жиндай ҳафсалаи ҳаракат зарур экан. Бу нарса Расул Усмонда йўқми, бор, фақат... казо-казолар олдига бўйинини қисиб боришни истамайди. Эҳтимол, сал ўзини ночорликка уриб арз-ҳол қилса Маъруф Афзалович шартта қайириб ташламас, ҳатто бош мутасадди эшигига юкуниб борганлар пешонасини силашини, ҳар қанақа дардига малҳам топиш учун саъй ҳаракат кўрғазинини яхши билади, билади-ю, аммо ўша банда олдида бир умр тили қисик бўлиб қолишидан худо асра-син! Ундан кўра дарвешлик афзал, ўзи қатори сўққабослар билан бетайин тақдир тала-тўпида аралашиб юргани афзал, борингки, у етимхонани тарк этгач, халта-хуржунини орқалаб, шаҳри азимда ораламаган ма-

ҳалла-қўча, бир муддат қўниб ўтмаган ижара-уй қолмади. Ва кутилмаганда шоир инсофга энди, кейинги олти ой давомида Регистон кунчиқарида яшайдиган бир жуҳуд кампирникени муқим бошпана қилиб келади. Бу хонадон Тиллакорига яқин, қатнаши осон, шу сабабга кўра кўнгил бошқа қўноқ тиламас, деб у баъзан гап қистиради; сўнг дув қизариши эса ўтрикка изн берганини ошкор этади.

Саховатли эгам Расул Усмонни, бутун туриш-турмишини, беҳудуд шафқат билан йўғирган эди; ҳатто юракка жизиллаб тегадиган шеърлари ҳам, ёш-қари ичида ўзаро муомаласи ҳам одам учун тансиқ ҳисобланган, умуман, умр бўйи хатои норавога мойил бандасини таҳлика чангалидан қутқариб қолмоққа қодир шу ҳис билан тўйинган эди. Лекин, бари бир, шунчалиги билан Регистондаги қўноққа кўчини орқалаб келган кунданок, бирдан-бир эрмаги айвонда ўтирволиб чакак уришдан иборат бўлган кампирга жуда осон қайишгани ажабланарли эди. Қўни-қўшни кўрдикки, шоир нақ қанот боғлаган: кун ора бозор-ўчар қилади, ҳовли қақир-қуқирини тартибга солади, ҳатто кейинча томнинг эскирган тунукасини қўпориб ташлаб, яп-янгисини қоқиштириб берди. Бечора кампир хизматини миннат қилмайдиган чаққонгина, бийронгина ижарачи топганига хурсанд, билмайдики, орадаги оқибат ипини ўтган йили ўнинчини битирган, ўқишга киролмай уйқизи бўлиб қолган, омади нобарорлигидан эрта-кеч пиқирлаб нолийдиган эркатой невараси — Лизахон бошлабгина боғлаган эди. Ҳей, оқибат ипи нима бўпти, ҳамма бало қизи тушмагурнинг чапдастлигида: у камонга ўқни қачон жойлаган ва қачон отиб улгурган, айтиш маҳол, шуниси аёнки, қаттол ўқ шувиллаб учиб борган-да, шафқатли юракка чиппа қадалган!..

Бир кун Ғайбиддин келса, дўсти оғирдан-оғир касал, яланг тўшини ерга берган, оҳ-воҳига туриб бўлмайди. Туртиб-суртиб, уриб-сўкиб тургазиб олгандан кейин аҳволи қилча ўзгармади, кўз қири билан кампир деразасига қарай-қарай, ҳе йўқ, бе йўқ, пола-фигон билан тўлиб-тошган аломат ашъорларидан қалаштириб ўқиб ташлади:

Жон узмоқ, жоним, нақадар осон,
Оҳу нигоҳингга тоб бермоқ маҳол!..

Охири дафтар билан бирга ўзини яна полга отди, худди гирдоб қаърига тушиб кетгандек анчагача жим қолди, ниҳоят, нари-берига қундадай думалаганча, алам-ангиз овоз билан чинқирди:

— У ўксук, кўнгли яримта! Мен уни бахтли қилишим керак!

Бўғилиб бораётган бўлса ҳам Ғайбиддин сабр қилди, жин тегишибди, ўзига келар, деб ўйлади. Лекин ҳажр ила ҳавас ўрталиғида ястанган поёнсизликда саросар шоир ўзига келмади, хусусан кампирнинг парда тортилган деразасига нигоҳи тушганда баттар жўшарди, оғзидан ошиқона сўзлар бодрарди. Охири, Ғайбиддин, бардоши битди, ов, ярамас, оппа-осон бўладиган бўлса жон узиб қўя қолгин-да, деб оч биқинига ўхшатиб тепди. Хўрлиги тутган шоир оғриқ зўридан қўнишди, кўпчиди, бужмайиб, ётган ерида тўнғиллади: «Сендақа тўнғиз тепкисидан ўладиган аҳмоқ йўқ, мен ситамкашимнинг мрамар қўлларидан жон узаман! Қадримни кейин биласан, ҳали менга ҳайкал қўйишга ўзингни ўзинг мажбур қиласан!» Лаби лабига тегмаётган шоирни бира-тўла тинчитмоқни чўтлади, ялпи кўртепки қилмоқчи бўлди. Ўйлаб кўриб айниди, ярамаснинг ўлиги қимматга тушаркан; чиндан нариги дунёга жўнаворса нима қилади. Ҳайкал ўрнатиш учун на вақти бор, на харжи! Кўртепки қилиш қочмас, бошқа тегинмайди, ҳайкалдан кўра шеърини тўқиб юргани авло!

Анча абгор бўлган Ғайбиддин ошнасини ширин гаплар билан авради, ўксук Лизани ҳеч қачон бахтли қилолмаслигини ипидан игнасигача тушунтирди (етимхонада ирим-сиримдан беҳабар ўсган-да!), кўнгил измига юрса икки дунёсиам қуйиб кетажагини айтавериш томоғи қақради. Ҳайф шунча панди! Тамоми дунё кўзига қилча кўринмай қолган биродари бирор калимасини тан олмади, сен сурбет, бахт нималигини ўзинг билмайсан-у, менга ақл ўргатасанми, деб бўқирди. Бошқатдан бағрини полга берди. Ана бедодлик! Энди туппа-тузук шоирдан айриларкан-да! Отаси олдида нима деган одам бўлади, дўстингни нима учун гурбат кўчасидан қайирмадинг, деб сўраса, нима деб жавоб қилади.

Ғайбиддин ана шу хил мужмал ўй-хаёл билан ўзича қақшаб юрганда, яхши ҳамки, орада ўксик Лиза пешонасига офтоб тегди: изини ўзга паҳлавонга топширди. Аламзада Расул Усмон бу айрилиқни кўтаролмади, тасом узлатга чекинди, қайсидир масжид хужраларидан

бирида уч-тўрт кун дарвешсифат яшади. Воқеадан Ғайбиддин орқали хабар тошиб қаттиқ жаҳлга минган бўлса ҳам уста савдойи шогирдини излаб топди, олдига солиб ҳайдаб келди. Бечорани таниш қийин эди: кўзлари киртайган, ранги заъфар, башарасини қоп-қора соқол босган, боринги, саҳродан қайтиш қилган Мажнуннинг ўзгинаси! Тагин шу ҳолига паст тушмади, қовоқ осиб ўтирган Ғайбиддинга суйкалди: «Лиза бахтини топганига хурсандман! — чуқур сўлиш олиб, анчадан кейин қўшиб қўйди: — Лизасиз қалам керакмас менга, жанозасини ўқидим! Мачитга шу сабаб билан борган эдим!» Бу журъати учун Ғайбиддин уни чин дилдан қутлади, ҳаётингдаги энг оғир бурчни вақтида ўтаялсан, деб лутф қилди. Аттанг, эрта севиниб қўйган экан, бу ёғи унча келишмади, яъники, Жамила Расул Усмон зўр қироат билан шеър ўқиганини айтганда донг қотди. Хатто янгисини ҳам битибди. Оббо, бетовфиқ, бунда ўзи лафз, субут борми? Агар биров индамаса бу дунёни оҳанжама мисраларга тўлдириб ташлашдан ҳам тоймайди. Ҳозир нима қилаётган бўлса экан, галварс! Неча ойдан бери юриш-туриши бетайин, биров нари бор, бери кел, демайди, танбал нарсага бундай йўриқ хуш ёқиб уйқуни уриб ётгандир-да! Ишқилиб, ётгани чин бўлсин, шундоқ жойгинасида гиппа бўғади, Жамилага қилган сурбетликларини бурнидан булоқ қилиб чиқаради. Аммо ётганга ўхшамайди, товуши ичкаридан нақ дўриллаб эшитилмоқда. Мехмон бормикин? Э, йўқ, бу савдойини бемахалда ундан бошқа ким ҳам йўқларди. Ёпирай, нима, яна шеърми? Ростдан тагин худо тос тепасидан урибдида!

Ўзини босолмай Ғайбиддин эшикни гурсиллатиб тепди.

Хона ним ёруғ, одатдагидек ивирсиқ: ўнг томонда сим каравот, кўрпа-тўшак ва чойшаб аралаш-қуралаш, биттау битта ёстиқ ерда, дераза тагидаги омонат стол устида қурумдан қоп-қорайган кўҳна шамдон, шамдонда бир қарич келадиган ингичка шам милдираб ёнади. Тор ҳужрани кенг дунёга менгзаган шоир эса чап томонда, қадду камолини назокат билан ростлаган, ёпирай, эғнида бари узун, заррин мағизли банорас камзул, бошида ихчам симоби салла, оёғида қайрилма тумшуқли қизил кавш, боринги, улуғвор қиёфага кириб, савлату виқор тўккан, оғзидан эса баркамол сўзлар дур янглиг сочилади:

Шоирингман, юз бурма, санам,
Мен сен сари интилувчи рух!..

Етти бор қайта ухлаганда ҳам тушига кирмайдиган манзара Ғайбиддинни тамом гангитди, адашиб бошқа жойга келиб қолмадимми, дея хиёл ортга ҳам тисарилди. Йўқ, нега адашсин, бу каталакдаги ҳамма нарса яхши таниш — манови игнаси ейилиб кетган патефон-радиолдан тортиб оёқ қўйса зорлангандай ғижирлайдиган илма-тешик полгача тамом бадига урган-ку! Аммо, офарин, дарз еган манови шамдон билан оҳори унча тўкилмаган қадими банорас камзулга қойил қолди. Мақсади нимакин? Шоири тушгур йўқ ердаги шунақа ғалати қилиқларни топиштириб юради-да!

Ғайбиддин бир кулимсираб, бир алами келиб аста-аста илгари босди, ғаройиб салтанат эгасини у ёнидан, бу ёнидан ўтиб синчиклаб кузатди. Шаҳзодаларникини эслатадиган вазмин қиёфа заррача ўзгармади, табассум аралаш сўз дурлари ёғилаверди. Яқун айниқса тантанавор бўлди. Агар қаршисида одобсиз меҳмон безрайиб турмаганда ўша жўшқинлиги билан шоир деразадан қанот қоққанча учиб чиқиб кетиши чўт эмасди. Парвоз ўрнига у қичқирди:

— Келишингизни билардим, мавлоно! — деди қулочини ёзиб. — Қани, бир бағримга босай, шундай соғиндимки! Ие, ие, нега тортинадилар, қани, қани, қучоғимга марҳабо!

Шўрлик Ғайбиддин туппа-тузук тили-жағидан айрилган...

— Э, ўл-э, одам кўрмагандай намунча безраясан? — Расул Усмон дафтарни каравот тагига улоқтирди, шоҳона кийимини алмаштирди. — Ё, нима, таъмир ёқмади-ми? Унда дидинг дид эмас, туршак экан. Ахир мен бунга етишгунча тугаёздим-а! Яхшиям театрда бир танишимни учратдим, мановиларни ўша қарашди. Шамдон она сутимни оғзимдан келтирди. Охири музейникини тинчитдим, янги бинога кўчишаётган экан бахтимга. Нима қипти, камайиб қолармиди? Ўзиям нақ Амир Темур Кўксаройини безаганлари хилидан бўлса керак.

— Бирпас чакагингни ўчирасанми, йўқми? — бўғилди Ғайбиддин.

— Ўчираман. Фақат аввал айт: салтанат таъмири ёқдими, йўқми? Ҳеч бўлмаса манови кийим ҳақида гапиргин. Каминага муносибми? Кўпам қаттол бўлма лекин, аблаҳ! Мен ҳаммасини мактаб саҳнасидан бошла-

моқчиман, адабиёт муаллимига ваъда бердим. Таржи-
маи ҳол учун жуда керак. Хўш, муносибми?

— Муносиб, — деди Ғайбиддин бир қадам илгари
босиб. — Айниқса менга манови салла ёқди. У ишимни
енгиллаштиради. Сени бўғиб ўлдирмоқчиман!

— Гуноҳим недур? — ёлғондакам жавдиради Расул
Усмон. — Во дариг, эндигина муносиб либосга етишга-
нимда... Шафқат қилгин, эй шеърият жаллоди!

Ҷамила билан кечган суҳбатни икир-чикиригача
эслаб жиз-биз бўлган Ғайбиддин ўтинчини инobatга ол-
мади, тамом жиддийлашди, салла учини сиртмоқ қилиб
хиёл эгилган бўйинга солди.

— Ҳани, ошна, калимаи шаҳодатингни келтир! —
деди сўнгра қовоқ уйиб. — Қалам жанозасини ўқидим,
илҳом париси билан аразлашдим, деб ишонтирувдинг.
Ҳасамни бузганингга майли чидай, лекин бадкирдор
қаламингни кўксимга найза қилиб санчаётганингга қан-
дай чидайин?

— Жаллод деганиям гапни шунақа ғужала қила-
дими?

— Бўпти, ғужала қилмайман, калимангни ўқи!
Сиртмоқ тортилди, шоир мункиб, хириллади.

— Алвидо, шеърият!

— Э-э, шеъриятинг билан ҳар нарса бўл! — жони-
дан тўйиб кетган Ғайбиддин саллани қайириб ташла-
ди. — Қўй, бўлмас экан, мен на ўлдиришни биламан,
сен на ўлишни биласан! Мабодо кунинг битса, ёмони,
сенга ҳайкал қўйишим керак. Шу азоб менга зарилми?

— Ҳа-ҳа, кўзингга қара, биродар, бир иш қилиб қўй-
санг бари бир ҳайкал ўрнатасан! — Расул Усмон буки-
либ, инқиллаб-синқиллаб, каравот тагидан дафтарини
олди. — Анойи эмасман бекорга ўлиб кетаверсам. Таво-
ним шу — ҳайкал! Қим шу ишни эплайдиган бўлса, ана,
сиртмоқ тайёр!

— Жағингга от тепсин-э! — деди келганига пушай-
мон қилиб Ғайбиддин. — Нима бало, шеър ўқимоқчи-
мисан, офат? Худо ҳақи, ундай қила кўрма, шафқатинг-
ни аяма, яхшиси бир бурда нон билан бир қултум сув
бер, Нил тимсоҳларидан ҳам бешбаттар очман!

— Нил тимсоҳларидан бири қаршингда-ку! — аввал
кўкрагига, кейин қорнига нуқилади Расул Усмон. —
Биласанми, эрталабдан бери нимани орзу қилдим: оқи-
батли Ғайбижон ишқилиб анувнақа қази олиб келма-
син-да, макруҳ нарса томоқдан ўтмайди, дўкондан гўшт

хам харид қилмасин, пишириши бор, раста ёнидан ўта-туриб нони осиедан бир жуфтгинасини олволса бас, ўзимизда сув жонивор бемаън!..

— Мабодо очдан ўлсанг хайкални ким қўяди? — деди Ғайбиддин тўнғиллаб. — Ёки, нима, васиятноманг тайёрни?

— Балоғардон ўзингсан-да, — деди кулиб Расул Усмон. — Лекин, очиги, очлик мени саранжом қилолмайди. Жоним қаттиқ!

— Ёмонга ўлим йўқ десанг-чи! — чироқни ёқиб, шамни пуфлаб ўчирган Расул Усмонга ола қараш қилди Ғайбиддин. — Аммо, хайронман, ўлигинг тугул тиринг хам уч пулга қиммат-у, қаҳри тош одам хам сени кўрса ияди. Отамдай инжиқ одамни қандай эритиб олганингга қуяман.

— Уддабуронмиз-да, — мақтовдан талтайди Расул Усмон.

— Тўртта суюқ шеър билан уддабурон бўлиб қолдингми? — деди энсаси қотиб Ғайбиддин. — Доғулиман, десанг ишонардим. Лекин, ким бўлсанг хам ҳозир орани очиқ қилиб олишим керак. Қани, ўзинг танла, муштми ёки кураш? Енгилган шаҳардан бадарға кетади.

— Мен қалам билан жанг қиламан, — деди Расул Усмон кўкрагини кериб, нари-бери саланглаб юрганча. — Аммо, ов, босқинчи, бундай маънисиз жангдан муддао недур? Бари бир енгиласан, бадарға бўласан, мен-чи, мен энгиб нимага эришаман!?

Иzzат-нафси огриган Ғайбиддин хануз қадди-камоллини худписандларча намоийш этаётган, ичини эса очлик таталаётган шоир билагидан силтаб тортди-да, сим каравотга юзтубан босди, тасодифан қўлига илинган қайиш тўғаси билан думбасига тасирлатиб ура кетди: «Мана сен эришадиган нарса! Мана, мана!..» Тўға шувиллаб тушганда шоир сапчилаб-санчилаб кетар, алла-нечук бир итоаткорлик билан бўғилиб бўкирар эди, борингки, беибо шеър жафосини бечора думба тортди, расо кўпчиди, тилим-тилим ёрилди.

— Жаллод! — пишқирди у зўравон чангалдан қутулган заҳоти.

— Ҳали сенга бу кам.

— Гуноҳимни айт.

— Кўзларингда хиёнат кўрдим.

— Бўхтон!

— Қани, ўқи-чи, Жамилага атаганингни.

— Э, бундай демайсанми, ярамас!
— Бўла қол, ўз қулогим билан эшитай.
— Худо ҳақи у сенга ёқмайди.
— Менга ёқиши шартмас, Жамила хушлабди, етади, — яна ўқрайди Ғайбиддин. — Қани, бошла. Дурдона яратибсан шекилли. Аммо, ўлдирай десам, эрта ҳайкал ўрнатиш балоси бор. Бошқа йўлини қиламан, токи қайтиб содда қиз бошини айлантирмаслигинг учун тилингни кесиб, кўзингни ўйиб итга ташлайман.

— Ов, бунча ҳовлиқмасанг, нима, ўша ойимчангга севги изҳор қипманми!? — энди шоир ранги бир қадар оқаринқираган эди. — Тавба, яхшилик қиламан десанг ҳам балога қоласан-э!

— Ҳали севги ҳам изҳор қилмоқчимидинг? — Ғайбиддин Расул Усмон бетига илкис шапалоқ тортди. — Ишонмагин дўстингга, сомон тикар пўстингга!

— Тоза худонинг газаби экансан-ку, — ниҳоят ўзини туголмай дўстини итариб юборди Расул Усмон. — Нима, шеър атаган ёки ўқиб берган бўлсам бирор жойи камайиб қоптими? Аввалига, бор, бора қол, ёрдам бер, ёлғиз қийналди, деб қисталанг қилдинг, энди мунақа... чиғиріққа соласан. Талмовсираганча пичоқни олиб кўксимга урсанг-чи! Бўлди, бас, ўша устахонани қайтиб елканнинг чуқури кўрсин!

— Мен ёрдам бер деганман, шеър тўқи, қасида бағишла, миясини айнитиб абгор қил, демагандирман-ку! — уни ёқасидан бўғиб, қаттиқ силкилаб қўйворди Ғайбиддин. — Жа бу, билмаган эканман, Лизахонни олти ойгина севиб, файласуф бўлиб кетган экансан-да, а? Муҳаббат мустақиллиги Фарҳод ёки Отабекнинг тушига ҳам кирмаган, сен осонгина ўйлаб топибсан. Фақат, хайронман, айт-чи, умри олти ойдан ошмайдиган ишқ ўзини қандай тазйиқдан ҳимоя қилиши мумкин!? Қани, гапир, нима бало, гунг бўп қолдингми?!

— Эҳтимол, ўша муддат... мен учун бир умрга татир! — ниҳоят кўнгли чўкиб гўлдиради Расул Усмон. — Сен умр бўйи сиғинадиган севги қисқа умр кўрган ўша севги олдида арзимаслиги мумкин. Эсингдами, бир пайтлар сен, Гириҳ изтироблардан яралади, деганингда, уста мийиғида кулган эди. Хўш, сабаб? Ҳеч қачон изтиробнинг ўзи Гириҳга айланмайди. Худди шунга ўхшаб, оҳ-воҳнинг ўзи муҳаббат эмас, афсуски, буни жуда кеч англаяпман.

Расул Усмон ҳақ: ҳеч қачон ёлғиз изтироб Гириҳга

шаклу шамойил беролмайди, Гирих қиёфасини ўнглаши учун қалам уқув ва дидга суяниб заҳмат тортишига тўғри келади, қалам эзгулик замиридаги некбин маъноларни бўйсундирган тақдирдагина изтироб ҳам Гирих сари юзланади. Буни Расул Усмон ўзича туяди, бундан ўзича хулосалар ясади; шу жиҳатдан бахти чошиб, Тиллакори паноҳига келишганда, у ўзини кўрсатолган эди. Хомаки чизмаларда уйғун нуқталарни адашмай топишига уста тан берди, Расул Усмон деса ипакдек эшиладиган бўлди.

— Гапни айлантирма, — пича ховридан тушди Ғайбиддин. — Юзимга оёқ қўйганингни тан ол, мардлик қилсанг кечираман. Жамила сени шунақа мақтадики, ҳасаддан бўғилиб ўлаёдим, эртагаёқ мени ташлаб, сен билан бўлиб кетишига ишондим.

— Жамила мени мақтадими? Жамиладай сулув-а!

— Ҳах, рўдапо! — пўнгиллади Ғайбиддин.

— Сулувинг ўзингга насиб қилсин, — енгил уф тортди Расул Усмон. — Аммо, рости, бунақасини оёқ-яланг бўлиб қидирганингда ҳам ер юзида бошқа учратмайсан. Ўлдирсанг ўлдир, сенга ҳасад қилишим рост! Нима қилай, Ҳазрат Навоий ғазалларини ўқиганимда... шу санам ёдимга тушаверади.

— Лиза нима бўлди, Лиза?

— Лиза ҳақида бундай безбетлик билан сўрама! — дўстини силтаб ташлади Расул Усмон, айти чокда чехраси бир эзгинликдан буришди. — Билсанг, бу айрилиқ мен учун келажак, шухрат! Сен учун эса бунақа дард аҳамиятсиз, эрта мабодо Жамила ташлаб кетганда ҳам сенинг ҳаётингда ҳеч нарса ўзгармайди. Нар и борса биттасига уйланиб оласан, кейин қарабсанки, бир кажава жўжа!..

— Худди ўзинг уйланмайдигандек гапирасан-а!

— Ҳақорат қилма одамни. Мен қисматимни аллақачон битдим: тоқ ўтаман. Уйланиш фожиа, эрк устидан қора ҳукм ўқилиши! — Расул Усмон деразадан ташқарига — қоронғиликка ўйчан тикилди, салдан сўнг аста ўгирилди. — Кўпдан бери ўйлайман: одам бир нарсага сиғиниб яшагани маъқулми ёки бепарво яшаганими? Бепарволик эркинликка яқиндай, лекин бу ҳолда тандан кўра рух эрта қарийди. Рухинг қаридими, тамом, ҳаётдан безасан.

— Муддаога ўта қол, файласуф!

— Муддао аниқ: эрта қариётганимиз йўқми?

— Эсингни еб қўйибсан.

— Йўқ, сен яхшироқ эшит, ҳадеб сапчилайверма, — Ғайбиддин қаршисида тик турганча эзмаланди Расул Усмон. — Мен фақат сенинг эрта-кеч отанг ёнида Гиррихга сифинишингни ёки ўзимнинг тунлари шам ёқиб қалам билан қоғозга юрагимни тўкишимни айтмоқчи эмасман. Биз бу юмушларни ўз хоҳишимиз билан адо этамиз, демак, бунда — на зерикшиш, на қариш! Энди, қара, зарурат туфайли бажо келтирилган юмушни ярим йўлда бир куч ими-жим тўхтатади, сен ҳам ими-жим у билан мураса қилмоқчи бўласан, эпложмайсан, ноилж олиша бошлайсан, йиқиласан, ёлворишга ўтасан, кулгига қоласан, кейин охири чорани қўллашга мажбур бўласан — сифинасан. Оқибатда ҳуш-фикринг ўшанда! Энди сен шунчаки тирик товонсан. Нима десалар қуллуқ қилиб бажаришдан нари ўтолмайсан. Бу нима — лоқайдлик-да! Рухингда уйғонган толгинликни аста-секин қариллик аломати боса боради. Қани, айт, бу ҳолда отананг, дўстинг ёки маъшуқангга қиё боқиб қўйгани ҳафсаланг етадими? Мен ўзимгамас, сенга ачинаман, сен кўп нарсани бой бердинг, энди янаям чатоғи — Жамила ишончини йўқотишинг.

— Енгилдим! — деди Ғайбиддин шивирлаб.

— Сен доим осон енгиласан, — деб у лабини бурди. — Енгилиш сенга ёқади. Хўш, энди шаҳардан бадарга кетасанми? Қўй, майли, мен рози, Самарқандни гариб қилма, Жамилани ўйла, мен уни ҳижрон чоҳидан қутқариб қололмайман, ўзим ўша ерни ижарага олганман.

— Сафсатавоз! — хезланди Ғайбиддин. — Тугатдингми? Ёки яна чаласи борми? Мен енгилдим, шафқатингни дариг тутмаганинг учун қуллуқ, эвазига сени уйимга таклиф қиламан. Нозланмай юравер! Бу ерда ҳаётинг хавф остида, ҳайкалдан эса умид йўқ!

— Айтганча, бугун уч-тўрт мири тегармикин деган умид билан устахонага борувдим, — кулимсиди Расул Усмон. — Анови бақбақаси осилган ҳисобчи аёл чўтини шақиллатиб дағдаға қилиб қолса борми! Жўнавормасам пешонамни уриб ёрармиди? Илвиллаб қайтаётсам уста кўриндилар, уялганимдан аста ўзимни панага тортдим.

— Саломлашишнинг эп билмабсан-да?

— Э, жинни, саломлашиш учун ҳам мундайроқ рафтор керак-да! Мен у кишига кўринадиган аҳволда эмасдим, — деди қизишиб Расул Усмон. — Лекин... анови акахон қовоғи ёмон солиқ эди. Устани роса талаган бўл-

са керак. Овози деразадан ташқарига ҳам эшитилиб турди.

— Карвон олдида шу акахон-да, а? — кесатди Ғайбиддин. — Лекин, жўра, бу одамга сигиниш эмас, калтак раво! Улмасак кўрамиз. Қани, овмин, кетдим! Мен билан борасанми, йўқми?

Расул Усмон дўсти таклифидан кечди. Сен мени якка деб ўйлама, сендан кўра содиқроқ ҳамроҳим бор, яъни қалам, у ҳам оч, дардимиз бир, тирикчилигимиз бир, хуллас, аҳволимиз сен тахмин қилаётганчалик эмас, дея шакаргуфторлик қилди. Ташқарига чиқишгандан сўнг гап яна Жамила атрофида айланди. Юлдузларга термилиб Ғайбиддин хўрсинди, ич-ичида бир олам ҳасрат уюлиб ётганлигини шундоққина ифодалаган хўрсиниққа жавобан Расул Усмон чала жойидан олди: «Кўнглингга тегиб кетмасин, уста ақидапараст одам, фақат ўзи билганини беҳ санайди. Обида мажруҳ бўлганига куйинади, лекин... бошқа тараф ёнаверса майли экан-да. Ораларингдаги муомаладан беҳабарми? Яра бутунлай газакламасдан иложини қилгин, номард!» Куюнчак шоир ҳали-бери тинадиган эмасди, Ғайбиддин нафаси қайтиб кетганига шама қилди, бўлмади, жағингга от тепсин, деб кўрди, тағин бўлмади, жаврайверди, охири, қўл силтаб, автобус кутмай, пиёда жўнади.

Тахминан соат ўн иккиларда у, Жамила қадди-бастини ҳаёлида гавдалантиришга уринганча, жимжит кўча бўйлаб оғир-оғир қадам ташлаб борар эди, қалқони тешилиб қайтаётган эди. Ахир, шеъри-қофиясини пеша қилиб ҳаддидан ошган шоир таъзирини бермоқчи эди, ўзи бошлабгина адабини еди. Ярамас узундан-узун даромад қила-қила лоқайдлигини бетига солди. Бир винтинг синган, деди-да! Худо ҳақи, ҳар қанча кўпиргани билан бу бобда ўзи қуруқ, лоқайдлик нималигини фаҳми олмайди. Лекин, во ажаб, «Ўирқ ривоят»нинг қайсидир саҳифасида одамзодга жуда тез илашадиган шу иллат лўндагина таърифланган, мана бундай: «Кунини фаромушлиқда имиллаб кечирадургон ва бепарқлиғ илқиға ҳад бергон банда қисқичбақа кабидур, кучи етгон ҳар нени қисқичиға қисадур ва хоҳлагон тарафига судрайдур, алҳол, ул нимарсадин ўзгаси қадрини эътиборидин соқит қиладур. Гарчанд йўлда нафси тилагонидин оғирроқ юкға йўлиқгонини сезсаким, ўшал фурсатда они ташлаб қочадур, бул қилигидин бир озор емас, билъакс ҳузурланадур...» Чечанлик билан қилинган нақл! Наҳотки,

Расул Усмон шунга ишорат берган бўлса? Нима, у гарданига манзилгача эплаши маҳол юк ортганми?

Очликдан силласи қуриёзган Гайбиддин дарчадан кириши билан у ёқ-бу ёққа бурилмай тўппа-тўғри ошхонага шошилди. Димоғини пиёздоғ ҳиди қитиқлади. Қозон тагидаги шовлани сузишга эриниб, тикка турганча, онаизорини ичида мақтай-мақтай, ёғоч қошиқ билан апил-тапил туширди. Оҳ, мана буни ҳузур деса арзийди! Энди бу паллада шоиржон нима қилаётган бўлса? Чиноқ қалами билан семиз дафтарини ёстиғи тагига қўйволиб, бир йилда камида ўн даргоҳга саёхат қилган аделинни тамоғигача тортиб, тишгинаси кирини сўриб, губба-ғужанак бўлиб олгандир-да! Бундан ҳам баттар бўлсин, юр деганда кўнмади, нозланди, келса, мана, марҳамат, манови шоҳона таомдан тотиниб қавзанарди. Бугун маош ололмабди. Бечора шунга роса куйган. Асли неча ойдан бери Расул Усмон ҳам, бошқа шогирдлар ҳам чўнтак гадоси: бир вақтида елкасига шайтон қўнган Маъруф Афзалович шунчаки қилган оғзаки фармойиш билан бригада тарқатилди, тирикчилик важҳидан маҳрум қилинди. Бош мутасадди бутун инон-ихтиёри ўз измида бўлган ғилдиракни бу даража кескин чапнасига айлан-тириб юборажагини ҳеч ким, ҳатто уста ҳам кутмаган эди. Чорасизликда қолиб у ёққа чопишди, бу ёққа суйканишди, жавоб битта бўлди: аравасини тортмаётган бригадани тутиб туролмаймиз!

Сал қорни қозангандан кейин эътибор берсаки, фақат биргина хона чироғи ёниқ, демак, отаси уйғоқ, идорадан таланиб келган бўлса, бу даражада абгор қилишгани боисини қайта бошдан ўз тарозисига босаётгандир-да! Унча-мунчага бўй бермайдиган отасини у гоҳо тушунолмабди. Отаси тирикчилик гамини аллақачон калласидан чиқариб ташлаган, шунчаки ўлмаснинг кунини қилиб юрибди. Бригадасини тум-тарақай қилиб юборишганда ҳам сал бўлсин жирилламади. Тўғри, бориб Маъруф Афзалович афтига тупурмоқчи эди, фойда бермаслигини билди чоғи, бундан ҳам тийилди, ҳали ўзи ялина-ялина одам йиғиб беради, дея ёзғириш билан кифояланди. Лекин ғалва фақат шугина эмас-да! Қуюғи тагида, яъни кўпдан кўп савдо бу кунда бекорчиликдан бурчак-бурчакда ғийбат уясига ўт қўяётган анови бечоралар қозонга солиб қайнатадиган бирор егулик топиб келишларини не-не қора кўзлар жавдираб кутишаётганида! Бу жиҳатини отаси ўйламабди, Гириҳ олдида ти-

рикчиликни сариқ чақага олмайди, унга қолса дунёга ўт тушмайдами, фақат анови обида билан Гириҳ омон бўлса бас! Нима қилсаки, обида дардига малҳам топса, Гириҳ дардига малҳам топса! Бу ғалва, бу чопачоп, бу урхо-ур қачон тугайди — тамом қоронғи! Тагин устига отаси ҳар замонда ёқасидан олгани, уйланишни истамай қочиб юрганини пеша қилгани, топмадингми, энди у ёгини ўзимизга қўйиб бер, дея дағдага қилгани ортиқча! Ахир чўнтакда ҳемири бўлмагандан кейин нарху навони осмону фалакка чиқариб қўйган бу ўйнама замонда никоҳ тўйидек серхаражат маъракани ўтказиш осонми? Онаизори бир вақтида сал хушёрлик қилиб сандиғу бўхчага тиқиштириб қўйган ялтир-юлтир парча-пурча билан қайгача бориш мумкин? Аввалроқ, ота-онамиз шошганлари билан хомлари бор экан, камхаржлик қурсин, изза еб туришибди, деб Жамилага важ кўрсатганда қанчалар уялувди, асли уялмаса ҳам бўларкан, ростини сўзлаган экан, камхаржлик хонадонларини тамомила ўраб олган экан...

Топган-тутгани ҳаминқадарлигига қарамай отаси ҳар неча вақтда Расул Усмонни пул-муд, у-бу егулик ёки кийим-кечак билан сийлаб кўнглини кўтариб туришини эслади. Бирдан кулгиси қистади. Бир жиҳати отаси гўдакфеъл, чўнтагига уч танга кирса қандай йўқотишни билмай типирчилайди, ҳатто тагига сув қуймагунча тинч ухлолмайди. Сеп камини бутлаёлмай хуну бийрон онаизорга тутқазса-ку олам гулистон, лекин у бундай қилмайди, чойхонада шогирдларига ош дамлаб беради, ортганини эркатойи Расул Усмонга тутқазади. Шоири тушгурни бу қадар сийлаб нима барака топарди. Қошки, у ҳимматни тушунса, бу нарса қадрига етса, мўмай ақчани бирор кори-ҳолига яратса! Етти чақирим наридан пул ҳидини сезадиган очопат улфатлари дарров атрофида пашшадай айланишади, охирги тийинигача қоқиштириб олмагунча тинчишмайди. Мабодо улфатларидан бир амаллаб қутулса, албатта Лизахон карашмасига тутилади. Анча илгари «сахнани латофатли оққуш каби безайдиган» (канда қилмай ёзиб борадиган кундалигидан) малак суйкалишларидан безор бўлгандан кейин, во дариғки, «умид уфқидан ойдек балқиб» (ўша кундаликдан) Лизахон чиқиб қолди. Тантиқроқ ўсган қиз кўнглини овлаш осон эмасди, кимлигини кўрсатишга ишқибоз шоир эса қизни ҳафтада бир ёки икки марта кино ёки музқаймоқ кафесига таклиф этишни порлоқ

орзуларидан санарди ва уста мурувват кўрғазган кезлардагина бунга эришарди.

Кунлардан бир кун, нимадир бўлиб, Расул Усмон кундалиги билан мақтанди, ма, ўқи, фақат сендай жон дўстимга раво, бошқага ҳатто рангиниям кўрсатмайман, деб керилди. Эринмай ўқиди, бир жойида кўнгли юмшадди, бир жойида аччиқланди, кулди. Ҳар ҳолда қурғурнинг туйғулари чақиндай эди. Бир ёниш шунча-да! Тўғриси, Жамила билан тотувлашгандан бери, ўзи ҳам кундалик тутади. Бирор кун ёки учрашув тафсилотини туширмасдан майда-чўдасигача иншо этади, лекин битиклари уникадек тиниқ ва баланд жарангламайди.

Тун кичик саҳар сари оққанда Ғайбиддин ухлолмай ташқарига чиқди, ҳалиги хонада чироқ ҳануз ёниқ, демак, отаси ҳам бедор: ўз азоби, ўз илинжи, ўз аҳди-қарорига кўмилиб ўтирибди. Балки, бирор рисола узра мук тушиб, масала-қоида ечиб, қандайдир ноаниқ моҳият заминиде захмат чекаётгандир, балки. «Қирқ ривоят» билан машғулдир ёки таъбига яқин шоир қаламига мансуб нозик газал комига чўмиб, завқу сафо сураётгандир. Иложидан қанча, отаси қариган, қушуйқу бўлиб қолган, шунга яраша гоҳ серзарда, гоҳ мулоим, гоҳ гажир! Ҳаммасидан чатоғи, кун сайин феъли нозиклашади, хурсандчиликка ҳам, хафачиликка ҳам деярли чидамайди, сал кажликни кўрганда жон-пони чиқиб кетади, ўпка-гинани қалаштириб ташлайди, дарров ичида бир кудр тош бойлайди, алҳол, бу тошни жойидан силжитадиган куч қани ҳадеганда топила қолса! Кўпинча Ғайбиддиннинг ўзи балогардон! Чоли тушгур ёмон қариди, эҳтиёт бўл, раъйини синдирма, иложини қилиб кўнглига кир, тагин дуойи бад қилиб қўймасин, унда икки дунёдаям косанг тағи оқармайди, бошинггача касофатга ботасан, жонинг мондимайди, деб гоҳ хайрхоҳлик, гоҳ гайирлик билан кимлар панд суқиштиради. Ҳар бири бир пайгамбар, ҳеч қурса авлиё бўлган бу насихатгўйларнинг қайсисини тингласин, қайсисига қуллуқ қилсин. Гажирликда у қарийб отасига тортган, шунга кўра ҳеч қачон билганидан тоймайди, керак бўлса ўша жонкуярларга жавобан маймункулги қилди, лаб-лунжини шишириб ишшайди: «Тошларингни терсаларинг-чи!» Ана шунақа қўполлик қилгани билан ичида бошқа муддао ётади, яъниким, отам ёлғиз, отамни қўллашим керак, паст кетмасак, дадил турсак, улоқни узиб чиқсак — омадимиз чоғани, Гирих йўли очилгани...

Кичик саҳар осмонига хос сокинликни туйиб, юлдузлар живир-живирини кузатганча, бир пас ҳовли айланди, отаси эса чироқни ўчиравермади, негадир гашланди, бу палла Расул Усмон қаламга роз айтаётгандир, лобаргинам Жамила пар ёстиққа сўлим сочларини ёйганча асалдек ширин тушлар кўраётгандир, фақат мен ёқимсиз бекорчиликни маҳримга тушириб олганман, деган хаёлга борди. Билади, Жамилахон туши ҳам ўзидек беозор, ўзидек малоҳатли: ана, ақиқ лаблари тамшанади, бўсага интиқ, интизор! Э, художон, санам фақат уни туш кўрсам! Бу ҳам бир бахтиёрлик! Қундалигида худди шу ҳақда нималарнидир қоралаган: «Ўзи айтди, мен уни тушида муттасил безовта қиламан, нуқул бағримга босармишман, чатнаган дудоқларидан, оққушникидек оппоқ бўйнидан иссиқ-иссиқ бўсалар олармишман. Тушунарли: мен унинг хаёлида, жонида... бир оғриқман. У ҳам мен учун шундайми? Қасам ичаманки, бундан минг чандон зиёда! У, жонимдаги оғриққина эмас, жоним ичра яна бир ёруғ жаҳондир!» Сокин осмондан нигоҳини узиб Ғайбиддин оғир энтиқди, беихтиёр изига бурилди, стол устида турган кундалигини очди. Бугунги учрашувни ёзгиси келди, сиёҳ-қаламни қўлга олиши билан ўйлаганлари шуури аро ҳудудсиз бир сарҳадга чекинди. Саҳифа узра Жамила суврати жилмайди, суврат бехос тилга кирди: «Жоним, бурро-бурро қилиб сўйланг-чи, суйиш дегани нима? Бир шоир суйишда минг бир жилва, минг бир ноз, минг бир қийноқ жо эрур, деган экан. Анча жўн таъриф, ҳали бу бобда ҳеч бир мезон топилмаган. Сиз, балки, кўнгил юлдузи кўнгил юлдузи билан қовушганда ҳар қандай жумбоққа ўрин қолмаслигига ишонмасиз! Ўзимни мунглуғ ва бенаво санамасам-да, бунга бир қадар умид боғлайман. Ўша кун ёвуқми, йироқ? Адашмасам, муҳаббат қадри дийдорда, биз эса висол оралигидаги масофани узайтириш билан оворамиз. Худди шу нарса иккимиз учун ҳам бирдек қадрли аланга нелигини, сизни билмадим-у, менга тобора чуқур англатмоқда. Одамзод ўз бардошининг ҳам қурбони бўлиши мумкинми? Ўйлаб кўринг, жоним? Маза-матрасиз бундай қурбонлик кимга ҳам керак?»

Ҳали суврат кўп дарди-ҳоли қилиши мумкин эди, лекин ҳар луқмаси келиб кўксига санчилаётгани боис Ғайбиддин бир хўмрайгандики, у ҳалиги ўйлар қатори чекилди. Сўнг, у чорасиз ўтирди, калласига бирон тайинли фикр қўнмади, Жамила ва кейин Расул Усмон би-

лан ораларида кечган суҳбат баёини ҳарчанд уринмасин бир нуқтага йиғолмади, ёзолмаслигига кўзи етгач, кундаликни варақлади, дуч келган жойидан шошилмай ўқиди:

«Бугун отам менга анча титилган, яқин-орада кўк бахмалдан муқова қилинган, муаллифи ҳам, хаттоти ҳам номаълум мажмуа берди. Атамаси «Қирқ ривоят» бўлиб, айтишларича, рисола бошига кўп савдолар тушган, тасодифан Қодирбек исмли бардоши метин ошнаси уни бало-қазо чангалидан омон олиб қолган.

Илгари ёзма ёдгорликларга ишим кўп тушгани, яъни отам даъвати билан кўҳна китобатга ишқ қўйганимни айтсам мақтанчоқликка йўйилмас, хуллас, қайда ва кимда арабий ёзувда рисола бўлса олиб ўқимагунимча ором нималигини билмас эдим, интилганимга яраша ҳар доим шундай ҳузурланиб, қониқиш ҳосил қилардимки, бу ҳол мени нашаванддек қилиб қўйган эди. Тошканди азимдаги маълуму машҳур хазинага ҳадеганда қўлим етавермагани боис афсусланиб, Самарқанд дорилфунунига қарашли кутубхона жовонларини титпит қилиб, ютоқиб турганимда «Қирқ ривоят» қўлимга тегди. Тан олай, уни мутолаа қилиш осон кўчмади, у дидли хаттот томонидан майда настаълиқ хатида ғоят бежйрим қилиб кўчирилган бўлиб, айрим варақлари йўқолгани устига, бутун-бутун жумлалари ва сўзлари ўчиб-чаплашиб кетган эди. Яна тан олсам, машаққат тортганим бир ҳузур берса, бир алаимни қўзғади. Ахир бу қандай савдо? Мутолаага киришганим ҳамоно юрагим нидо қилади: «Бегона! Бегона!» Йўқ, дейман мен фignonга тўлиб, у бегонамас, ўзингники, қадимда яшаган бобонг уни сену менга мерос қилиб қолдирган, у ўзингники, фақат уни бегона қилиб қўйишган, чеҳраи малоҳатига ниқоб тортишган. Ана шу ниқобни олиб ташласак бари юришиб кетади. Орадаги тўсиқ кўтарилади. Лекин, ҳозирча мен яккаҳол, омоч тортаётган ёлғиз хўкиздек кучаниб, пайларим таранглашиб, мажруҳ мажмуа узра азобу зардоб ютишга мажбурман. Ва шу юмушга ўзимни бағишладим. Бирор гаройиб ривоят энг қизиқ жойида тўсатдан узилиб қолганда биров калтак билан калламга ургандек бўлар, беихтиёр бир кун отам ўкинаўкина айтган ҳикоя — амаким мулла Ражаб умр бўйи емай-ичмай йиққан китобларини анҳорга оқизгани, китоблар Умар деган шинаванда чол қарайдиган тегирмон нови-паррагига тиқилиб қолгани, дўлу тош тўхтагани,

бу уволга чидолмай биргина қуръонни олиб яширган чолни ҳайдаб кетишганини эслардим. Минг-минг йил аввал бино бўлган сўздан шамшир ясаб бош узганларини ким қандай баҳолайди? Билмадим, билмадим! Ҳар ҳолда мен «Ғирқ ривоят»ни саҳифама-саҳифа кўчиришга киришдим. Элга тарқатаман. Кўп ривоят узук-юлуқ, фақат «Икки наққош» ва яна тўрт-бештаси тугал экан...»

Ҳали Ғайбиддин тахмин қилган бўлса ҳам худди шу фурсатда отаси айнан «Ғирқ ривоят»ни варақлаётгани, нозик маънолар билан безанган «Икки наққош»ни қайта ўқиб, чархи гардун азал-абад бевафолик билан пойдор экан-да, деган мулоҳаза оғушида эриб-эзилиб бо-раётганидан беҳабар эди.

V

Бугун чиндан ҳам устахонадан таланиб қайтган уста китоб кўриб ўтирган жойида дарча қийиллаб аста очилгани, Ғайбиддин ошхонада тимискиланиб қорнини тўйғазгани, ҳовли кезингани, сўнг ими-жим хонасига қамалгани, кичик саҳарда уйқусираб ташқари чиққани — бари-барини билди. Ёнимга келар, деб илинди, келса дардлашаман, эрта-индин нима қилиш кераклигини маслаҳат соламан, деган хаёлни қилди. Нияти ниятлигича қолди, йигити тушгур атай қочди, кўриниш беришни истамай, каталагига яширинди.

Ҳориганига қарамай уста «Ғирқ ривоят» билан тамоми мулоқотга киришган эди, нигоҳи заха саҳифалар аро югураётганда тасаввури тубига чўккан хотиралари қалқиб-қалқиб кетаётган эди. Тасаввурида анҳорни тоширган, залвар тегирмонни тўхтатиб қўйган китобат! Зеру забар бўлди! Ким ачинди? Бу ёғи яратганга аён, ҳар ҳолда анови Маъруф Афзалович, меҳроб эскирган деб дағдага қилаётган банда, ўшанда оқим ютиб юбориши мумкин бўлган рисолаани раҳму шафқат юзасидан қутқарган имондор чолни дағдага билан ҳайдаб кетган, тешиб-тепкилаб қафасга тикқан биродарларга аллақандай яқинов! Агар иложини топса, давру даврон кўтарса, меҳроб бир тушунча баробарида эскиргани ҳолда қиёфасида яшаётган санъат эскирган эмас, деб паст тушмаётган уста тақдирини бир зарб билан бичарди-қўярди. Ана, уста Иброҳимни ўзига қалқон қилиб олибди, ҳарнечук жонини сақлаш, йўригини ўтказиш усулини топибди.

Хўш, бу банда кимлиги маълум, лекин уста Иброхимни тагин нима жин чалдийкин? Ахир ўзини таъмирчилар сиртлони чоғлаган бу валломат эрта елкасидаги шунча оғир юк билан пулисирот кўпригидан қандоғ ўтаркин?

Уйқуси тамом учган, хўрозлар бўғиқ қичқираётганига эътибор бермай қўйган уста «Қирқ ривоят»ни varaқлашда давом этаркан, беихтиёр Қодирбекни хотирлади. Узоқ Туркистондан сал кам қирқ йил бурунги кўмма жойини айтиш, киндик қони томган маконни зиёрат айлаш учун келган банда залвар ўкинчлар билан қайтиб кетгандан кейин ой ўтар-ўтмай қазо қилган эди. Жанозаи савоб хабарномасини олди. Аттангки, икир-чикирларга кўмилгани, Гириҳ талваси ичра ётгани туфайли вақтини қизганганидан на жанозага, на фотиҳага боролди. Гириҳ деб сонун сабоқдан чиқдинг, шўрпешона банда, деди ўзига ўзи қаҳрланиб, эрта қоронғи гўрингга думаласанг руҳу арвоҳингни йўқлаб бир чумчуқ келмайди. Буни ўйлаш аламли, лекин ундан ҳам аламлироғи — манови рисолаи муаззамни келгуси учун асраб қололган банда ҳурматини ўрнига қўёлмагани! Вақтни бой берди, энди бу савоб насиб қиладими ёки йўқми, билмайди, аммо нетонгки, «Қирқ ривоят»да шу хил уволлар ва савоблар илдизига бориб тақаладиган ибратомуз нақллар анчагина, шулардан энг мумтози — «Икки наққош», у устани азалдан ром этган. Аниқроғи, илгари уста бу мажмуани амакиси мулла Ражабникида кўрган, раҳматли отаси уста Жамшиддин билан бақамти ўқиб, қатларидан маъни гуҳарларини терган эди. Ўша кезларда кўп обрў орттирган амри маъруф даврасини буткул мафтун айлаган, буткул сеҳрлаган «Икки наққош»да номаълум муаллиф ушбу воқеотни битган:

«Тангри таолога ҳамду саноларким, аршдин олиймақом даражали ваҳий йўллабдур, аҳли мўминга маъқул кўрилгон ваҳий будур: рўйи заминда раҳмат нури, ҳавзу кавсар сўйи ила рўшнои обод қилингон шаҳри фирдавсмонанд яратилғай, курраи арзга узук янглиғ ярашартургон бул малохат макони устидан тоабат бало-қазо ўтмағай, ҳусни ҳар не қабоҳат ва разолатни маҳв этғай!

Ваҳий ёғилмоғи ила гардун бир беадад ёғдуга беланибдур, кўҳна замин тасарруфида вояга етгон беназир фарзандлар — Сайхун ва Жайхун дарёлари оралиғида ястангон сабзазорлар ўлкасида, саховатпеша Зарафшон яқосинда ҳосиятли бир субҳи содиқда зўр тадорик кечибдур, кўкдин иноят кўргозилғони боис Самарқанд

аталгон шаҳри саодатманднинг илк ғишти қўйилибдур. Бул муборак вазифаи муддаони Мовароуннаҳр ҳукмдори Ефас ўғлон рағбатига кўра Арслонбек наққош билан Болимбек наққош адо этибдурлар.

Баҳаво ва осойишта соҳилни қурилиш авжу сурони қамрагон бир айёми муборакда подшоҳ мубоширликни гарданига олгон ошналарни хонаи хосига чорлабдур, аларни хуш каломлару шоҳона ёриқлар билан обдан сийлаб, мажлис адоғида бунингдек тилак айтибдур:

— Узоқ бир тунда уйқудин фориғ ўлиб ўйласам шаҳристон қиёфатида бир сакталик бордек туюлди. Шаҳристонга андоғ бир иморат лозимга ўхшайдурким, ул Саодат уйи эрур. Шул ҳам қад ростласа сакталик чекинадур, зеро, биз эртаминин анда баркамол мажлислар билан хуш кечиргаймиз. Не демакка ҳадингиз сигадур, муҳтарам зотлар?

Наққошлар таъзим қилишди.

— Сиздек воҳиди замон тарафидадурмиз.

— Хўб шодмен, — деди ҳукмдор чехраси ёришиб. — Фақат фармони олий булким, иморатни бурун бирон элу элатда кўз кўрмагон нафис безаклар ила безагайсиз, токи ҳали ҳеч ерда анингдек мақомдағи бўлмағонини эътироф этсунлар.

Амри подшоҳ вожибдур. Алалхусус, икки пешвои ҳунар хўб камоли эҳтиром ила яна қуллуқ бажо келтириб чиққонларидан сўнг шаҳристон қоқ ўртасида тушадурғон энг маҳобатли иморат шаклу шамойили бобида ўзаро қирқ кеча-кундуз маслаҳат солишибдурлар, сўнг бир йиллик захмат баробаринда шойи қоғозга тарҳи муборакни иншо этибдурлар, ҳаттоким, оғочдин бежирим улги¹ ҳам ясабдурлар. Бир жума куни, подшоҳ хушвақтлиг чоғини мўлжаллагон ошналар мармар остонада ҳозиру нозир бўлибдурлар. Шаҳристон ободонлиг ва улугворлиг сори юзланиб гуркираётғонидин мамнун ҳукмдор алар арзу баёнини сертақаллуф қиёфада тинглабдур.

— Қиблагох, маслаҳатингизни дастур қилдук, — деди Арслонбек комил ишонч ила. — Иншооллох, жаноблари таъбига биноан, иморатни шул дамгача бир меъмор ёки муҳандис ақлу идрокидин кечмагон бир туркум нақши зебо ила зийнатламоққа орзумандлик қилдук. Ул туркум ажаб тугундин пойдор эрурким, таъбир жоиз

¹ Макет — андоза.

лиғи ўлса, они тангри хоҳиши бирла Г и р и х атамоқ мумкиндур. Фақат, олампаноҳ, ўйласакким, бул тугун жозибаи камолини эл кўзиға бутунича кўргазмак учун газнадин бисёр зару зевар талаб қилинадур.

— Бул талабни қондиришлуғ мандин тан, — деб лутф қилди ҳукмдор қатъий оҳангда. — Сиз эса бошқа жиҳатга жавоб ҳозирланг. Эрта иморат камоли аён ўлгондин сўнг бардоши онча бўлғай, қуруқ танаси муаллақ қолиб, зар либослари ечилиб тушмасму?

— Бул тарафидин кўнгилни хотиржам тутингиз, олампаноҳ, — бурро-бурро сўзлади Арслонбек, азалдин хушфеълу алҳол камсухан ошинаи содиқ Болимбек ўз хайрхоҳлиги ила они суюди. — Қулингиз Болимбек сингори фаросатли банда ила иморатга бир либос кийдирмоққа даъвогарким, ул либос иморат ила даврул қиёматга қадар яшнагай ва мардум кўзини ўйнатгай!..

Наққошлар сарвари эҳтиром ила баён айлағон муддаоий сухан подшоҳ қулоғига мой қадарлиғ ёқди. Яна бир бора дилидин тангри-таоло ҳукмига кўра улуғ савобға ноил ўлаётганини кечирғонча аларни ҳар бандаға насиб этмайдурғон қучоғига тортди, шоён изҳор этдиким, кўнгилларни сарафроз этадурғон шул обидаи шарифни тугал жозибаға эш айлаб, ҳар не нуқсдин холи тарзда оллоға тухфай ганж этсангиз, исмингиз тоабад тирик қолгусидур...

Алалхусус, Арслонбек ила Болимбек ёру биродарлик ришталарини болалик дамларидин қаттиқ боғлагон, нотоза нимарсалардин тану жонларини Мосуво тутишғон, неки устивор, неки ғамбода кунлар насиб ўлгонда ҳам тузу намакдин узилишмай, оқибатни бой бермай келишардиким, бунингдек қадри қиём яна бир абадийлик битим тамалиға айланғон эрди. Очуғ баёни арз будирким, муруватли худойим дўсту кадрдон Арслонбек хонадонини алп Қамон исмлиғ мўйлаби сабза урғон, илиги зап тўлишғон йигит пой-қадами бирла бадавлат айлабдур. Оқил тангри фарзандмандлиғ шавқу суруридин Болимбек наққошни ҳам бенасиб этмабдур, онинг бақо боғини эслатадурғон бўстонини бир гунчай насрин жамоли ила обод этибдурким, бул лобар ҳусни кўк фаришталарини ҳам ҳасадга кўмгай. Ҳунарға муккадин кетғон ото холи бўлгонда кўпинча шаҳристон аро ҳуснда ягона қизи — Биби Нозик маликаликка, Ефас ўғлон ўғилларидан бировига муносиб эрконлигини ўйламакка жазм этадур. Аммо сарой тарафидин имдод йўқлиги, боз устига бир за-

монда жондай ҳабиби Арслонбек қуда-андалиғ хусуси-
да сўз очиб қўйғони боис шашти кўник янглиғ сўнадур.

Ҳунар саодати ва машаққати ила тамом сархушлиғ
кўчасида адашғон ошналар шундоғ ўнғларида бир қар-
чиғай ила бир гунчай насрин камолот илкени тутиб, бар-
чаға нишон ўлғонидин, дилларида ажаб ҳавас ва ажаб
иштиёқ кулф урғонидин гафлатда қолишди. Подшоҳ
эштиборидаги иморат кўп забардаст эрди, алҳол, тилла
сеҳри билангина ечилатурғон нақшлар тугуни аёвсиз
эрди, бул залвар ва ингичка юмуш интиҳо сори юзлан-
ғонда онча шошғонларидин ҳам алар аҳду паймонидин
фаромуш бўлишди.

Кун ўтди, ҳафта-ой ўтди, йил неча бор айланди ва
Саодат уйи гардун билан дийдорлашди. Иморат салоба-
ти бутун шахристонни ҳайратға кўмиб, турфа овозалар
тарқалишига сабаб ўлиб турғон бир кунда, хуфтон ара-
фаси Болимбек шодумон алфозда хонадонига аёқ қўйди.
Нозиктаъб наққош кўчадин келган заҳоти минг бир тус-
ли гули-сабзаси ва бута-ниҳоли ўзаро роз айтишиб, чор
тарафни маст айлағувчи атру бўйларга тўлдирадурғон
боғини оралаб ором туймоқни одат қилғон эрди. Ушбу
айёмда ҳам ўшал одатини ихтиёр айлади, яшил аланга
мисол товладурғон сарви сулув тагига етғон чоғ бир
майин кулгидин хушёрланиб аста тўхтади, жавобга
йигит қаҳқаҳаси эшитилғонда мулзам бўлди, ҳатто
жаҳлга минди. Шукрим, ақл кучи ила шайтонни жи-
ловлади, сўнг вақтни бой бермай, воқеотни биродарига
сездириб қўймоқлиғни маъқул топди.

Алалхусус. кўҳна аҳдга кўра, ошналар қирқ кулоқ-
ли қозонда палов дамлаб, маҳалла-кўй оқсоқоллари гу-
воҳлигида кенгаш ўткариб, битим тузишди. Юртоға дуо-
га қўл очибдур: «Э, яратган эгам, неки мурувватинг бўл-
са алардин дариг тутмагин, даргоҳингни кенг қилгинки,
алар ували-жували бўлиб, қўша қарисунлар, тоабад пок
имону ёруғ рафтор ила яшасунлар!..»

Унаштирувдин сўнг, ой ўтиб, иморат тамом битди,
подшоҳ чорловидин воқиф ўлғон жамоа шул тараф шо-
шилди, ер ила кўк ўртасида муаллақ қотғон обидаи ша-
рифни ҳамма ҳайрат нигоҳи ила кузатди, илму ҳунарни
бу қадарлиғ уйғун айламакка қодир усталар шаънига
тахсинлар ёғдирди.

Обидаи шариф шоён ҳақиқат заминида пойдор эрур,
пойдорлиги булким, ичкори-ташқориси заррин либос
ила кўрклидур, хусусан, залвар пештоқға зийнат ўлғон

ингичка тилла чизиклар ажаб тугун тарзида қиёфат бергон, алҳол бул тугун чувалана-чувалана гиштин деворлар сарҳадини забт этибдур. Хоналар бисёр — ичма-ич, зертанг-забартанг, аларга бош пештоқ тагида воқе ўлгон жуфт табақали мунаққаш эшик орқали йўл белгилангон...

Бул эшикдин ичкори кирмоқ саодатмандлиғ аталди, шул боис подшоҳи олам изидин аркони давлат шошқин эргашди, улус ёпирилди, алар бурун ҳеч ерда кўрилмагон мўъжиза — Гириҳ ила дийдорлашмоқ пайида тамом ҳовлиқгон эрди.

Навбат хануз ўзларини мезбон чоғлаб, остонада қўл қовуштириб, ашрофлар билан бирга фақирларни хушкаломлик ила ичкори чорлаётгон Арслонбек ила Болимбекка етибдур. Алар ҳам қутлуғ бўсаға сори интилибдурлар. Шодумонлиғдин чехраси буткул ёришгон Арслонбек олдинда сарафроз борадур, Болимбек сал орқарокда, вазмин илгарилайдур, қароши мислсиз бир севинч ила тўлгинким, ул зот гўё арши аъло тарафга парвоздадур. Ахир, фаҳр қилса арзигай, дўсти кадрдонни бирла бул обида қиёфатиға фусн ато этмабдурми!? Эмди бул кашфиёт таърифига тил ожиз, қалам ҳам ночорона тайсаллайдур. Орага чўкгон сукунат иморат туси-тароватини бисёр ошириб тургонда бир қасирға қулоқларни қоматға солдиким, ичкоридагилар ҳам, ташқоридагилар ҳам қаттиқ саросимада қолиб, яқола-риға туфладилар. Во дариг, бу не сиру синоатки, баҳайбат эшик табақалари, аллакимлар беҳад куч бирлан сургон киби, қасирға ила ошналар бетига ёпилгон эрди. Мадад бергил, бул бедодлиғдин халос этгил, мурувватли худойим, ахир то хануз шул бўсаға орқали кириб-чиқиб юришмагонмиди?! Ахир Гириҳ хузурига шул муборак йўл орқали юриб боришмасмиди? Эмди бу не жазои заволот эрур? Ёким тақдир хазилидурми? Ёким юмуш баробаринда кўнгли қаборгон шаккок шогирдлардин ул-були улус кўзи олдида аларни иззаи нописанд қилмоқға қасдландими? Алҳол, сир тагига ҳеч бир зукко етмади, эшик ёнилгонича қайтиб очилмади, олдни тўсиб тураберди. Ҳаял ичинда улусни тобаттар хайронлиқға солгон яна бошқа воқеа юз берди. Ер ёрилгонда ер тагига тушмоқға рози бўлгон ошналар бўсағадин тўрт-беш қадам ортға тисарилгонлари ҳамано эшик шарақлаб очилди. Ранг-рўйларига қон энгон ошналар енгил тортадурлар ва илгари талпинадурлар. Афсус, яна

бурунги синоат воқе бўлбдур: табақалар қасирға ила бетлариға ёпилибдур.

Хукмдор ҳам, аркони давлат ҳам, халойиқ ҳам бу сирдин кўп таажжубга тушди. Эшиқ ўжарлигини ҳар ким ўзича таъбирлади. Бири биридин оғир маломатлар кўпди. Ночорлик домиға илинғон усталар эрса тўрта-вораға қўшилмоқ тугул кўчага чиқмоқликдин тийилишди. Бу орада хукмдор обидаи шарифда турли мажлису машваратлар, турфа кенгашу маъракалар ўтқариш ҳам онингдек иморат ила дўсту душманиға мақтанаш ила машғул эрди. Оқибатли подшоҳ нозик маънолар ва туйғуларни тилла тили бирлан сўйлатолғон биродарларни ҳам унутмади, аларни саройға чорлаб, устилариға зарбоф тўнлар ёпди, хазинасидин қимматбаҳо тошлар совға қилди. Не тонг, шоҳона мукофотлар аларға қилча татимади, алар яна хонанишинликка берилишди. Ахийри, маломатлар ҳаддин ошабергач, бул туфроғда қолмоқ ўзларига нораволиғини англашди, қуда-андалик баҳридин кечмоқлик, кўч-кўронларини оту туяга ортиб, бирлари мағрибға, бирлари машриқға равона бўлмоқлиғ аҳдини қилишди. Ана шунда аял Камон ила Биби Нозик оталари истагидин тондилар ва Самарқанддин жилмай, тоабат шу ерда умр кечиражакларини билдирдилар. На чора, фотиҳа аллақачон оллоҳ назаридин ўтғон, шул боис алар қарорини синдирмоқға ботинмадилар, жўнар олдидин аларни никоҳдин ўтқариб қўймоқчи бўлдилар.

Алалхусус, киндик қони томғон ердин айри тушаётганиға кўнгли бузилғон Арслонбек шом чоғи обидаи шарифға охирги дафъа назар ташламоқ, яъниким, ул бирлан видолашмоқ ниятида ҳовлисидин узилди. Йироқдин иморат қуббалари заррин товланиб кўринур эрди, кун аллақачон поёниға етғон, ammo гўё иккинчи қуёш шаҳристон тепасидин мунаввар ёғдулар сочар эрди. Тобаттар ўксинғон наққош иморат рўпарасида паршонҳол туриб қолди. Айрилиқ фурсати яқинлигидин ул иморат девориға суйкангиси, нақшларини меҳр ила силагиси келар эрди. Афсус, иморат андин бегонасирайдур, андоғки эркан, анга яқинлашмоқ осонми? Ана, эшиқ ҳам зич берк, йўласа кўксидин итармоққа шайдур. Не бўлса бўлғай, деб Арслонбек таваккал қилди, эшиқ сори бирма-бир босиб борди. Ё қудратингдин, орада жиндай масофа қолғонда эшиқ шарақлаб очилди, аламда қоврилиб юрғон устаға йўл бериб, они Гириҳ

хузурига чорлади. Бир муддат суратлангон Арслонбек иморат ўртасини эгаллагон кенг сахли мухташам саройга юзланадур. Ажаб, ул сарой бул қадар маҳобатли эрконлигини бурун онча туймагон эрди, бир ҳадик ила теварагига нигоҳ югуртириб билдиким, Гириҳ қадди-камоли бениҳоя улуғвор! Алҳол, эмди Арслонбек тамом иштибоҳ оғушида эзилди, эшик нечун илгари йўл бермағони, бул фурсатда мурувват қилгонини ўйлади. Ўртада чўк тушди, бошини қуйи солгон кўйи, сукутга толди. Шоёнким, шул алфозда ўн йил, юз йил эмас, нақ минг йил турди. Бир пайт ўзини заррин бўёқларга чулғонган ғаройиб оламда кўрди. Бунда ҳамма нарса заррин эрди, кўз илғамас заррин бўшлиқдин нидо келди:

«Эй, устаи бузрук, саодатмандлиғ ато этадургон мулки муборакга хуш келибдурсиз! Чехрангизда ранж аломатини кўрадурмен, нетонг, ранжият чекмоқликга ҳақлидурсиз. Ахир, не бедодликким, ўзингиз ёдгорликга ҳамда менга қўриқбон айлагон эшик сиздек ашрофни маломатга йўлиқтирибдур. Билингким, устаи бузрук, бул беодоблик маним тилагим ила тангри тарафидин ижро этилди. Алҳол, ошнаи қадрдонингиз Болимбек ёнида ҳақ ҳукмига тортилдингиз, сиз ул бандадин ўтгон гуноҳи азимга тобад шерикдурсиз!»

Ҳаргиз ўртада чўккалагон Арслонбек бул нидодин буткул титилибдур, қўрқувдин дилдираган алфозда ўзича илтижо қилибдур: «Ким ул ҳақ деб жазава қиладургон? Ҳабиби содиқ Болимбек не гуноҳи азимга ботибдурким, нечук камина анга шерик эркан?»

Нидо:

«Устаи оқил, мен — Гириҳ! Озроқ шикаста сўзлаётирман. Танимдаги бир оғриқ бунга боисдур. Сизга тобад юкунсам арзиғай, алҳол, ошнангиз гуноҳини тавсифламак эрса оғирдур. Майли, сўзламай қўя қолай, бағрингизни қайтадин чок айламакни истамасмен!»

Теран сукунат. Энтикиш.

«Йўқ, сўйла, бағримни яна чок этгил майли!»

«Уста, Болимбекка суяндингиз, қадри ила иззатини баланд тутдингиз. Авваллари ул банда ҳам сизга, ҳам хунарига бениҳоя ҳурмат кўргазар эрди. Шухрат тожиге эришғонидин сўнг қони суюлди. Эмди ул сизда содаллиғ аломатларини кўрғонда зимдан кулги ихтиёр айларди. Сиз, юмуш ила машғул, ҳеч нимани сезмасдингиз. Бул орада ул бошингизга маломат тошини ҳам

отибдур, онинг ақли қосир, хунари сактадур, деб ўтрик тарқатибдур. Кўрдикки, хануз гафлатдадурсиз, сўнг у ўзидан тамом кетди, подшолигдин олингон тиллодин онча қисмини чегириб, ўрнини эритилгон мис ила қоплабдур. Сиз бот гафлатда қолдингиз. Хўш, мухтарам зот, андоғки эркан, ошнангиз пиширғон ошга шерик эрмасмусиз?»

«Э аттанг, Болимбек бунингдек густоҳлик илкини тутғондин кўра каминанинг гафлатдағи бошини сапчадек узиб ташлоғони чандон афзал эрди-ку!»

«Мухтарам зот, Ефас ўғлон бул қаро кечмишдин воқиғлик топғон қуни сизни ҳам, они ҳам омон қўймас, бошларингизни жаллоду қаттол кундасига топширғай. Эсларсиз, уста, Ефас ўғлон хунарингиздин иштибоҳ қилғонда сиз они қойирғонсиз, дегансизким, иморатга андоғ нақшлар чекурмиз, ул дунё тургунча турғай! Ул ваъдадур, интиҳо ўзга. Асло умид қилмангиз, асло онча яшамасмен, танимға ўрнашғон мис жоним ва сабримни емирадур. Ёвуқ кунларда хазон янглиғ тўкила бошлайдурмен. Шу билан дуо кетмишдур, уста, хунар камоли доим бир кам бўлур!»

«Э дариг, ул банда ила қуда тутингон эрдим!»

«Устан оқил, сиз зукко одамсиз, бул жумбоқ ечимини олло-таоло ҳукмига ҳавола қилинг. Кейин, ихтиёрни алар ўзига ташланг, алар кўнглига қарамасангиз, гуноҳи азимга икки бор ботадурсиз. Алҳол, инсоф ила айтғонда, ул ниҳоллар айбдин фориғдурлар!»

Гирих билан мулоқотни тугатиб Арслонбек беҳуд доду фиғон оғушида Саодат уйини тарк этди. Оламини зимзиё кўриб абгор бўлди, алҳол, хунар тоабад онингдек оғир дуо жафосини тортажагини ўйлаб беҳад қайғурди. Эмди пинҳона ёниш бефойда эрди, шу сабаб Арслонбек обидаи шариф эшиги нечун ўзини уётға қўйғонини ала Камонға оқизмай-томизмай сўзлади, камина қудалик бурчидин кечамен, аммо фотиҳа синмас, ихтиёр ўзингдадур, деб ўғлини огоҳлантирди. Сўнг эрталаб аҳдидин Болимбекни воқиғ айламоқ ниятида йўлга тушди; келса дўсти қадрдони ҳовлиси ҳувиллағон, бир пашша кўзга чалинмас эрди. Бул савдодин ажабланғон қўни-қўшнилар ҳам тайинли калом айтишолмади. Ул кўп ўкинди, қай деворға бош урмоғини билмади. Шундай аросатда турғон фурсатда Болимбек аёли-қизи минғон, юки ортилғон карвонни хилват чўли-бедиён бўйлаб қичай-қичай ҳайдаб борар эрди. Ул

кеча хуфтон арафаси Арслонбек изидин Саодат уйи сори яшириқча боргон, эшик бетига ёпилишидин қўрққони боис, бўсагадин йироқроқда тургонча, Гириҳ нидосини эшитгон, Гириҳ таъналаридин ер билан битта бўлиб сочилгон. оқибат, ярим кечада, ҳамма ухлагонда, шахристон билан видолашгон эрди.

Алалхусус, бир ой нари-берисида жандоға ўралгон, қуббали кулоҳига попук тақилгон, белига ис ўтиргон кўримсиз кашкул осилгон мункайган бир дарвеш алп Камонни сўроқлаб келди. Шул фурсатда алп Камон ото-оносидин тамом кечгон, қоронғу ертўлаға биқиниб, кўксини захға бериб ётгон эрди. Хар оҳ чекгонда заминга ўт тушгудек эрди. Дарвешдин хабар етгонда ҳам ул пинак бузмади. Фигон қилиб ётаберди. Ҳазин овози дарвешга ҳам эшитилди. Алҳол, бирон муҳим мужда борлигини фаҳмлагон Арслонбек ўғлини бир амаллаб ташқорига йўллади. Дарвеш анга бир сўз демабдур, қўйнидин най қилиб ўралгон мактуб олиб узатгач, хассасини дўқирлатгонча ғойиб бўлибдур. Мактуб Биби Нозидин эркан, санам ушбуни битибдур:

«Марҳаматли бегим!

Худодин тилагим шулким, манзилини Мовароуннахр атагон дарвеш чол олис йўлда бирон кори-қолга йўлиқмасун, энг сўнги тилаги мустажоб ўлса — юрти дийдорига етишса, туфроғини кўзиға сурса, ана шунда ожизангиз хоҳиши ҳам ўрин топур, яъни, битигим кўзингиз нуридин обод ўлғай...

Боғи равонимизда аҳдни қаттиқ қўйгон эрдик, сиз узук, камина кўзмен, дея қилгон лутфу карамингиз ёдимдин ўчмайду. Тақдир эрса ҳукмини ўзгача бичмиш: узукдин кўзни айирибдур. Харнечук отои меҳрибонингиз сизни боридин воқиф этгондур. Валинеъматим мени бир қаро кунда шундай қазои дўзахийга гирифторм этди. Хулоса қилдимки, мен — фаришталиғни даъвои дoston айлаб юргон ожиза бул гуноҳнинг бир чеккасиға ботибмен. Дугоналарим чит ила бўзни зўрга топиб кийгонда мен, бети қаро маҳбуба, атласу кимхобга, зару жавохирга ўралибмен, демабменким, э падари бузрук, бул адоғи йўқ мол-дунё қаёқдин?

Бегим, бул ҳам катта ҳамнинг бир зарраси эрур, яъни агар валинеъматим айби фақат шул жиҳат билан чегаралангонда бибингиз Самарқанд туфроғида абадиян қолгон, сиздек Рустам келбатли, Хотамтой феълли

йигитнинг бир умрлик вафодор ёри бўлиб, давру даврон сўргон бўлур эрди. Бибингиз волидаи муҳтарамаси билан нафсга қул тушғони обидаи шариф қиёфатида юзага келгон сакталиқ олдида ҳечдур. Бир кеча тушимда кўз қамаштиргудек нур сочадургон маҳобатли эшик кўрибмен. Ул хўб жозиб эрди, андин ичқори кирмоқни бахт санадим, толпинғонимда ул чекинди, чекинаберди. Ул падаримни Гириҳ ҳузурига киритмагон эшик эрмасму? Бедодлиғ онча бўлмас! Сиз, бегим, онингдек кўргиликни кўтармоқга қодирмусиз? Ожизангизда андоғ чидам йўқдур. Бул зарба тезда одойи-тамом қилажагини сезганим ҳолда, падарим ҳарчанд никоҳни эслатғонига қарамай, бебахт оиламиз қарвониға қўшилдим, шаҳри муаззам ва сиздек оқил зот билан видолашдим. Қарвонимиз бу кунда тўхтовсиз йўл босмакда, қаён бораётганимиз фақат худойимга аён, эҳтимол, манзилимиз йўқлик аталмиш маскандур. Алвидо!»

Алп Камон ваҳ деб пешонасига чунон урди, мактубни кўксига босганча, Биби Нозик билан кечиргон тотли онларини хотирлади. Алаалхусус, анда хотира ва айрилик доғидин ўзга ҳеч нарса ҳам қолмагон эрди. Шул сониядин бошлаб ошиқ йигит ертўлага қайтиб йўламади. Эмди тангри анга фақат сабру тоқат берсин, балки, яраси тез орада битиб кетғай, вақт не дардларга даво топмагон...»

Саҳифадан нигоҳ узиб уста Шамсиддин пичирлади: «Вақт шунақа, ҳам қаттол, ҳам меҳрибон: аввал яралайди, кейин даволайди. Ушбу ҳол дастидан дод деган банда гуноҳга ботадами ёки шунчаки таскин топадами?» Ҳарнечук бу мулоҳаза ўзига бир қадар эриш туюлди, беихтиёр хаёли яна ривоятга кўчди, Биби Нозик мактубини қайта ўқиди. Мактуб хулосалари чиндан ўқинч билан лиммо-лим эди, зеро, Болимбек шундоғ бир гуноҳга жазм этганки, бу гуноҳ ҳўлу қуруқни баравар ёндиради, баравар! Зийрак қиз буни тушунган, шу боис у шаҳристонда қолиб, алп Камон билан давру даврон суришни эмас, йўқлик манзили сари улоқиб кетишни танлаган. Агар у Саодат уйига юзланганда эш и к уни Гириҳ ҳузурига киритармиди? Тўғри, бу тарафи кўпроқ худога маълум, лекин, унингча, эшик бари бир қаттоллигини кўрсатар эди. Ахир бу тушида аён бўлибди-қу! Хўш, унда алп Камон нимага лойиқ? Нечун у мактубни ўқиб тугатган паллада пешонасига урди, нечун узлатдан кечди?

Чуваланган мулоҳазаларга изн берган кўйи уста жиндай ухлаган бўлди. Қайда, ёлчимади, бу уйқумас. бориб турган уқубат эдики, кўзлари худди бир ҳовуч-бир ҳовуч қум тиқилган каби ачишарди. Ноилож турди, дераза ёнига борди. Ҳовлида бир шарпа кўринди. Аввал уни Ғайбиддинга менгзади. Тиқилиб қараса, ие, Ғайбиддин эмас, бошқа, ёпирай, Маъруф Афзаловичми, қоқ ярим кечада у бу ерда нимага бунақа тимискиланиб юрибди. Бехос қоронғилик қуюқлашди, гирдибодга ўхшаш нарса гув келиб шарпани ўради, уни юлиб, юлқилаб, қаёқларгадир олиб кетди.

VI

Уста Шамсиддин Маъруф Афзалович беҳуда чақирмаганини, ғалвани худди тўхтаган жойидан қайта қўзғашини, борингки, наштарини нозик жойига яна бир бор санчиб олишини биларди. Лекин, худо ҳақи, у жонини қақшатиб, иззат-нафсини симиллатиб юборган таклифни ўртага қўйишини етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди. Аввал бош мутасадди мулойимлик билан едирмоқчи бўлган луқмани таклиф эмас, шунчаки ҳазил санади, бу ёқда ҳаммаси чаппасига айланаётганда мутойиба ярашмайди, деб жеркинмоқчи ҳам бўлди. Йўқ, қараса, укахон важоҳати чатоқ, кўнсангиз кўндингиз, гажирлик қилаберсангиз нақ ўқ томирингиз билан қўшиб қўпориб ташлайман, деб турибди серкиприк кўзлари. Во ажабки, ўша лаҳзада Маъруф Афзаловичнинг серкиприк думалоқ кўзларини кимникигадир ўхшатди, аммо кимникига эканлигини анчагача эслолмади, кейин илкис... ёдига тушди. Анча илгари, Тошкентда, ҳашами кўзни жимирлатиб юборадиган маҳобатли бир хонада туриш-турмишидан босиқлиги, мулоҳазакорлиги шундоққина сезилиб турадиган бир одам билан гурунглашишга муяссар бўлгандики, унинг ҳам кўзлари тугма қадар юмалоқ эди.

Нечундир уста қизил чарм қопланган таниш эшикка тажанглашган қўйи яқинлашди. Эшикни ҳадик билан қиялатиб очди, деразага термилиб ҳомуза тортиб ўтирган котиба қиз Маъруф Афзалович кута-кута роса асабийлашганини, кейин зарур юмуш билан қайсидир юқори идорага зув бориб келмоқчи бўлиб чиқиб кетганини бидирлаб айтгандан кейин овораи сарсон юрганга минг пушаймон еди.

Ҳали ҳовлига киргандаёқ, дарди-дунёси қоронгилашган уста бошлиқ рафторини кўрмаганига жиндай тасалли топди, этак тарафда жойланган кошипазлик сари бораркан, бугунги учрашувга Маъруф Афзалович қандай сийлов ҳозирлаб қўйганини тахминлаб қулим-сиради.

Бу жойларда азалий сукунат тарангроқ эди. Хув наридаги бир-бирига мингашган тепаликлар нимадан-дир зада эканликларини изҳор этганча мунгайиб туради. Берироқда ертўлага ўхшаш пастак хумдонлар ёнма-ён тушган; қўррайган мўрилардан сарғимтир тутун ўрлайди. Бир четдаги тупроқ уюми ёнида коржома кийган, қийиқча танғиган, соқол-мўйлови кузалмаган паст-баланд бўйли уч киши куйди-пишди бўлиб масала талашаётган эди. Шаксиз, уста тортишувдан маъни уқди, бирдан қизишиб, юзида чечак изи қолган соқоли қировли жиккак кишига ўқрайди. «Уста Фаттоҳ, сизда ўзи инсофдан тариқча йўқ», деган иддао оғзидан чиқиб кетди.

— Э-э, уста, бу... — чайналди уста Фаттоҳ, овози сал титради. — Хафа бўлманг-у, баъзан сизам шайтони лаъин васвасасига учинасиз. Майли, сиз айтгандек қилайлик, тупроқни Челақдаги тепалиқдан келтирайлик. Обираҳмат ёки Сиёб сувида ювайлик, бари бир макбул кошин чиқмайди.

— Сабаб?

Ҳамон ҳалиги иддаони ҳазм қилолмаган уста Фаттоҳ чамаси жавоб қилишни хоҳламади, сукутга толган кўйи беихтиёр суҳбатдошларидан ўн қадамча йироқлашди, анчадан сўнг қайтиб келиб рўпарада тўхтаркан, уста Шамсиддин сокин қорачиқларини ўкинч қамраганини кўрди.

— Сизам яхши биласиз, — деди у дағаллик билан, — бир пайтлар кўп мўътабар зотлардан ажралган эдик. Фаҳми ожизимча, уста, энди бизни азоблаётган ҳақиқат бутун бўй-басти билан ўшалар юрагида кетган!

Ҳалигина уста Шамсиддин кўксига таъна-дашном, ўпка-гина бир ғазаб билан қоришиб жунбишга келаётган эди, биродари ҳалигидай тўнғиллагандан кейин туйқус булар бари алам-ангиз ўкинчга айланди.

— Нечун индамайсиз, ошна? — уста Фаттоҳ пешонасига тарам-тарам ажин тортилди. — Қани, бир ўйланг, бу хунар қуни бугун кимларга қолган!?

Уста Шамсиддин, елкасига тоғ тўнтарилгандек, яна чурқ этмади.

— Менгами?— деди уста Фаттоҳ кўкрагига нуқлаб.— Шунча дакир-дукир менинг зиммамдами? Эвоҳ, ахир, мен раҳматли падарим уста Қурбоннинг тирноғига ҳам арзимаيمان-ку!

Энди буниси ёмон ўртади. Кошинпазлар пири — уста Қурбонни яхши эслайди. Умр бўйи бўёқ ва нақшга сизиниб яшаган бу дилкаш одам падари билан қиёматли дўст эди. Шаксиз бу яқинлик таъмир ташвишлари баҳонасида тобад мустаҳкамланган эди. Бир майизни бўлиб ейишарди, кўпинча кечқурунлари улар бошқа дилтортар улфатлари билан шаҳристонга танилган муганний ва чолғусоз мулла Аҳмадникида тўпланишар, тонгга қадар қироатхонлик ва мусиқанавозлик қилишар эди.

Бир кеча, амри маъруф айни қизиган чокда, бир хил чарм куртка, соявони энли шляпа кийган кишилар мулла Аҳмадникига сўрамай-нетмай бостириб киришди ва бари шу воқеадан кейин алкаш-чалкаш бўлиб кетди.

— Тинмай гивирлаймиз, ҳосиламиз эса ғарибона, — секин уф тортди уста Фаттоҳ — Нега шундай? Сирни, адашмасам, раҳматли падарим биларди. Мен, гумроҳ, у кишидан бу сабоқни олиб улгурмаганман.

— Мен отангизни танирдим, — деди ниҳоят уста Шамсиддин.

— Э-э, барака топинг, шундайми?!— уста Фаттоҳнинг чехраси ёришди. — Қанақа одам эдилар-а! Тавба, нимага, нима сабабга кўра ёш умрини хазон қилишгани ҳалигача жумбоқ!

— У зотнинг кошинга куфий ёки гулбанди, сулс ёки шикаста усулида ҳарф рақам этишдек фазилатларини айб қаторига қўшганларини кечагидек эслайман.

— Во дариг-э!— бош чайқади уста Фаттоҳ.— Биз шўрликлар падаримга ўхшаганлар билан бирга хунари табаррукдан ҳам айрилганмиз. Энди ёқа чоклаб минг чиранганимиз билан улар йўлига тушмоғимиз маҳол!

Қурғур хаёл уста Шамсиддин танини яна зувва олис ўтмиш қаърига элтиб ташлади, ўзини ҳашами гаройиб чолғулардан иборат ёп-ёруғ хонада кўрди. Ана, тўрда, қалингина бахмал кўрпачада чехрасидан нур ёғилаётган отажони чордана қурган, икки ёнида бир-бирларига жонларини ҳам тикишга тайёр хунарманд ошналари мамнун тизилишган. Пойгакроқда мулла Аҳмад чўк-

кан, суву селоб, тиззасида гирди садафбанд қонун ингранади, қонунга қўшилиб бутун хона, бутун замин оҳиста нола чекади. Сўнг теран жимлик чўкади. Пайдан фойдаланган ўрта яшар киши — кўкиш симоби салла ўраган уста Қурбон юмшоқлик билан лутф айлайди: «Нақл қилишларича, қадимда Одам Ато ҳам Момо Ҳаво кўнглини мусиқа билан овлаган экан!»

Нимадир тарақлагандек бўлиб уста Шамсиддин кўз ўнгидан табаррук сиймолар соя янглиғ йўқолди. У хўрсинигини ютиб, паришон турган уста Фаттоҳга ҳамдардона тикилди, бирон ярайдиган тасалли топиб айтолмагани учун ўзидан гижинаётганда котиба йўқлаб келди, қабулхонада кутиб ўтирмагани учун койинди, қулоғигача ҳар хил ташвишга кўмилганига қарамай Маъруф Афзалович уни лутфан чорлаётганини билдирди.

Е фалаксан, лутфан-а!

Чархи буқаламун ўйини: чиндан ҳозир ҳашамдор хонада бошлиқ бетоқат кутаётир, ғимирсилаб кириши билан у аллақачон эзиб-мижиб чайналган ғалвани қайтадан қўзғайди. Аввал ялтоқланади, кейин шалдираб, қирдан ошиб келади. Бу кори-қол тоза бадига урди, нима қилса қутулади. Барини ташлаб бирон ёққа жуфтакни ростласинми? Э, йўқ, пешонасига битилган ташвишдан бунақа мункир келиши худога ҳам, бандага ҳам ёқмайди. Бас, шалвирамаслиги керак, нима бўлганда ҳам қаддини гоз тутади, юмшоқ курсисидан бўлак ҳеч нарсаи бўлмаган шопирилма одамни бир амаллаб эплайди, йўриғига солади. Ҳозир эса, чакаги очилмасдан бурун, кошинпазлик аҳволини дангалига шарҳлайди. Жон қулоғини бериб тингласа, эрта катта-кичик муаммоларни бир ёқли қилиш учун сал-пал чора қўлласа идоранинг, қолаверса, ўзининг обрўси, агар одатдагидек дўғбўйинлик қилса тагин ўзи билади. Ахир у қачонгача ташқарида гувлаб ётган бесаранжом дунёни манови пашша учмайдиган сокин хона рафторида кўради, қачонгача теварагидагилар қадамини юмшоққина курсида ёйилиб ўтирганча эшитганлари орқали ўлчаклайди!?

Ноўнгай бўлса-да, уста бўсағада тўхтади, нечундир баданига совуқ бир нарса ўрмалади, кечагина устоз қанотига келган шогирд каби қисинаётганини ожизликка йўйди — қахрланди, ниҳоят, ҳушини йиғаркан, ўриндикда бемалол чўкиб, яп-янги сарғиш телефон дастасига узалганча кулимсираётган Маъруф Афзало-

вичга ҳали дилидан кечган фикрларни иссиғида супра қилиб ёймоқни чўтлади. Супра қилиб ёйди ҳам! Аммо Маъруф Афзаловичда қулоқ борми, эшитмади, севимли машғулоти — рақам териш билан шуғулланди.

Соддадил уста, ноумид шайтон, деган илинжда очилди, озгига келганини қайтармади, боринги, бу дунёни ўз тақдири, ўй-fikри ва босган қадамига алоқадор бўлгани учунгина тан оладиган одами эритиш учун астойдил эзилди. Ўйлови хом экан: бугун айтганидан эрта уввало тонадиган Зоҳиржон сингари бунинг ҳам тамизини қиш қирови ялаб кетган кўринади.

— Уста, гап бундай, сизни анча қийнаб қўйдик, етар, энди тархни топширинг, уни уста Иброҳим зарблайди, — ниҳоят, телефон дастасини жойига қўйиб ўрнидан турди бошлик. — Эрта-индин сизни Дахбеддаги Махдуми Аъзам¹ мачитига ўтказамиз.

— Иложим қанча, — деди уста кириқларини оғир кўтариб. — Бу ҳунарда бир бузилмас таомил мавжуд: ким томонидан таъмирлангани эмас, қандай таъмирлангани муҳим!

— Ҳа, баракалла! — деди Маъруф Афзалович қониқиш билан.

— Фақат, биродари азиз, — оғриниб давом этди уста, — камина сиз тузган тарх Тиллақорига мувофиқ тушмаслигини неча бор тафтиш қилган эдим. Кейинги мунозаралардаям шуни эзгилашувдик. Булардан воқиф уста Иброҳим нечук уволни бўйнига олибди?

— Сизга тан бердим, уста, — деди Маъруф Афзалович юзига табассум балқиб. — Ҳа, тан бердим. Сиз мени аямай дўппосладингиз. Кўзим очилди, тархни қайта туздим. Кўрсангиз, аминманки, қувонасиз.

— Насиб қилса кўрармиз, — деди уста шубҳа аралаш. — Лекин, хабарингиз бор, камина ҳам бу йўриқда ўғлим билан қучимни синаб кўрган эдим.

— Тошкентга танда қўйганингизниям биламан, — деркан Маъруф Афзалович тезгина ҳўрпайди, гўё чакка томирлари симдек тортилди. — Хўш, натижа-чи?

Тагдор таъна устани мулзам қилди, беўлчак бир малол туяркан, ногоҳ Маъруф Афзалович тархи дабдала қилинган охирги муҳокамани хотирлади. Тарози палласидек ўйнама Зоҳиржон имо-ишораси билан кўпчилик қорнини бемалол силаб ўтирган тошкентлик меҳ-

¹ XVII аср ёдгорлиги.

мон (у Тиллакори таъмирини пайсалга солгани касрига тезда ўрнини шу мулойимхунукка бўшатиб беражагини туш кўрибдими дейсиз!) томонга оғгандан кейин кутилмаган фикрни Гайбиддин ўртага ташлади, гумбаз ичкараси учун тархни ўзимиз чизамиз, деб ҳаммани шамдек қотирди. Тўғриси, ақлга сигмайдиган бу журъатдан устанинг ҳам капалаги учди, ҳатто ичида захархандали кулди, жиддий ўйлаб кўргандан сўнг, ўғли бекорга бундай енг шимармаганини фахмлади.

— Тинглашганда натижа ҳам бўларди,— деди гезариб уста.

— Оворагарчиликни қўйсангиз-чи,— деди шафқат хисси билан Маъруф Афзалович.— Тарх кўчасидан ўтмаган одамсиз, қора меҳнат билан кун кўриб... Ким билади нималарни чаплагансиз!

Ҳалиги таъна устига бу пичинг қўшилиб устани адойи тамом қилаёзди, энди мулзам бўлиш у ёқда турсин, ҳатто орияти ҳам ёмон кўзғалди — бўғзига гўё нақ ўткир тиғ тиралди. Нега бундай қалтираётир? Наҳотки Маъруф Афзалович ҳақ?

Муҳокама ўтган хонадан эл кўзи учун қаддиларини тик тутиб, асли ич-ичлари тўкилиб чиқишгандан сўнг, узоқ муддат иш бошломай гарангсираб юришганини яхши эслайди. Шўрлик уста эрта-кеч парвардигордан қариганда шармандаи шармисор қилмасликни ўтинди, кару соқов фалак эса чеки-чегараси йўқ илтижоларини ҳадеганда эшитавермади, гапни катта қилган ўғли ва янги тарх тузиш заруратини ихлос билан қувватлаган Расул Усмон билан биргаликда ҳарчанд уринишига қарамай, кесатиқларни дўлдек ёғдирган кимсалар гувоҳлигида берилган ваъдани ижобат этиш мушкуллашаверди.

Узу-кун жимжит ҳовлидан бир қадам жилишмайди. Ҳаш-паш дегунча қоронгилик тушганини сезмай ҳам қолишади. Даҳлизда чироқ ёқишади ва узундан-узоқ тунни чироқ ёруғида ўжар уйқу ҳам чигал чизиқлар билан олишиб ўтказишади.

Ахийри чамалашди: Гириҳ осонликча тутқич бермайди, негаки, у ердан безган, аршнинг қайсидир зимзиё қабатидан жой олган, бирламчи сарҳади билан иккиламчи сарҳади оралиғидаги масофа баҳри маъво қадар ҳудудсиз, ушбу ҳудудсизликда пинҳон нақшлар туркумини фақат мушоҳада кўмагида иншо айламоқ

улуғ мутаносиблик ҳикматига дарз солажаги тайиндир.

Ана шу хулосадан кейин жами лаш-лушларини орқалаб Тиллакори паноҳига кўчишди. Маҳмадана Расул Усмон кутилмаган бу тадорикни, қадимият сари тарихий юриш, деб баҳолади ва дарҳол ширин-шакар шеър билан қувончини нишонлади. Шундай қилиб, не бахтки, ёритилган шифтни яхлит ҳолда кўриш, идрок этиш имкони туғилди.

— Биродар, — хотиржам мурожаат қилди уста, — раҳматли падарим, оринг бўлса бир ишни чала қолдирма, биров чала қолдирган иш яқинига йўлама, дегувчи эдилар.

— Э-э, уста, нуқул ақидабозлик қилаберманг-да! Билди, Маъруф Афзалович гуруннга нуқта қўйди, ақидабозлигини бетига солиш баҳонасида, иззатингиз битди, йўлингиздан қолманг, ана, эшик катта очиқ, дегандай қилди. Оғир хўрсиниб қўзғалди, топган таклифини қаранг-а, деган фикр миясини зирқиратди. Зардаси қайнади. Кейин ўртада кўндаланг бўлган андишани ўйлаб ёғинди, бекор кетган вақтидан ҳам кўра иложи борича ўзини босиб, уни аяб муомала қилишга ўзини мажбурлагани учун кўпроқ ачинди.

Эсида, охирги мунозара куни Маъруф Афзаловичда ҳар қанақа саркашни ўзига ром қилиб олиш қобилияти борлигини шунчаки эътироф этувди. Мана, ўша тахминни рост чиқди, қурмагур Маъруф Афзалович истаса бандасини мумдеккина эритиб кўяркан: уста Шамсидиндек одам унинг ноғорасига ўйнашига бир баҳя қолди, натижада нутқида инкордан кўра таъкид оҳанги очиқроқ сезилди. Қошинпазликка тегишли арзи-додини эълонлагани устига тарҳ бобида ҳам дангаллик қилолмай чайнаलिб ўтирди.

Эгам уста Шамсидинни бийронликдан қисган: азалдан мана шунисига кўпроқ ачинади. Ахир, ичида ҳасрати уюлиб ётса-ю, мундай гап қифтини келиштиролмаса, алам қилади-да! Ёки алам қилмайдами, устаи бенаво? Тавба, нимадан чўчиди, намунча тиззалари қалтиради? Осонгина чув тушаёзди-я! Агар у яна жиндай авраса нақ қуллуқ қиларди-ёв! Аммо, тарҳни қайтадан туздим, дегани қуруқ сафсата, кўнглини овлаш, таъмирни уста Иброҳимга тоншираётганини оқлаш учун шунчаки даромад қилди.

Эҳтимол, Маъруф Афзалович қандай курсида ўтир-

гани, қай юмушга боши билан жавоб беришга мажбурлиги, кимлар тақдирини қўлига олганини унча билмас, лекин кимга ва нимага тузоқ қўйиш кераклигини майда-чуйдасигача билади. На чора, қандини урсин, уста бунисига унча қуймайди, бошқа нарсага кўпроқ ловиллайди: бу кунда шундайлар тиқилиб кетди. Эҳтиёткорликни ниқоб қилиб тутган Маъруф Афзалович тоифасидагилар ими-жимгина чўпнинг иккала учини ҳам тутволишган, чўп ўртасига ҳам умидвор қарашади, нима бўлганда ҳам қурғур бу нарса, узун-қисқами ёки ингичка-йўғонми — бари бир, руҳларида мудраб ётган очопат майлга хизмат қилсин. Қолгани бекор! Жаҳоншумул обида тутдек тўкилиши — одатдаги бурдсиз қонуният! Кўчган бўёғу гиштни жойига қўндирган билан майл қонмайди, нафс ҳузур қилмайди, қон қизиги босилмайди. Ғурур нима? Ўлган пашша ундан чандон афзал! Фақат тап тортмай лақиллатиш, соддаю нотавонларни ариқ ёқасига етаклаб бориб, сувсиз қайтариб келиш ҳузур беради, холос!..

Нақадар ҳавасмандлиг эди ўша кун...

Бандасини абадул абад тобе қилган аршу аъло бор салобати, бор меҳри-муруввати билан тириклик дарвозасига яқинлашди, худди шу табаррук лаҳзада қоғоз узра Гириҳ ҳусну тароватини намойиш қилди, мўлойимгина жилмайди, гўё ҳуши-фикри яратиш-ёниш, хуллас, тек турмаслик бўлган одамга камоли эҳтиром билан қулуқ қилди. Сўнг у бир шикаста овоз билан нидо берди: ««Дуо кетгон, азизларим, ками бирлан яралибдурмен!» Бехудуд қувончга ғарқ Ғайбиддин билан Расул Усмон кечмиш ва келаси аъмоли-бадидан огоҳ этадиган ажаб нидони эшитмади; улар устани ва бир-бирини қутлаб, бақриб-чақриб, обидани ва ҳовлини бошларига қўтаришди. Нечукким, уста без қадар, гўё жони танига сиғмай бораётган ёшлар тўполони ўзига бедахлдек, ғалати тарзда мунгайган эди. Шуури сирқирарди, йўқ, тобора ғовлаётган шуурида бот-бот ушбу мулоҳаза ғимирлади: «Во дариғ, дуо кетган, дуо! Кўргилик аввали қанчалар оғир! Болимбек гуноҳини тоабад ҳеч ким юволмас экан-да! Пешонамиз бунчалар шўр бўлмаса!» Алҳол, уста бениҳоя алағда бўлди, ҳалиги мулоҳазадан сўнг, нечундир истаса-истамаса қоғоз сарҳадларини эгаллаган оламга диққат билан қулоқ тутди ва, ажабки, яна таниш маҳзун товушни эшитди: «Эй, устаи оқил,

нимага бунча интиқсен? Ахир мен қанча вақтдин буён имон ила виждонинг ёнидамен. Эмди сен не қисматни танлайдурсен, мен то абад ўшанга маҳкумдурмен. Тангри буюргонидин ким қочиб қутулубдур, уста?» Бу не ҳол, не нидо? Поёнсизликдан сизиб келади. Жону руҳга зилзила солади. Ҳартугул босриқмаяптими? Йўғ-э, унақамас, бари шундоққина кўзи ўнгида-ку! Қачонлардир раҳматли падари истиғфор келтириб айтгандики, ўғлим, астойдил ихлос қилсанг бу ғаройиб мулк танингга қувват бўлади, Гириҳ бор сеҳри билан жонингга жойлашади. Рост эканда бу эътироф, э, парвардигор?

Индалло, шу кундан эътиборан устани нимадир афсунлади, энди уни таниш қийин, ранг-рўйида бир ҳовлиқиш, бир саросарлик ҳукмрон, ҳар қадамда у ўзи билан сўзлашар, сукут сақлаганда ўша таниш нидо шуури-руҳида акс садо берар, шундай кезларда ҳеч ким ва ҳеч нарсани ёқтирмас, хилватнишинлик ихтиёр айлар, ҳуш-хаёлида нечундир қадимиятда шахри фирдавсмонандни нури зебога кўмган Саодат уйи гавдаланар эди.

Илгари шаксиз Ғайбиддин отасини бунақа безовта, дилгир, бунақа маъюс, тажанг алфозда кўрмаган, балки кўргандир, бироқ сира эслолмасди. Отаси юриш-туриши, феъли-ҳуи, муомала-мушоҳадаси алланечук ўзгариб қолганидан аввал тутақиб юрган онасига, кейин Расул Усмон билан Ҷамилага нолиди, ажабки, отаси олдида ўзи ҳам маҳзун қиёфага кирадиган, мум тишлаб ўтирадиган, нари борса эҳтиёткорлик билан сўзлайдиган бўлди. Хайриятки, отаси кейинги вақтларда уни деярли тергашни йиғиштирди, ҳатто уни унутиб юборгандек эди. Мана шундан Ғайбиддин анча енгил тортди. Энди у вақтини кўпроқ Ҷамила ёнида ўтказарди; мўътабар Гириҳ ёруғ жаҳонга жилмайиб боққан кунни Расул Усмон шеър билан нишонловди, у эса шу куни кечқурун кундалигига мана буларни битди:

«Расул Усмон балки ҳақ: биз ўзимиз билмаган ҳолда зўр кашфиёт яратгандирмиз, таъмир тарихида гуллаб-яшнайдиган давр очгандирмиз. Ҳар ҳолда ҳозирча ҳовлиқмаган маъқул, негаки, ҳали шубҳасиз бизни топилдигимиз билан қўшиб қандайдир чоҳга қулатмоқчи бўлишади, жами увол-савобимиз устидан мағзава тўкишга уринишади. Юзинг-кўзинг демай савалашни одат қилган фидойилар Маъруф Афзалович етовида жавлон уражаги тайин, лекин энди уларга оғзидаги ошини олдириб қўядиган нодон қайда...

Шоири жаҳон куни туғди: ҳовлига чиқиб тут тагидаги чорпояда кўкраги билан ётиб, Гириҳ қиёфасини ойдеккина қилиб кўрсатиб берадиган ажойиб шеърни қотириб ташлади, сўнг мени ёнига чақириб, қироат билан ўқий кетди. Кўр бўлиб тингладим. Йўғ-а, бу гал маза қилдим. Ярамагур миясини анча тинитибди. Гумбазни юракка ўхшатганига қойил қолдим. Ана топилма: гумбаз — юрак, Гириҳ унда кечадиган изтироблар алангаси! Асли у ҳам юрак қиёфасида!

Шоир зотини эркалатишдан ёмони йўқ — дарров талтайиб, тепангга чиқиб олади. Алпанг-талпанг Расулбой атиги икки оғиз мақтовимга нақ арпа бўйи ўсди, дарров кўкрагини чорпояга қапиштириб, яна бирпасда ажойиб дури бебахони таппа-тайёр қилди. Ана энди чинакамига кўр бўлиб тинглашим керак эди, шуни ўйлаб, пешонам терлади. Содда шоир астойдил хай-хайлаб қолганига қарамай, ўзимни Тиллакори дарвозасига урдим ва тўппа-тўғри Жамиланинг ёнига бордим.

Жамила коржомада: эгнида кўпроқ спортчилар киядиган олди суратли оқ майка, анчагина униққан жинси шими тап-таранг, сочи турмақланган, гажақлари осилиб турар эди. Бутун борлиги йўниб ишланган ҳайкалдек нафис ва жозибали эди. Сархуш бўлдим, белидан қучиб олишимга сал қолди. Умуман, Жамила ҳар қанақа кийимда ҳам сулув, мабодо бўзга ўралганда ҳам кўрки олдида сажда қилардим. Аммо, рости, мана бу ҳолати менга бир қадар эриш туюлади. Йўнилган ҳайкал! Тавба қилдим-а! Қиз бола бадани таранглиги кийим ичида пинҳон қолса-да! Таъбим жиндай бузилганини унга сездирмайман, зўр-базўр куламан, лойдан хиёл дағаллашган қафтларидан аста ушларканман, беихтиёр қалин сочларини толим-толим ёки қирққокил қилиб ўрилган ҳолда кўргим келаверади. Бувижониси ҳафсала қилмади-да, бувижониси, дейман ичимда ўкиниб, нечун қирққокил билан кўчага чиқармабди, ёким бу бўлиқ сочларни тарайвериб, ўравериб кексайган кўллари толиқдимикин? Ажаб эмаски, вой ўлай, давлатгинангга кўз тегмасин, бунча мўл-а, беуқувгина қиз, энди бунингни ўзинг уддала-да, бунинг жонимдан тўйдирди, деб кампири тушгур эрта-кеч ёзғирса, савобга татийдиган хизматини иддао қилса! Ҳой, Жамилахон, бувижонинг жеркса ҳам, таънага кўмса ҳам, майдалаб ўринг, майдалаб ўра қолинг, опоққинам, деб қайта-қайта ёлвормайсанми!?

Жамила «Маъшуқа»ни бурчакка ўрнаштирган: худди ўша тарафдан қўймичидан пасти бир хирмон шагалтош ичига кўмилган маҳзун қиёфали қиз боқиб тургандек эди. Тикилиб қараганда қизнинг тош кўзларида руҳ қийноғи, кўпинча арзимас қувончлар босиб кетадиган бир норозилик тиниқ акс этган эди. Ҳар гал бу қийноқ, бу норозиликни тўйганда нечундир ўзимни гуноҳкор сезаман, дунёнинг аллақайси бурчида шундай маъсума борлигига тамом ишонаман-да, унга орзу қила-қила етишиб, сўнг илқис йўқотган қувончини ҳеч қачон қайтариб беролмаслигимни ўйлаб ўксинаман. Сўнг дунёнинг аллақайси бурчидаги маъсумага ҳаёлим кетиб, ёнгинамдаги маъсумани — иссиқ-иссиқ нафаси билан бутун тани-жонимни иситаётган санамни унутиб кўяёзганим учун ўнгайсизланаман. Балки, дейман ўзимга таскин бериш учун ичимда, ўша йироқдаги сулув ҳузуримдаги мана бу сулув билан битта — бир тану бир жондир. Мен овсар буни сезмаётгандирман. Басирлигим ҳам, тўпорилигим ҳам ростдир. Малагим бунингдек лақмалигим устидан ҳар қанча кулса арзийди. Ахир, ҳар ҳолда, «Маъшуқа» бор қадди-басти билан унинг қалбидан кўчгани аниқ-ку! Эриб кетиб, мақташим керак, деган хулосага келдим. Лекин илғари «Маъшуқа»ни роса кўкларга кўтарганимни эсладим-да, тил тишладим, иккиламчи, Жамиладан суюнчи ундиргани келганман, шундай экан, ҳозир фақат Гириҳдан сўзлаганим маъқул...

Янгилик Жамилани ҳайратга солиши тайин эди. Шундай бўлди ҳам: у сўзимни охиригача эшитгани сабри чидамай қийқириб юборди, сўнг, кўзлари порлаганча чизмани кўрсатасиз, кўрсатмасангиз бу кеча ухлолмайман, деб қатъий туриб олди. Охириги нусхани отам ўзи билан уйга олиб кетди, хомакилари унча ўхшамаган, десам, хафаланиб, жаҳли чиқиб, баттар тиқилинч қилди. Хомакилар ҳам мазмун ва кўлам ҳақида тузуккина тасаввур берар эмиш! Кўнишдан ўзга иложим қолмади, лекин кейин кўнганимга минг пушаймон едим. Шайтон қиз Регистонда мени кўп абгор қилди, хомакиларни эринмай титкилагани, ҳар босқичда бир тугун ҳосил қиладиган чизиқлар ва белгиларни ўзича баҳолагани, Тиллакорига зарбланадиган Гириҳ бошқа обидалардаги Гириҳдан қай жиҳати билан фарқ қилишини эзгилаб суриштиргани, булар бари — майли, ичимни ит тирнаб, баҳоли-қудрат жавоб қилдим. Аммо қайтаётганда бирдан Улугбек мадрасаси қаршисида тўхтаб саволга тут-

ганда тахтадек қотдим. «Ғайби ака, сизгаям шундай туюладими, пештоқ юлдузлари ўзаро қовушмагандай?» — Жамила шундай дея паришон бир алфозда чимирилди, айна чоқда менга шунақа ширин сузилиб қарадики, шамдек милдираб эридим. Оҳ, нимасини айтмай, ахир азалдан мени адои-тамом қилган, азалдан танижонимни жунбишга солган, тириклик дунёсидаги энг улуг туйғу нелигини англаган мана шу қараши эмасми? Фақат эрисам, эрибгина тугасам-да, ерга буткул сингиб-сирқиб кетсам майли эди, тилим ҳам кишанланди, бўғзим қуруқшади, бирор калима жавоб тополмай, кўзимни лўқ қилиб туравердим. Қутилмаган оғир ўнғай-сизликдан тезроқ қутулиш учун ё бу ердан тезроқ жилиш, ёки иккимизга ҳам барабар таскин берадиган бирон луқма қилишим керак эди. Ниҳоят, каллам ишлаб кетди, «Сизга шундай туюлар, Жамилахон», дедим дабдурустан; сездим, таъкидим Жамилани қониқтирмади, аста илгарилаб бораркан, деди: «Яқинда театрга борувдим, балерина дугонам тоза бидирлаб берди. Эрчаси каромат қилти. Анови юлдузлар илгари бошқача бўлган эмиш! Аламим келди, эртаси куни эрталаб якка ўзим келиб кўрдим. Ростдан ҳам унча ўхшамагандай. Комиссия қанақа дабдаба билан қабул қилгани эсимда. Нима, комиссия адашганми? Ёки одамлар аравани қуруқ олиб қочишяптими? Шубҳа ёмон экан, мени ўлдираёзди. Сиз, рост гапирадиган одам, менга очикроқ тушунтиринг!» Шаксиз, у отасига ён босиброқ сўзлаётган эди, отаси имони, ҳунари, укувига қаттиқ ишонарди, ҳатто отаси ҳар қанақа банда қатори янглишмоғи мумкинлигини, баъзи оддий қоидалар билан аллақачон атай, ўз хоҳиши билан кечганини тасаввурига ҳам сиғдиролмасди. Энди мен нима қилай, тоза кўнглини, тоза кўнглида эмин-эркин яшаётган умидларини ерпарчин қилиб ташлайми? Жоним Жамила, падарингизни худо ёнига қўйиб суйинг, аммо у шу қадарлик меҳрингизга арзирмикин, у сизга, менга, умуман жами одамзодга муқаддас мулкни менсимасди, бу мулкни тупроқ билан тенглади, буларни қўра-била сиз уни аршу аълога ўтқизиб қўйишингиз тўғри бўлармикин, дейинми? Ёким, авлодимиз шаънига номуносиб бу сиру савдони бино қилган сизнинг падари меҳрибонингиз-у, лекин афсус, унинг жабру жафосини тортаётган, маломатини юрагида юк қилиб кўтариб юрган каминанинг дағалдан дағал валинеъмати, деб ҳақни бор бўйи ўртада кўндаланг қилайинми?

Агар, валинеъматим аллақачон бир қарорга келиб қўйганини, бир вақтлар ўзига қадрдон бўлган бўсағага тоабад қадам босмаслик учун қасам ичганини, падарим тўнини бунақа тесқари кийиб турганда ўзимни буткул чор-ночор — ипсиз боғлангандек ҳис этаётганимни, падар хуш-хушвақтлиги, рози-ризалиги билан тузилмаган оила тақдири войлигини айтсам у не ҳолга тушаркин? Еруғ дунё кўзига тор кўриниб, ўзини бир бало қилиб қўймасмикин? Э, йўқ, Жамила мулоҳазали, эсли-хушли қиз, икки дунёдаям ундай ёмон кўчаларга кирмайди. Кейин, қолаверса, камина учун ҳалигидай валдираш осон эканми? Валдирашни Расул Усмонга чиқарган, автомат бўлиб кетади, жуда иложини тополмаса қофияси билан енгади. Каминани худо бундайин ноёб иқтидордан қисган, ҳалиги ҳар бири тегирмон тошидек дўлвор сўзлар хаёлимдан ўтпти-ю, танимни қайноқ тер дарёи азим бўлиб ювмоқда.

Аламдан тагин ўйлайман: жоним Жамила, мени тушунганинга шукр, шу боис сенга бир умр сиғинаман. Билсанг, бу дунё мен учун фақат сен билан ёруғ ва роҳатбахшдир. Хаёлинг содиқ ҳамдамим бўлгани туфайли кўнглимни таний олдим. Ахир бу дунёдан сўқирлигимча ўтиб кетишим ҳам мумкин эди-да! Бу оғир савдо, жоним! Сенга суянаман, тақдирим сен билан тоабад бир эканлигига ишонаман. Бир кун келиб отам инсофга энишига ҳам, биз бечораларни тушунишига ҳам ишонаман. Хосиятли кунда меҳрибоним оқ фотиҳасига етишамиз. Оқ фотиҳа — умр ва турмуш дастури! Аммо, мен ҳали сени дунёга келтирган одам не ўйлар билан бандлигини билмайман. У зот орамиздаги муносабатдан хабардорми? Албатта бу унча аҳамиятли эмас, аҳамиятлиси — унинг ҳам оқ фотиҳаси! Жуда кўп нарсаларни чалкаштириб юборган, жуда кўп нарсаларни оқилона тарзда ўрни-ўрнига қўйган бу қадим дунё, оталар ўзаро дилдан келишмас экан, ҳеч қачон барака топмайди, оталар холис ният билан қўлламас экан, ҳеч қачон биз ҳам барака топмаймиз!»

Ғайбиддин отасини синчковлик билан, хатто бир қадар оғриниб, хайрат ичра кузата бошлаганини яширмайди. Фақат уста ўгли тамоман ўз изига тушиб олганини, ҳар бир хатти-ҳаракати ва каломига ўзича баҳо бериб юрганини сезмасди. Хусусан Ғайбиддинни Гириҳ туғилган кунда отаси аввал боладай қувонгани, Расул Усмон

шеърини мириқиб тинглагани, кейин эса бирдан меров-ланиб, маъюсланиб қолгани таажжубга солди. Чиндан ўша кунни уста тавсифга сигмайдиган бир ҳолда эди: гоҳ кулди, гоҳ нигоҳида оғир ғусса ёлқинланди. Аҳволи бу қадар ночорлигини тушунтириб беришга эса ожиз, аслида у тани-жонидаги тўлғоқлар боисини бир қадар биллади, баридан воқиғлигини ўзича эътироф этади, аммо негадир ич-ичига аллақачон кириб олган, шундоққина юраги ёнига ўрнашган Гириҳ нидоларини ўғли ва Расул Усмонга ошкоралашдан чўчирди. Тангри жамолига етишган Гириҳ афғонини эшитишга фақат ўзи қодир эди, бундан у ғурурланди, одатан ҳар қанча ўзини баланд тутишига қарамай киприк намлади, истиҳолани йиғиштирганча, белбоғи учини қовоқларига босди. «Сизлар ҳақ,— деди зўр-базўр.— У бир вужуд, эҳтимол юрак. Ўнлаб қоғозда бўлак-бўлак ётган юрак! Шифтга зарб қилинса бас! Энди Маъруф Афзаловични кўндириш қолди. У ҳам одам, тушунар!»

Шундай қилиб уста Маъруф Афзалович тушунишига умид боғлади, Ғайбиддин билан Расул Усмонни оғоҳлантирмай, бекитиқча асли жини суймайдиган хонаи хосга қатнади; ҳалиги жиққамушт тортишувлардан сўнг ўзини кўрганда шайтонлаб қоладиган бош мутасаддини тикилинч қилаберди. Атай пахта тиқиб қўйилган ўжар кулоққа Гириҳ билан баробар хунари табаррук дунёсида кўндан унутилган бир ҳикмат оқ ёрлиқ олганини такрор қуяберди.

Нозик иддао ва таъна аралаш айтиладиган ҳар қанақа каломга Маъруф Афзалович учина қолмайди: у Гириҳ ҳақида ўз хулосасини пишитиб юргани учун бу борадаги ҳар қандай маънили-маънисиз фикр билан ҳисоблашмайди. Хунар йўриқларига мувофиқ тушмоғи гумон тушунчаларини тарғиб этиш ёки ўзи ишонган ақидада муқим қолиш учун эса ҳеч нарсадан тап тортмайди. Шунга эришсаки, ҳамма уни тингласа, ҳамма унга қуллуқ қилса! Ахир, у кимсан Маъруф Афзалович, ҳалигача бир банда тушига ҳам кирмаган, ҳеч бир оқилу доно эплолмаган юмушни зўр қобилият билан адо этган — Тиллакоридек азамат иморат гумбази ичкарисини учун замонага мос ва мукамал тарҳ тайёрлаган! Манови ғаламис, тирноқ остидан кир қидирадиган бандани нотавон унинг олдида ким бўпти! Агар қаттиқроқ пуфлаб юборса гарддек йўқ бўлади-кетади! Нега у мана шундай ночорлигини, тақдири қил устида турганлигини

тан олмайди? Нима учун кўрпасига қараб оёқ узатмайди? Ахийри гажирлиги бошига етади-ёв! Қатъият билан шуларни ўйлагандан сўнг у устани итобга олмоқни, қаҳр билан чирпирак қилиб юбормоқни чўтлади, тезгина сездикки, кекирдагига зўр бергани бекор, ҳарчанд чирангани билан тазйиқ ўтказолмайди, бу гаддор банда, ўлса ўлиб қўя қоладикки, ўйловидан тонмайди. Қўли калта, борар манзили қоронғи, имкони беному нишон бир бачкана одам қошида иккиланаётгани, нимадандир ҳадиксираётгани учун Маъруф Афзалович ичида ўзини роса сўқди, бетоқатлик билан ўзини нари-бери ташлай-ташлай, охири бетидаги пардани сидириб ташлаб, мулоим жилмайди: «Уста ака, ўзингизни бунча оворан сарсон қилишдан мурод нима? Оёгингизни тинчгина узатиб ётсангиз бўлмайдимиз? Галвадан ким наф топибди, сиз топасиз! Нима истасангиз бажо келтирай, аммо, худо ҳақи тарҳимни бошқа тепкиламанг!» Ана шундай, ҳамиша қовоғидан қор ёғиладиган бошлиқ бирдан чиройини очди, тузуккина эриди, ширин каломини аямайдиган бўлди, борингки, уста неча марта эшик қоқиб келса, шунча марта ҳалигидай муомала билан елкасини силади, инсофу диёнат нелигини тавсифлади, шаккоклик ва кўрслик нозиктаъб хунар эгасига асло ярашмаслигини писандалади. Ҳар гал уста умидхонасидан қадди дол, боши эгик ҳолда, зеру забар бўлиб узоқлашди ва, ниҳоят тушундики, Маъруф Афзалович билан талашиб-тортишиб тилагига етишолмайди, бу бандага арзидодини айтгандан кўра деворга танбур чертгани авло!

Маъруф Афзаловичдан қўлини юиб қўлтиғига артган уста Шамсиддин кунлардан бир кун, ҳе йўқ, бе йўқ, кундалиги устида мия ачитиб ўтирган Гайбиддинни етаклаб Тошкентга жўнади (асли у Расул Усмонни ҳам ҳамроҳ қилмоқчи эди, афсуски, шоир ўша кунлари бахти сари қанот қоқиб учиб кетган Лизахон ғами-дардида оҳ чекиб, ранги сомондек сарғайиб, хужрасини қоронғилатиб ётарди). Ҳай, ҳай, Тошкент деганлари шаҳар эмас, бир баҳри уммон эканки, беҳудуд мавжи-мароми ичра иккалови ҳам қум зарралари янглиғ сингиди-кетди. Буниси майли, чидаса бўлар, шундай катта жойда бир бандани танимаслик айниқса ёмон экан: автобусдан худди этлари суюқдан ажратилгандек бир алфозда шалвираб тушганларидан сўнг, гавжум кўчаларни сарсону саргардон кеза-кеза, ахийри гадейтопмас бир чеккаликдаги мусофирхонада амаллаб жойлашишди. Тонг-азонда уйғониб.

бу жойни қайтиб елкамизнинг чуқури кўрсин, дея, хуноб бўлганча, тасаввурларида жами умидларини рўёбга чиқарадиган идорани излаб кетишди. Шундай идора бормиди? Бўлса, у қайда? Шукр, бор экан, шаҳри азимнинг қоқ ўртасида савлат тўкиб, эшигини катта очиб, узоқ-яқиндан ҳожат истаб келган одамларни ажаб тавозе билан ичкарига чорлаб турган экан; бу мурувватдан ота-бола анчайин севинди. Иззатни сийлов билиб ичкарига шошилишди. Ичкари беҳад сокин, пашша учмайди, қўшалоқ устунлар, мрамр зиналар, бахмал дарпардали деразалар маҳобатли, лекин жонсиз бир тарзда қотган, ҳар замонда кириш йўлаги, узун каридорларда кўзга ташланиб қоладиган башанг кийимли кишилар нимадандир ҳадиксирагандек омонат қадам босишади. Устани бошқа нарса кўпроқ ҳайратга солди: бу жойда одамлар бир-бирларига деярли эътибор беришмас, сўрашишга келганда оғрингандай гап қўшишар, аксарият ҳолда ер сузганча бир-бирлари ёнидан индамай, қовоқ солиб ўтиб кетишар эди. Шаксиз у идора ташқарисидаги тавозе ичкарида тагин ҳам барқарор, тагин ҳам назокат билан намоён бўлишини дилидан кечирган эди. Остонада турган қизил шапкали қорақош йигитча нима иш билан келганини узоқ элаб-эзгилаб суриштирганида, ижозатнома бўлмаса киритишга ҳақи йўқлигини виқор билан айтганида тепа сочи тикрайди, агар Ғайбиддин, қоида шунақа, деб ҳоврини босмаганда она сути оғзидан кетмаган бу гўдакни гап билан ерга киритиб юборар эди. Бурчини ҳалол ўтаётган йигит билан талашгани ортиқча бўлди, серсавлат бинонинг орқа тарафидаги қўл зўрға сиғадиган туйнукчадан ижозатнома олиб ичкари киришаркан ва мрамр зина билан иккинчи қаватга кўтарилишаркан. индамас одамлар улардан муомалаларини аяшди. Узундан-узун каридорда тентираб қолишди: на устани, на Ғайбиддинни, на Гирихни биров таниди. Худди учалови учта шарпа, бири изидан бири судралиб, охиста сирғалиб нари-бери бориб-келар, беихтиёр ялтироқ эшикларга суйканар, сўнг жимгина нари жиларди. Ғойибдан келиб қолган сабрли шарпалар бари бир ҳеч кимни қизиқтирмади, шунда ҳануз тавозе-такбирдан умидвор уста, Гириҳ олдида ўзини оқлаш ниятида, ижозатномада рақами кўрсатилган эшикка дадил яқинлашди ва уни шарақлатиб очди. Диван қўйилган кичик хонада бурқситиб чекиб ўтирган бўйинбоғ таққан юмалоқ гавдали киши хиёл турганча бақрайиб қаради. Шу хо-

латда анча турди: худди хузурига сеҳргар чол ибн Хаттоб кириб келгандек эди. Хизмат, деб чайналди ва аста жойига чўкди. Инсофлига ўхшайди, деди ичида уста унинг кўзларига тикилиб ва темирни иссиғида босди: шоша-пиша арз-ҳол қилди. Бўйинбоғли киши афсус билдирди: «Халак бўлсиз. Биз одатда тепангиздаги билан масала ечамиз!» Шундай деб у тезгина соатига қаради. Шўрлик уста изза еди. Вақт қадрига етадиган манови кимса олдида эмас, пешонасига ярақлаб офтоб чиқишига умид боғлаб турган Гириҳ олдида! Хафа бўлма, танти ошнам, ўлмасам энг баланд мартабалиси билан гаплашаман, деди пичирлаб, ўзича мунғайиб қолган Гириҳга далда берди. Қошки бу далда бирор нарсага яраса! Эса тушса юракни ўртайди холос. Чиндан, уйга қайтишгач, туриб-туриб уста эзилди, нописандлик билан айтилган ҳалиги гап нашъа қилди. Хўш, нега фақат тепадаги масала ечишга лойиқ? Тепадагининг шохи-бутоғи борми? Нима, у одам эмасми? Баланд курсини эгаллаб олган Маъруф Афзалович қаричлайдиган нарсани, гарчанд жуда пастда — оёқ остида ўралашиб юрса-да, у ҳам сал-пал танийди-ку! Агар танимаса Самарқанддай мўътабар шаҳар нонини еб, сувини ичиб бекорга юрган экан-да! Йўқ, шукрки, у бекорга юрган эмас, белида белбоғи, бошида салласи бор, худо ажалга омон қўйса заминни ҳайратга солган мулки муборақ нималигини, бу мулк аро яшаган ва яшаётган санъат нималигини, кўп машаққатлар эвазига бошқатдан бино бўлган Гириҳ нималигини Маъруф Афзаловичга ҳам, уста Иброҳимга ҳам, бўйинбоғ таққан анови кимсага ҳам исботлаб беради. Исботламаса қўймайди. Сўқир ва нотавон эканликларини ҳам бетларига солади. Ахир нечун улар Гириҳни танишмаяпти? Нега уни бегана деб камситишади. Нафсиламбри, бу худодан тониш, кечмишни топташ, эртани оёқ ости қилиш эмасми? Даврлар ўтаверади, лекин инсонга холис хизмат қилган кашфиётлар тобад яшаб қолади. Қачонлардир Гириҳни ҳам кашф этишди: уни адолат билан ёвузлик ў р т а с и д а чегара қўя олишга қодир мўъжиза сифатида тавсифлашди. Энди бу тавсиф қадрни тушганига уста ишонмайди, аксинча, бу қадрни тобад оширмоқ зарурлигига имон ўгиради. Ҳатто у Гириҳ умри жуда қадимдан, кўкдан келган ваҳийга биноан Самарқанд тамал тоши қўйилган, буюк Ефас ўғлон мангу Саодат уйини барпо қилишга амр этган замондан бошланганига кафил ўтади.

Одам умри чакки — бебақо, юлдуздек бир йилт этиб ўчади. Битта-яримта қилган савоб юмушигина номини абадият сари элтади. Агар Гириҳни кашф этишмаганда эҳтимол Арслонбекни ҳам, Болимбекни ҳам бу кунда ҳеч ким эсламасди. Ҳеч бир наққош ёки меъморга насиб этмаган беқийёс савобни улар адо этишди, бу билан бутун оламга татигулик бахтга етишишди ва ўзлари ҳам, кашфиётлари ҳам ривоятга айланди. Энди эса ривоят шундоққина уста кўз ўнгида ҳаётга кўчди. Аслида у ҳаётнинг ўзи эди, бу кунда гаройиб жило берди. Ривоят худди Гириҳ янглиг эзгулик билан жаҳолат ўртасида туриб олди. Уста ановиларга шулар ҳақида сўзлайди, оқу қора юзага қалқиган шундай кунда ўзи ўзидан йироқлашаётган жигарларим, деб ҳайқиради, бу дунё учун бебақо мерос қолдирган аждодларингиз имони ва эътиқодидан мункир келмангиз, ахир сиз олис сафарга чиққансиз, мозий дардини тингламасангиз, сойи-сувига кўприк бўладиган унсурларини зеру забар айлаш билан кифояланмай, бор аччиқ-чучугини бўйиндан соқит қилсангиз, минг аттанги, ҳеч қачон манзилга етолмайсиз.

Қачонлардир уста олисдаги, ҳа, жуда олисдаги манзил ташвишида эди, эрта-кеч ҳаёлан ғойибадаги ўша жойга интилар эди, Гириҳ тирилган кун беадад интизорлик ниҳоялангандек туюлди, ҳаммаси осонгина жой-жойини топадигандай бўлаверди, қачонки, Гириҳ билан Маъруф Афзаловичга рўпара бўлгач, бирдан бари ўзгача изга тушди. Шўрлик уста шунда чархи гардун Маъруф Афзалович қовоқ-тумшугида жо бўлганини кўрди, кўрди-да, ҳиққа тинди. Тасаввуридан олисдаги мўътабар манзил бутунлай йўқолди. Айни дамда бошқа кўпгина нарсалардан ҳам айрилди. Ҳалиги истагида эса муқим қолди: анов кимсаларга с а о д а т о н и нелигини, яъни мулки муборак ила Гириҳ жамолига етишмоқ фурсати нақадар мўътабарлигини англамоқ аҳдидан қайтмади. Энг дасти узун одам ҳам ботинмайроқ яқинлашадиган баланддан баланд эшикларга суйканаверди ва, ахийри бир кун, маҳобатли хонада кўзлари худди Маъруф Афзаловичники сингари юмалоқ кишига, жумлаи мўмин тилаги-истагини бир имо ёки бир имзо билан ижобат этишга қодир, кўринишдан Хизр табиатли кабиру кенгфеъл оқсоқолга йўлиқди.

Зада Гириҳ билан етовлашиб кўп кўчаларни қатогон қилган, кўп эшикларни дағдаға-даъво билан очиб ёпган, ахийри латталари сувга тушиб оҳори нозик эшик

тагида саргайиб турган ота-бола айна фурсатда Маъруф Афзалович муросаи мадорасига жон-жон деб қуллук қилган уста Иброҳим Тиллакори деворига суйканганча, таъмирни қайси нуқтадан бошласам экан, дея хушнуд хаёл сураётганидан беҳабар эди.

Хосиятли кунда — муқаддас қоғоз юзасидан жилмайиб қарагандаёқ Гириҳ ўзига чексиз умид боғлаганини уста теран туйган эди. Авваламбор Гириҳ шу куни ўзини англади, ривоят қобигини ёриб чиққанини билди, худди минг йиллар аввалгидек нимасидир кам яралганини устага уқтирди, фақат уста тўла англолмадики, ўша не камлик!? Сўнг, Гириҳ уста қатъиятини ўзига қалқон қилди: ҳар не тўполонли кунда Гириҳга паноҳ зарур эди. Индалло, у минг-минг йиллар қаъридан эсон-омон келган ривоятни бир дастур билган банда билан топишди, шу боис баҳри уммонни эслатадиган шахристон кўчаларида сарсону саргардон кезишларни писанд қилмади, салобатда бир-бирларидан қолишмайдиган эшиклар тагида мунгайиб, беун-беҳол ўтиришларга тез кўникди. Шукр, энди у кутиш азобидан чўчимайди, фақат дабдабаю асъасадан бино бўлган, одамзодга сариқ чақачалик нафи тегмайдиган ҳашам аро тентираб умрини бекор ўтказиб юборишдан, нуқул шу ҳашамгагина бўйсунадиган қабулхоналарда умрбод ўксик, забун, эътиборсиз қолиб кетишдан хавотирланади.

Бу қабулхона ҳам бошқаларига ўхшайди: турфа ранглар бир майин қовушган, паркет пол шишадек ялтироқ, бурчакда, бениҳоя улкан сопол тувакда дарахтсимон гул пушти очилган; ниначидек нозик котиба эринчоқлик билан эснайди, тагин ҳам баттар эринчоқлак билан бир сидирга оққа бўялган деворга, бир қизғимтир стол қиррасига, бир ёнидаги сайроқи телефонларга термилади, енгил имо-ишора ва ярашиқли ҳаракатлар ила келди-кетдини бошқаради. Зеро, бундан одам оёғи бир лаҳза узилмайди, келди-кетди бамисоли занжир — тинимсиз айланади, фақат, афсуски, на кирган, на чиққан Гириҳни кўради. Ҳатто ширинзабон хушфёъл котиба ҳам уни зимдан беғонасираб кузатади, уни ва шерикларини ичкарига чорлагани шошилмайди. Бу хил муомаладан Гириҳ ҳар ҳолда қисинади, чуқур-чуқур энтикади, уста пинжига тиқилганча аста шивирлайди: «Фақат мен бир ками билан туғилғондурмен десам, асли дунёнинг ўзи ҳам бир камига яралғон эркан-да!»

Ғусса билан қоришиқ бу шивир устани эзади, уста

сархуш тортади, шуурида ададсиз бир ўт чақнайди, недандир ғурурланган алфозда Гириҳ шивирини ҳамма — бутун эл, жамоа, замин эшитишини, магзини чақишини истайди, орзу қилади. Аттанг, тилак бошқа, ижобат бошқа-да! Неча гал ҳайқириққа солиб айтилган не-не залвар ғуссани англамаган улус беун шивир тимсолидаги ғуссани қаёқдан ҳам англарди. Ҳар ҳолда шитоби тез Самарқанду Тошкандга ўхшаган шаҳарлар, нигоҳлари эртанги кунга қадалгани билан, иккала оёғи ҳам кечмишда бўлган, келгусига етиш-етмаслиги даргумон Гириҳ ҳасратини тинглашни арзимас икир-чикир санашини уста тан олмас, ўлиб-тирилиб инкор этарди. Ҳозир Гириҳ билан қўлтиқлашиб бекатдан бекатга югурганларини, бир ёпилса қайтиб очилиши маҳол эшикларни, рўпарада синамоқчидай истаганча қилт этмай туроладиган қиёфаларни эсларкан Ғайбиддинга сездирмай хўрсинди.

— Сен ҳеч Болимбек ҳақида ўйлаб кўрганмисан? — кутилмаганда савол берди уста. — Ўша банда қисмати бошимизга тушмаётганига ким кафил? Лекин, ҳайронман, гуноҳимиз нимаикан?

— Бирники мингга, мингники туманга, деган гап бор, дада, — Ғайбиддин негадир ижирғангандек бир тарзда сўзлади. — Шу... ҳар ҳолда, биз ҳам оппоқ эмасдирмиз.

— Оҳ-ҳо, йигит, кесатиқ менгами? — деди уста ранжиганнамо. — Ҳақсан, сени олдинда тилим қисик, лекин сенам инсоф қил-да! Кўнглингдагини айт тезроқ! Биласан, анови нокас билан қуда бўлмоқчи эдим. Ярамади. Ўшандан бери задаман, бир бандага дардимни ёролмайман.

Атиги бир зум ичида Ғайбиддин каловланган кўйи қайноқ терга ботди, алланечук кенгайиб кетган қорачиқлари мунгли бир маъно ифодаб йилтиради, ҳатто бўғзидан англамоқ маҳол жонсиз хўрсиниқ отилиб чиқдики, келин тушириш савдосидан оғир савдо йўқлигига қайта имон ўгираётган уста ажабсинди.

Тушмагур Ғайбиддин, тезроқ бахти очилсин, хўрсинигини ютолмай қолганича бор: кечадан бери тани буровда, жони қийноқда, ўзини зимзиё ертўлага қамалган капалакдек у ён-бу ён уради, лекин тешик-туйнук топиб қутулиб кетишга ожиз, ё фалаксан, бу бетизгин кўргилик қаёқда пойлаб турган экан-а!

Бир гал Тошкентдан келиб, ўйлаб кўрса, Жамила

билан қарийб икки ҳафтача дийдорлашмабди. Шаксиз, орага тушган ҳажрни бепарволикдан топди; шу муддатда дилида йигилиб қолган соғинч ҳисси бирдан жунбишга келди-да, уни бир зарб билан кўзига ҳамиша иссиқ кўринадиган идора остонасига элтиб ташлади. Кўз адоғи ёки қиш бошида очиладиган кўрғазмасига ҳаловат билмай тайёрланаётган Жамила ҳам мени астойдил соғинган, устахонасига киришим билан қучоғимга отилади, ўпичларга кўмиб ташлайди, узоқ бедарак кетиб қолганим учун шунчаки ўпка-гина қилади, деган хаёлдан Гайбиддин сархуш эди; мабодо саркаш қиз димоғ-фироғни ҳаддидан оширса оёғига йиқилиб кечирим сўрашга, Гириҳ можароси ҳамон тугамаётганини айтиб, айбига иқрор бўлиш ёки ҳар ким ҳам тушунмайдиган бу айбнинг бир бўлагини отасига тўнкашга ҳозир эди. Одатдагидек, у муомаласини ўрганиб қолган сўзидан бошлади: «Жоним!..» Бутун умиди шу сўзда жам эди, лаб ёрмай турган қизга интиқлик билан тикилди, ноз қияпти, нозни келиштиради, деб тағин ўзини овутди. Ҳайҳот, одатдагидек илиқ эркалашлар, тантиқона навозишлар, назокатли лутфу карамларга эмас, совуқ ўт сочаётган каттол нигоҳга дуч келди. О, мана унинг қаҳри — жами тирикликни ғалаёнга солувчи қаҳр! Азалдан шу лаҳзага дучор бўлишдан чўчимасмиди? Асли ҳозир қиз ҳолатида у ўйлаганчалик зилзила аломати сезилмасди, қиз «Маъшуқа»га яқин ерда маъёс турар, ва ажабки, шу туришида у нимаси биландир ҳайкалча эгизагидек эди. Бу ўйдан қалқиб кетган Гайбиддин дунёнинг қайсидир бурчида мана шу ҳайкалчага ўхшаш қиз яшашига ишониб юрганини, ўша қизга хоҳлаганича қувонч ва бахт ато қилиш ҳеч қачон қўлидан келмаслигини билгани учун азобларга ботганини эслади, эсларкан, бир тахмин ичра ҳушидан айрилаёзди: «Наҳотки, «Маъшуқа» ўзи бўлса? Балки у «Икки наққош»даги Биби Нозикдир? Қачонлардир уни Расул Усмон суйган балеринага ўхшатмоқчи бўлганини айтган эди. Лекин у балерина эмас, Биби Нозик! Ахир, ўртада Гириҳ тургандекку! Гириҳ баридан огоҳ: у бошлаган, у якун қилади! Бу яхшими, ёмонми?» Жимлик чўзилганидан у хитланди, ўзини энди маъюслик изнига берган қизга зимдан разм соларкан, беихтиёр яна ривоятга кўнгли суст кетди, фирдавсмонанд шахристонда қадим-қадимда қад ростлаган Саодат уйи, Гириҳни кашф этган наққошлар, тилла ўрнини тўлдирган мис, йўлтўсар эшик, аросатда қол-

ган алп Камон билан Биби Нозик... хаёлини алғов-далгов қилиб юборди. Бир оҳ тортиб ўзига келганда хонада қиз кўринмади, бурчакдан, шағал тошлар ичидан «Машуқа» мўлтираб, жами умиди, қайғусини нигоҳига жамлаб сокин боқар эди...

— Ха, ўғлим, нимага индамайсан? — деди уста сабр-сизланиб.

— Нима дейман? — минғирлади Гайбиддин, овозида бир аламзадалик бор эди. — Қани, аввал манови иш битсин, кейин...

— Э-э, битса битар, битмаса... на илож?! — деди уста авзойи тамом ўзгариб. — Фақат шу... нашъа қилади: эски обидалар доди манавинақа эшиклар, ортида ўтирганларга икки дунёдаям етиб бормаслиги рост эканла!

Уста сўзлаётганда Гириҳ бир ингранди.

Рост, уста эътирофи оғир эди, бу мислсиз аламни, замин учун кўпдан залвар юк саналган, одамзод шуурини хиралаштириб юборишга қодир аламни келиб-келиб энди ногоҳ илғашгани (умидвор юришган экан-а!) ўзларининг ҳам гофил бандалар қаторида юришганига ишора эди. Ана шуниси айниқса чиппа ботди: уста қоврилди, Гайбиддин ер билан битта бўлиб титилаёзди, улар бу қадар ночор аҳволга тушганини кўрган Гириҳ эса илкис минг йиллар нарига чекинди. Анчагача уста Гириҳ нафасини туймади, кўкси бўшаб қолди — кўрқиб кетди, қачонки, йўқ, мен гофил эмасман, аксинча, гофилларни уйғотиш чекимга тушган, дея пичирларкан, бадани илиди. Аллақайда тўниб ётган ва қ т н и ортда қолдириб Гириҳ келган эди. Анча таскин топган уста, гофилликдан ўзинг асра, парвардигор, дея хитоб қиларкан, Гириҳ бир хўрсиниш билан норозилик изҳор этди. Уста Гириҳ муддаосини англади ва то тириклик бор экан, одамзод бу нарсадан халос бўлиши мушкуллигини эътироф этди. Тирикчилик азалдан шундай қурилганда: кимдир яхши-ёмонни бирдек ямламай ютадиган ўпқонни ер юзидан бутунлай йўқотиш учун жон олиб жон беради, кимдир заминни зир қақшатадиган бу савдо бошида томошабинлик қилади. Ўтар дунё ўйини шунақа, бунга қайғурмоқдан тийилгани афзал, рост, тийилади, ҳадеб жон чеккани беҳуда, манови диққинафас гўшадан ҳам тезроқ жуфтагини ростлайди. Керак бўлса ўзлари изидан дод солиб боришсин-да!

Тушликка атиги ўн дақиқа қолганда, бу фалаки буқаламун муруввату оқибат деган нарсалардан тамомила

махрумлигига имон ўгириб, бугун ҳам Гириҳ билан қўлтиқлашганча, лабга кесак суртиб қайтишни чўтлашаётганда, кўҳлик котиба илиқ табассум билан ичкарига чорлади.

Хона дид билан безатилган: тўрда улуғларимиздан бирининг сурати, дераза токчаларидаги нафис гултувакларда турфа гуллар — очилган-очилмаган, пушти деворга уйғун дарпардалар, бурчакда зилдек темир сандиқ, устида рангли «Фотон» телевизор, гир айлантириб қўйилган суянчиқли юмшоқ қурсилар оқ гилофда эди.

Чиндан хона, соҳибига буюрсин, тавсифга лойиқ, лекин ҳозир ота-бола шинамликдан ҳам кўра маҳобатга мойил хонага ҳавас қиладиган аҳволда эмасди, улар лаҳза ичида минг бир гумон кўчасида хаёлан кезганча бутун диққатларини тўрда, суянчиғи елкадан баланд юмшоқ ўриндиқда кино ёки мода журналини варақлаб ўтирган олтмиш ёшлардаги юзи ажинсиз, пешонаси тик, қийғир бурунли тугмакўз кишига беришиди.

Орадан зил-замбил дақиқалар кечди, ноўнғай жимлик ҳукм сурди, узундан-узун ялтироқ стол қуйисида таёқдек қотган ота-бола паққа ёриладиган, ота-бола пинжида бир шарпа янглиғ кўз илғамас бўлиб турган Гириҳ гувва ёнадиган даражага етди ҳамки, асаби қанақалигини кўрсатиб қўйишга қасдланган каби хона соҳибини дамай журнал варақлайверди.

Қурғур журнал қалингина, варағи ҳар очилганда жонсиз эпкинни аста келиб уста Шамсиддин юзини силаб-сийпалаб ўтгандек бўлар, чуқур ўриндиқда буткул чўкиб олганидан қадди кўзга зўрға чалинаётган киши журнални эмас, ўзининг ҳасрат-надоматга тўла кўнгли қатини эҳтиёткорона очиб кўраётгандек эди.

— Сизлар ота-болами? — деди туйқус хона соҳибини. — Нимани талашиб юрибсизлар?

Чўзилган жимлик устани нақ қовураёзган эди, журналсевар хона соҳибини кутилмаган саволларини ботиний бир таҳдиду иддао билан бергандек, айни пайтда ҳеч қандай жавобу изоҳга ўрин ҳам, ҳожат ҳам қолдирмагандек туюларкан, бирдан музлаёзди. Сўнг, билдики, сўровлар Гириҳга оғир зарба бўлиб тегди, Гириҳ бужмайиб олди, тагин... чекиниш учун ҳозирланди.

— Нимага индамайсизлар? — қировли қошини чимирди хона соҳибини. — Қанчадан-қанча идора тинчинини бузибсизлар. Манови хатга хаёлларингга келган нарсани тиқиштиргансизлар.

— Кечирасиз, — уста ўзини ўнглади, — биз зарил кеб...

— Зарурат денг? — яна чимирилди хона соҳиби. — Яхши, унда қулогим сизда. Асли ўзи менга Маъруф Афзалович дахмазаси етарди, у Тиллакори деявериб гаранг қилган эди. Уни Самарқандга жўнатиб тинчийман деб турганимда, қайта ёмон бўлди, бир жангари ёнига сиз қўшилдингиз.

— Маъруф Афзалович бир нарсани тушунмаяпти.

— Хўш, нимани?

— Хар иморат, кўҳнами, янгими, ўз заминига эга бўлишини.

— Қизиқ, — хаёлга толди хона соҳиби. — Буни сиз тузук тушунасиз. Шундайми? Унда айтинг-чи, ўзи... ўша Тиллакори қанақа иморат?

Гурунг мароми бир синоатни — мана шу шинам хона доирасидаги беҳад оғир тош босадиган имкон Маъруф Афзалович томонида эканлигини аллақачон очган эди; мана шу хусусда ғайрлик билан муҳокама юрита бошлаган ота-бола эрта-индин Гириҳ абжағи чиққан ҳолда орадан йўқлик комига кетиши мумкинлигига ишонаёзди. Шундай саросар туришган пайтда жаранглаган кейинги сўров худди елкаларига залвар гурзи бўлиб урилди. Анграйиб қолган Ғайбиддин аста отасини туртди, нигоҳи ёлқинланди: «Энди чидайсиз. Жавобингиз таъинми?»

— Кечирасиз, — деди уста минғирлаб, — Тиллакори қанақа иморатлигини гапириб беришим қийин.

— Ҳа-а, тушунарли! Аммо роса эринмай қуриб кетишган эканда! — журнални кўксига босди хона соҳиби. — Харажат қилаверасан, қилаверасан, лекин натижа йўқ — бирортаси савлат тўкиб туришдан бошқасига ярамайди.

— Унчалик эмас, — чидолмади уста.

— Қанчалигини билолмадим, — ниҳоят хона соҳиби журнални стол четига иргитиб ўрнидан турди. — Бунақада... эскисини ямайвериб эсдан ҳам, чўнтақдан ҳам айриламиз. Ундан кўра янгисини қурсак маъқул эмасми?

— Эс бўлса айрилмаймиз, — деди уста инжилганнамо. — Чўнтақ, менимча, у нарса олдида... нима бўпти!?

— Оҳ-ҳо, бойвачча одамнинг гапи-ку, — товушсиз куларкан унинг чеҳраси сал ёришди. — Барибир чўнтақсиз... бекор, мушук офтобга чиқмайди. Мана, сиз, ёд-

горликка қайишадиган одам, чақасиз нима қила оласиз? Аммо Маъруф Афзаловичга тан берганман. У ёдгорлик-ниям, бизниям тушунади. Сиз эса унинг устидан шикоят қиляпсиз.

— Ие, — таажжубланди уста, — ҳали мен шикоятчига чиқдимми?

— Шунчаки айтдим-да, — бепарво жавоб қилди хона соҳиби. — Хў-ўш, — деди кейин чўзиб, жиндай сукутга толди, — менга тушунтиришларича, Маъруф Афзалович тарҳига қўра таъмирда тилла ишлатилмас экан. Сиз тиқиштираётган тарҳга қўра эса акси. Давлатни чўнтаги шилинаверсин-да, а? Тагин ҳалигидақа пичинглар!

Уста ғашланди: «Нега тиқиштираар эканман?»

— Кечирасиз, — у сал қисиниброқ ғудранди, — ҳали камина ҳар бир иморат ўз заминига эга бўлишини эслатдим. Тиллакорини тилласиз... кулгили, ҳатто шармандалди! Агар Маъруф Афзалович йўриғи билан иш тутилса, бу — кийикка жайра либосини кийдириш билан тенг! .

— Вазият кўтармагандан кейин замин — пуч, — ўзи муҳим санаган гапга атай урғу берди хона соҳиби. — Сиз тузган лойиҳа у одамниқидан беш баравар қиммат, беш баравар! Сизнингча, бу чиқимни кўтариш осонми?

Миясини симиллатган бу сўровга жавоби, ҳа, жавоби тап-тайёр эди, унга дарди-дунёсини зимзиё қилган ҳасратларини ҳам қўшиб-чатиб сўзлашни ўйлади. Лекин ўзини тутди. Етти ўлчаб бир кесиш керак. Агар ҳозир ақча-чақа равиши билан бор бисоти оддийлик ва қаноатдан иборат бўлган санъат тушунчасини тарозининг икки палласига қўйса шаксиз аҳвол тагин ҳам нозиклашади, ҳали сўниб битмаган умидларини суҳбатни ўз ройишига монанд-қураётган бу одам буткул босиб-янчиб ўтади. Тавба, Маъруф Афзалович йўриғини қўллаб-қувватларкан, таъмирни аввалги тарҳга биноан олиб бориш керак негаки у — арзон, деган фикрда экан, нечун уларни газагига дори қилиб, мунақа эзгиланиб ўтирибди!?

Сим-сим оғриққа чулғанаётган уста ўриндиқ ортидаги очиқ жойда нари-бери оғир-оғир одимлаётган хона соҳибини паришон кузатаркан, нечундир, хаёлида эрта-кеч ажиб сурур ичра сокин ётадиган Регистон майдони, бу майдонда неча асрлардан бери қўр тўккан обидалар-

ни бир бора, атиги бир бора кўргани уммонлар ортидан ошиқиб келадиган мардум гавдаланди.

— Хўш, — деди хона соҳиби кутилмаганда, — лойиҳа учун ҳали маблағ ҳам талаб қиларсиз?

— Йўқ, — деди уста узиб.

— Ҳ-ҳ-ҳ!

— Бўларини айтдим, — дадиллашди уста. — Ёдгорлик заминидан узилиш — фалокат!

— Сиз тузган тарҳ ёдгорлик заминига мосми?

— Шубҳаланишга ҳақлисиз.

— Ҳамма бало шунда-ку.

— Унда кўпчилик овоз ҳал қилсин.

— Ғалванинг уяси экансиз, — мийгида кулди у. — Тинч қўймайсиз шекилли? Бўпти, сиз айтганча бўлсин, иккала ҳужжатниям тегишли одамлар билан чоғиштирамиз. Шарт шу: натижаси қанақа бўлишидан қатъи назар, қайтиб тинчимизни бузмайсиз, идорама-идора изғимайсиз. Розимсиз?

— Розимиз! — деди Ғайбиддин отасидан аввал; лекин у бу хулоса Гириҳга унча ўтиришмаганини, ҳануз бужмайганча отаси пинжига тиқилиб олган Гириҳ шубҳа комида қолганини сезмади.

Хона соҳиби бўйчан, елкалари қуйма, оқ мағизли юзи бичими келишган тийрак йигитни гўё энди кўрди. Ёйчан нигоҳида нимадир, хайрхоҳликка ўхшаш нарса учқунлади. Сўнг негадир дарҳол қовоғини уйди, индамади, аста ўриндиққа чўкиб, бояги журналга узалди. Суҳбат яқунлангани англашилди. Хайр-хўш айтишни унутган ота-бола, бир гумонни икки қилиб, ташқарига йўналди.

VII

Хона соҳиби уста Шамсиддинда тузуккина таассурот қолдирди, ҳатто унинг бир қадар сиполиги, сезилар-сезилмас инжиқлиги, оддий нарса ҳақида ҳам мулоҳаза-корлик билан фикр билдиришини фазилатга йўйди, ўзларига сал бўлсин қайишадиган нуфузли одамни учратгани учун Гириҳни қутлади, ҳа, қутлади, кейин эса кутилмаганда, ҳай билмадим-да, бунинг ҳам танаси бўлак, дардимизни қанчалик тушундийкин, эрта айтганидан тонмасайди, дея нолиш қила кетди.

Уста нолишини бошлаганда Ғайбиддин атай ўзини чалғитди, шу билан у Маъруф Афзаловични ҳам, хотир-

жамликни қийиб қўядиган хушмуомала бандани ҳам, унсиз нидо бериб келаётган Гирихни ҳам ёдидан чиқарди. Хуш-фикри Жамилага кўчди: энди тезроқ Самарқандга етса, сўнг Жамила ёнига чопса, оёғига тиз чўкса-да, ҳалиги куни қовоғини очмай хун қилгани, индамай устахонада ёлғиз қолдириб кетгани боисини аниқласа, дардини ҳам бошқатдан тўкса, бу дунёда фақат уни деганини айтса, хайқириб айтса — ана шунда сал таскин топармиди, борлигини ёқаётган ўт сал босилармиди!..

Йўл бўйи Ғайбиддин илинжу армон ўртасида тўлғанди, шу ҳолда агар манзилга етиши билан бориб Жамилани кўрмаса, унинг гули насрин япроғидек тоза чехрасига тўйиб-тўйиб тикилмаса, илиқ-илиқ нафасини туйганча орани очиқ қилмаса паққа ёрилажагини билди. Ўз дарди-дунёсига ғарқ отасига бугун институтга бориши зарурлигини баҳоналади. Ғовлаган қалласига шу важ айланиша қолди. «Офарин-э, ўғлим, ўқиш жонворниям эслар экансан, мунақа сийпаланаверсанг думингни тугворишади-ёв», деб уста кесатди. Тушмагур Ғайбиддин индамади, қиёфасига шундай тус бердики, бундан қўнам латтамаслиги, институтдаги бутун бордикелдиси жой-жойида эканлиги англашилар эди.

Асли, отаси кесатиғи бежизмас, у охири курсга мияси қатиғини ачитиб, зўр-базўр етволди, энди буёғи бир гап бўлар, деб овундими ёки Гирих ташвишига шўнғиганиданми, мана, қарийб тўрт ойдан бери институт оstonасига қадами тегмади, қандайдир чақирув қоғозларини эътиборидан соқит қилиб, чамадонига тикиб қўяверди, шундайки экан, думини аллақачон тугишган бўлса тугишгандир-да!

Йўқ, ҳозир институт бир чақа, ҳайдашса нима бўпти, тагин ўзлари иззат-икром билан (ёлворишса ҳам ажабмас!) қайтариб олишади. Ёш ниҳолни қийратмаслик керак-да! Хўш, Жамила... меҳри гул, қаҳри тикан Жамила ҳайдаса чатоқ: бу малаксиймонинг биргина ҳукми билан ҳаммасини, нимагаки интилган бўлса барисини, оппа-осон бой бериши мумкин — ҳаётда ўрни ва қадрини белгилайдиган илинжу қувончини ҳам, қобилиятини ҳам, эртасини ҳам, ҳатто, қолаверса, Гирихни ҳам!..

Нетонг, у қобилиятига ишонарди, одамзод қобилият билангина баланд иззатга лойиқ, деган фикрни дилида мунтазам такрорларди, муҳими, отаси эъзозлайдиган ҳунарнигина эмас, шу ҳунарга яқин, у билан жон ва қон қадар сингишадиган мусиқа, тасвирий санъатни бутун

кенглиги, бутун мураккаблиги билан суярди. Қайсидир кўриқда у Жамила билан осонгина танишгани, унинг хусни ва чуқур фикрлашига махлиё бўлган ҳолда, ўзи ҳам келишган қадди-басти, санъат унсурларига ҳалол муносабати билан маъсума қизни сеҳрлаб қўйгани бежиз эмасди. Ўшанда у кўпчилик шаклини ҳам, рангиравишини ҳам, моҳиятини ҳам мукамаллик намунаси деб баҳолаётган асарни тан олгиси келмаган, ҳеч ким кутмаган бир дағаллик билан муносабат билдирган эди, адашмаса мана бундай: «Биродарлар, сал пастроқ тушинглар, ахир бу нарса ҳавойи-ку!» Шаксиз, бу фикри кўпчиликка, хусусан, мақтовдан шишиб кетган муаллифга оғир ботди. Мақтов бошида турганлар уни букиб қўйишга уринишди, улар эҳтимол муддаоларига етишлари ҳам мумкин эди; сал-пал довдираб қолган гўр йигитга, ҳал қилувчи паллада, чинни жарангини эслатувчи тиниқ ва дадил овоз кўмакка келди. Бундай қараса, ё фалаксан-э, қаршисида бир малак, малакки, чехраи малоҳати билан замин у замонни тамомила забт этмоққа қодир, хумор кўзларидан ўт сачратганча, беаёв мулоҳазалари билан унга ён босаётган эди. Омади чопдида! Шу билан кўриқда жуда катта мавқе қозонган мақтов гердайишдан тийилди, ёнгинасидан иккинчи ўжар тушунчага жой берди. Нотекислик туғилишига сабаб бўлган йигит ўша лаҳзада, шубҳасиз, Жамилага авлиё бўлиб кўринди. Беихтиёр, ҳаё пардасини бузмаган ҳолда, йигит сари суринди. Четроқда яна ўзларича тортишишди. Танишувдан кейин кўп ўтмай уни устахонасига етаклаб келди, пишиб етилган асарларини ҳам, хомакиларини ҳам унга биттама-битта кўрсатди. Қизиққи, Гайбиддин ўзи мақтовга қолганда учига чиққан хасис экан, Жамила ардоқлаб юрган кўп нарсаларни кўзини чирт юмганча бекор қилди, «Маъшуқа»га рўпара келганда эса ўйга толди, ҳатто бир қадар маъюсланди, кейин кўпирди, уни дурдонага менгзашига жиндай қолди. Кейинча бу ёғини Расул Усмон бузди, Гайбиддин фикри бир ёқлама деган даъвони қилди ва «Маъшуқа» таржимаи ҳолидаги энг гўзал саҳифаларни ҳар хил доғлар билан чаплади. Ҳаҳ, шоири тушгур-а, унга ўчакишиб шунақа қуюшқондан чиққанми нима бало?! Аммо, унақада, ўчакишган деса, Жамилага элакишгани чинга ўхшаб қолади-ку! Йўг-э, ундаймас, у кўнгли бекир бола, ғайирликка ҳам бегона, у ҳеч қандай қитмирликни ўйламай, азбаройи жўшганидан, ёлғонлагиси келмай, ростини

айтган: «Маъшуқа» узоқ умр кўролмайти! Ажаб, у бу фикрни айтишда қандай асосга суянган? Ёки моҳияти ва эътибори ҳозирча унча сезилмаётган бу инкор шунчаки тўпорилик ёки бошқалар мақтаган нарсани атай ерга уришга интилиш натижасими? Агар бир вақтлар Ғайбиддиннинг ўзи вазиятга қараган, қиз кўнгли учун «Маъшуқа» жозибасини кўкка кўтарган, энди ўша айтганидан қайтолмай, ичида изза еб юрган бўлса-чи?!

Санъат боқийликка даъвогар! Хўш, нечун? Бу даъвогарлик заминида нималар ётгани ёки ётажagini аниқлаш учун Ғайбиддин Ҷамила билан эртадан кечгача тортишар, лекин зерикмас, аксинча, завқи-илҳоми келар, шурида мудраб ётган тумтароқ фикрлар аста-аста уйғониб маълум бир ипга тизила бошлаганини англр, гоҳо ҳузурбахш енгил ҳиссига кўмилиб, маъсума қиз раъйи-равишини чил-парчин қилар эди. Йигит катта кетганини, қўрсликни ҳаддидан оширганини Ҷамила унчалар оғир олмасди, негаки, ўғар йигит ҳужумга ўтганда барча ишончли далилларни ўзи томонга оғдириб олган бўларди. Аттангки, бора-бора тортишувлари сийраклашаверди, энди куюнишлари боқийликка даъвогар санъат доирасидан чиқиб кетган, кўпроқ руҳ ва юракка ҳокимлик қиладиган туйғу атрофида кечарди. Сўнг олдиларида ғалати бир муаммо кўндаланг бўлди: муҳаббат санъат билан тирикми ёки аксинчами? Ҷавоб тайёрдек эди. Рост-да, илгари бу борада кимлар ёқа чоклаб жанг қилмаган, хулоса шуки, улар бир-биридан айри яшолмайди, бир-бирини тўлдирган, улғайтирган ҳолда боқийлик билан юзлашади. Лекин булар қолипдаги гаплар-да! Ана шу жиҳати Ғайбиддинга ёқмади, Ҷамилани оғоҳлантирди: «Тайёр онга баковул бўлмайлик, жоним, шошилиш керак!» Бу даъват билан у кўп нарсани назарда тутди, яъни ўзи Гириҳ ёнида — уни тириштириш учун отаси ва Расул Усмон билан Тиллакори паноҳида қўр тўккан, Ҷамила эса ҳаётидаги биринчи кўргазмага ҳозирланмоқда. Ҳартугул, Гириҳ тирилиши билан ўзлари шухратга кўмилишига қанчалар ишонса, замини кун-бакун мустаҳкамланаётган кўргазма ҳам Ҷамилага довруғ келтирилишига шунчалар ишонади. Асли эл оғзига тушиш учун «Маъшуқа»дек биргина асар кифоя, Ҷамила эса «Маъшуқа»га ўхшаганлардан бир нечасини сафлаб қўйибди, шунга ҳам қаноат қилмай, неча ойдан бери «Икки наққош»ни оҳорламоқда.

Кўксида зил-замбил дард билан келаётган Ғайбид-

дин ним қоронғи тор йўлақдан ўтиб устахона эшиги қаб-
засига қўл узатган пайтда нечундир «Икки наққош»ни
эслади. Йўқ, ривоятга эмас, ўша ривоят заминиди Жа-
мила яратишга киришган, Расул Усмон фикрича, кўр-
газма обрўйини кўтаришга қодир ғаройиб асарга хаёли
оғди.

Эътироф этиши керак, Жамила моҳиятни руҳ билан
қориштириб юборишга бениҳоя нозик ёндошади, унинг-
ча ҳаёт мағзи, одамни эрку иқболга ундаб турадиган
шахту шиддат, қолаверса, собитлик ила маҳзунлик ҳам
моҳиятни таранг ушлайдиган руҳда мужассам эди. Ху-
сусан, у «Икки наққош»да ҳам шу йўналишда изланди,
минг йилларни ортда қолдириб келган ривоятни мурак-
каб қиёфатга жо қилди: гумбази жуфт баланд имо-
рат, ҳавода муаллақ қотгандек, қаъри-қиёфаси сирли,
шаксиз, бу синоат нигоҳларида ҳайрат, қўрқув ва ўкси-
ниш аксланган икки наққош бетига ёпилаётган қўшта-
бақали эшикка бориб тақалади. Во ажабо, Жамила қаба-
риқ усулда шундай бир ҳолат яратганки, наққошлар
қарашидаги ўзаро уйғун маънолар алланечук гуноҳи
азимга, айни пайтда ўжар табақалар ўзларига қасдма-
қасд йўл бойлаганига сезилар-сезилмас ишора берар
эди. Ана шундай дидли қизга бир умр сиғиниб яшаса
арзимайдими? Арзийди, лекин... сиғинишни ҳам эплаш
керак чоғи, қолаверса, сиғиниш — мужмалликка яқин,
дангалликка нима етсин! Ҳозир дангал бўлади, гуноҳ-
ларини тан олади, отаси оёқ тираб турганини ҳам, совчи-
лар қайтгани боисини ҳам... яширмайди. Тамом, сабр
косаси тўлди, ахир бундай тушунуксиз, ҳеч бир мезон-
га сиғмайдиган савдога қачонгача чидаши мумкин? Ай-
тади, барини айтади, ҳар нарсага фаҳми етадиган Жа-
мила тушунар, шафқат қилар! Ахир ер юзида ундан шаф-
қатлироқ, ундан оқилароқ малак йўқлигига аллақачон
амин-ку!

Устахона манзараси ўзгармаган: тўрда «Маъшуқа»,
бурчак-бурчакда ҳали сонун сабоқда йўқ хайкалчалар,
қоқ ўртани «Икки наққош» эгаллаган, у ҳануз хомаки-
лигича — Ғайбиддин атай диққат қилди, бирор ўзгариш
сезмади. Сал илгарироқ Жамила, биринчи навбатда
эшик ўзи-ўзидан, қасдма-қасд ёпилаётганига ишора
берувчи маънони чуқурлаштиришим керак, дегандай бў-
лувди; бу ҳолатга ҳам тегинмабди. Нима, рағбат қил-
мадими? Ёки бошқа юмушлар вақтини ўғирладими?
Хўш, шу лаҳзада, «Икки наққош» дан сал нарироқда,

паришон туришида рағбат борми? Кўзларидаги нима — мунгми, таъна? Ҳар ҳолда у ҳеч нарсага хоҳиши йўқдек бир алфозда эди. Маъюсгина кулимсирашида жонсиз бир киноя йилт этаркан, у ўзини кутмаганини Ғайбиддин сезди, шу заҳоти ичида пишитиб келган ҳасрату хоҳишини унутди, оббо, аввал юмшоқроқ эди қаҳри, энди нақ қилич-ку, деган ўй билан остонада жимгина қотди. «Жоним, намунча зугум?» — демоқ ниятида лаб жуфтлади. Лекин «жоним» ифодаси учун қани журъат? Ҳей, намунча саркаш-а, бу қиз? Сал қовоғини очса-чи, икки оғизгина ширин-шакар сўз айтса-чи! Йўқ, у сукут сақлади, қўл қовуштирганча, «Маъшуқа» ёнига ўтди, ўтаркан, юз бичими «Маъшуқа» никига ўхшаб кетишини Ғайбиддин яна эътироф қилди.

— Барини билдим, — деди ниҳоят Жамила унга қарамай.

Нечундир бу лаҳзада таъби-дили муздай совуган Ғайбиддин ўзидан ҳам, Жамиладан ҳам тонишни чўтлаётган эди; ҳайҳотки, ҳозир у ўзида эмасди, гўё руҳишуури танини тарк этган, қадри тушгани боис беимкон қолган имкон қаршисида дали-девона янглиғ турар эди. Хона жимлигини бузган маҳзун товуш эса бирдан уни ҳушига қайтарди, алланечук қаҳрга тўлганча, бу қанақа беқарорлик, мен ҳеч қачон ўзлимдан тонмайман, демак, Жамила ҳам тоабад ёнимда, дея мулоҳаза қилди. Сўнг Жамила не маънога ишора берганини ўйлади, лекин, нимани билдингиз, деб сўрашга улгурмади. Энди Жамила таъна оҳангида гапирди.

— Сизни шунақа деб ўйламовдим.

— Намунча гужала қиласиз? — «Икки наққош» атрофида гир айланди Ғайбиддин. — Мунақада жинни бўп қолади-ку одам!

— Мен сизчалик гужала қилмаётгандирман, — давом этди Жамила ўксиниш билан. — Дудмал ўзингиз, кейин... гофилсиз. Яхши ҳам Расул Усмон бор экан, ўша айтмаса жураверардим.

— У девона яна бошингизни қотирдими?

— Йўқ, Ғайби ака, у девона эмас, ақли кўп балога етади, — Жамила унга тик қаради. — Сиздан ўпкалайман-у, асли ўзим ҳам гофилман. Шу маҳалгача сизни тушунмабман. Панадан панага қочишингизга эътибор қилмабман. Қиздамас, йигитда ҳам ноз бор, деган бемаъни хаёлни қилибман. Энди билсам... даҳшат!

— Сизни шоир тилсимга сопти.

— Эҳтимол. Лекин, гап шундаки, менга ва сизгә ўхшаганлар туғилганидан то ўлганига қадар тилсимда, — энди Жамила сал очилган, айниқса қараши мулойимлашган эди. — Ахир, наҳотки билмасангиз, кўпдан бери ўзингиз тили-жағидан айрилган, инон-ихтиёрини бошқага берган одамовисиз-ку! Агар шундай бўлмаганда отангиз нима учун совчиларни қайтарганини ўшандаёқ айтардингиз.

— Узр, Жамила! — илгари босди Ғайбиддин, рангкути оқарганча, аста Жамиланинг билагидан тутди. — Худо ҳақи кечиринг. Ростдан мен гафлатдаман, бу гаплар тагига етмадим, етолмадим. Тан олай, мен отамга қарамман, гўдаклигимдан! Аммо, билмабманки, кўнглим ихтиёрини ҳам...

— Сиз шу пайтгача мени овутиб ўелгансиз! — Жамила билакларини унинг чангалидан силтабгина чиқариб олди. — Бу билан яхшилик қилмоқчи бўлгансиз. Аммо овутиш бора-бора таҳқирга айланишини билмасмидингиз?

— Қўйинг! — Ғайбиддин шундай хитоб қилдики, залвар оҳангида, Жамила, жоним, билардим, туппа-тузук билардим, лекин иложим қанчайди, деган маъно ниҳон эди; юракни тифдек тилимлайдиган бу маъно, афтидан, Жамилага осонгина англашилди, ингичка қошларини чимирганча, анча муддат лол қолди.

— Чора кўрмаяпман, — деди анчадан сўнг.

— Чора битта — кутиш!

— Илгари кутиш мен учун бахт эди, энди... билмадим, — Жамила «Маъшуқа» юзини силаб қўйди. — Аммо сиз бунақа бахтга туғилмагансиз, кутиш азоби билан эмас, шунчаки эрмакка вақт ўтқарасиз, сизнингча шу вақт муродга етқаради. Қани, айтинг-чи, бунақа юриш-туришингиз ҳалиги ривоятдаги али Қамон қисматига ўхшамайдими? Эрта бирор гап бўлса, узлатни рад этишингизга ким кафил?

Анчагина қизишган Жамила, ўпка-гина қолиб, онқора ранж оҳангида сўзлашга ўтди, димоғ-фироғ билан яна Расул Усмонни эслади, яна у «Икки наққош» ни яхлитлигича тушунишда қўллагани ва пештоқ бошига тушган кўргилик туфайли кўп нарса алғов-далғов бўлиб кетганини яширмай айтганини миннатдорчилик ҳисси билан изоҳлади. Буниси етмагандек, тагин устига, Ғайбиддинни бир лоқайдликда, бир писмиқликда, бир нописандликда айблади. Қизи тушмагур шоири жаҳон

исмини оғзидан бол томиб тилга олганда Гайбиддин бир кўтарилди, икки кураги ўртасида жойлашган шайтон, сулувлиги ўзига, намунча тантиқланади бегона йигитни мақтаб, боплабгина жавобини бер, деб рисоладагидек маслаҳат солди. Йигит жонидай азиз малак юзини қилди, ўз айби ҳам бўйнидалигини ўйлади, ярамас шайтон сазасини ўлдирди, нафас ютди, жавдирай бошлаган кўзларида эса ўтинч ёлқинланди, ўтинчки, Жамила таъна таҳқирларига бамисоли раддия: барига чидаш мумкин — қахру ғазабга ҳам, аччиқ зуғумга ҳам, зил-замбил кесатиққа ҳам! Фақат қувгин балосига эмас! Савдойи Расул Усмонга намунча ихлос? Зада дили бунингдек зарбаи қаттолликдан оғримасинми? Орада ҳали бошқа бир хатар бор, сулувгина шоиру жаҳон лутфу лисонини берилиб тинглаган эрса-да, ул хатар дарагини сезмаган кўринади. Ҳарнечук, аччиқ ҳақиқат ҳозирча ўша ўрнига тушмаган кошинлар тагида ботин ётгани маъқул эди, Расул Усмон буни ўйламай-нетмай очибди, аттанги, нени вайсаган бўлса — бари беаёв калтак! Бу калтак кимнинг бошида синади? Шоир буни эътибордан соқит қилган, хусусан, орага, вақти келганда, у алп Камондек узлатга чекинишини қистирган, яъни нотавонлик касалидан фориғ эмаслигига ишора қилган, ҳатто яна ҳам мақтангиси келиб, Саодат уйини мўъжизага менгзаган, ўзлари ясаган эшикдан жабр кўрган наққошларни афсус билан эслатган. Ваҳоланки, адашмаса, у Саодат уйи нималигини ҳам, одамдан одамни ажрата оладиган эшик тақдир ҳукми билан тутган йўлни ҳам тузукроқ тасаввур қилолмайди. Дунёда эшиклар кўп, лекин одамзодни Гириҳ ҳузурига йўллайдиган эшик ягона! Кошки, у буни тушунса! Ким билади, балки тушунар, лунда худо хайрини берсин!..

Оғир-енгилни кўп кўрган уста бекор нолимади: чиндан маҳобатли хонада кечган суҳбат шунчаки овунч, лекин у бир тўхтамга келгани, йўл-йўриқ белгилагани, хотиржамликка берилгани ҳеч бир асос бўлолмайди. Ахир, ҳали нимага эришилдики, ўзларини овутишади ёки олдга кўндаланг қайси тўсиқни олиб ташлашдики, ҳовурларини босишади? Ҳозирча илгарига бир қарич ҳам силжишгани йўқ, шундай экан, улай-булай ҳовлиқиш — тўйдан олдин ногора қоқиш билан баробар, қисқаси, ҳали жами ғалва илгарига, таҳлика-талашув илгарига, неча йилдан бери пойтахтдаги казо-казолар билан

ош-қатиқ бўлиб келган Маъруф Афзаловичдек чангали қаттиқ одам осонгина жон узарканми? Ичидан пишган-ку тоза! Соддаликни эса эгам йигиб-териб уста Шамсиддинга берган, одам одамга суянмоғи, бир-бири қадрини баланд тутмоғи азал ва абад, деган ақидага у елимдай ёпишиб олган, ҳатто, ўламан саттор билганимдан қолмайман, деб катта-кичикка эрта-кеч пишанг бераётган густоҳ ҳам шу — устаи ғоратгар! Унингча, ёпирай, киши қони ўзгалар қонига қўшилмаслигидан, тирикчилик юки зил-замбиллигидан нолиб ўтишдан ёмони йўқ эмиш! Олдинда бораётган банда, пайгамбарми ёки авлиё, дономи ёки жоҳил, мардми ёки номард — бари бир, мабодо биров билан бел олишмоқни ният қилса, бирон арзирли асоси бўлсин эмиш, беасос биров юзига чанг солса гуноҳи азимга қўмилармиш! Эҳтимол, бу жиҳатдан устаси тушгур ҳақдир, яъни тўғрилиқни қадрай билмиш — савоб, лекин, умуман ёши бир жойга етганда фақат ўйла-хаёл билан овуниш ҳам унча ярашмас — хусусан, таҳликадан, ёрғи-юрим фикрлардан дадил кечиб, те-варагига тикка боққани тузук, агар шалвирайверса Маъруф Афзалович хамирдан қил суғургандай қилиб осонгина суробини тўғрилайди, мабодо у улфатбоши сифатида ўзини чет-чақага тортиб турганда ҳам бирни ўн қилиб кўрсатадиган шотирлари адабини бериб қўйгани ҳар доим имкон топишади. Кейин аниқ билмайдики, ўғли ва шогирди билан кеча-кундуз кўзи нурини тўкиб, мияси қатигини ачитиб тузган тарҳи маза-матраси қай даражада? Ростдан ҳам у нарса ранг-рўйини ҳали унча билмайди, эҳтимол, шу сабабли юрак ҳовучлаётгандир, шу сабабли маҳобатли хона соҳиби таклифидан ботиний оғринаётгандир. Фақат шу ҳол унга жиндай таскин берадики, у нени англаган ёки англамаган бўлса, бари Гириҳда мужассам, астагина имони ёнига ўрнашган Гириҳ бу ҳақда неча бор мулоимлик билан шама қилди, бир оёғи неча минг йил нарида бўлса ҳам унга ҳамдард эканлигини билдирди. Шу боис, жони қилга илинишидан тап тортмай, ҳамдарди билан Самарқанду Тошканд кўчаларини чангитди, не-не залвар эшиклардан мардона мўралади, не-не баланд мартабали зотлар ҳузурида гоҳо тариқдек титилса ҳам унча-мунчага бўш келмади. Энди ишқилиб охири бахайр бўлсин-да!

Уста муҳташам хона соҳиби ўртага қўйган шарт мағзини аввал унча чақмаган эди. Тошкентдан қайтишгандан сўнг ёлғиз кезлари кўпинча шу хусусда ўйлади, ўй-

ларкан, шарт замирида тушунуксиз бир озордан ташқари бағрини қақшатадиган қочирим ётганини туйди. Э, дариг, бу одам Гириҳ олами ва бу оламини нозик қатламларигача гавдалантирган тарҳ ҳеч балога ярамаслиги, чоғиштирув чоғи қайсарликни қудрат чоғлайдиган кимсалар томонидан тит-пит қилиб ташланажагига билиб-билмай ишора берибди-да! Бошқа нимаям бўларди. Ушанда ҳалимдай юмшаганига ажабланган эди. Қуйқаси бу ёқда экан, борингки, бир қитмирликни чамалаган. Хўш, чамаласа нима бўпти, ихтиёри ўзида, хоҳлаган номаъқулчилигини қилаверсин, у бундан чўчимаслиги керак. Ўртада ҳақ бор, ҳақ! Ёки, нима, ўзига тамом ишонмайдими? Хоми бўлса... уни яшириш учун ўзини панага тортадими? Эҳ-хе, йўқ ердаги юкни гарданига ортаётганда дами чўққи учини чилниб юборгудек ўткир эди-ку!

Тўғри, худди шунақа эди, хусусан Гириҳ тирилишига ишончи ортгандан кейин тошни кемиришу сувни симириш зарил келганда ҳам чўчилади, олди-қочдига илҳақ эл орасида боши-кети йўқ миш-мишларни тарқатган уста Иброҳимни дўк-пўниса эмас, қогозу қаламини ва гумбаз шифтидаги беҳисоб белгиларни собитона тарзда бўйсундира олгани билан доғда қолдирди. Лекин, аттанг, бу ёғи сал келишмаётир, бу ёғида фақат сабрга суяниб қолганидан доғда, хилват хонада энди нима бўлишини ўйлаб (тағин бот-бот Муслима ўғлининг бахти очилмаётганидан нолийди), ичи тирналиб ётганда тинмасак Ғайбиддиндан уста Иброҳим шогирдлари билан ҳайда-ҳайда қилиб Тиллакори таъмирини бошлаб юборганини эшитди. Иш-ку туя гўшти еди, шу бекорчиликда кенжамга бировини унаштирсам савоб тагида қолардим, аммо мени ҳафсаладан қисган экан, Муслима жавраганича бор-да, деган боши-кети йўқ ўйловда роса тажанг эмасмиди, бу хабардан ток ургандек бўлди. «Йўғ-э!» — деб бўзарди, овози алланечук тушқун жаранглади ва шу лаҳза гўё икки игна икки чаккасига зарб билан санчилди.

Биргина йўл қолди: ҳозироқ уста Иброҳим ҳузурига бориши, ҳа, на чора, кечиктирмай югургилаб бориши, ё яхши, ё ёмон муомала билан уни аҳдидан қайтариши, бу шошма-шошарлиги ҳаммани уволга ботириши, уятга қўйиши мумкинлигини майдалаб тушунтироғи керак. Қўнмаса-чи? Бор, йўлингдан қолма, халта-хуржунимни сендақа ҳакамсиз ҳам эплайман, деб изза қилса-чи? Ни-

ма, унда ёлворадимми, оёғига бош урадимми? Э, йўқ, буни си шаънига ярашмайди, умуман, унинг олдига гердайибми, ялтоқланибми бориши — ўзига ўзи маломат орттиргани! Биров дардини сезиб турса ҳам ўзини овсарликка соладиган ошнасини кўрса бари бир жини кўзиди, истаса-истамаса жазаваси тутиб, Улуғбек мадрасаси пештоқини расвои жаҳон қилганини бетига солади. Ярамагур уста Иброҳим ҳам ўрни келса жангари — у ҳам ҳақини едирмайди, ичингда аламинг бор-да, ҳисса чиқариш учун ҳар муқомда чакак урасан, лекин хомтама бўлма, бирингга ўнни кўндаланг қилмасам шаҳрингда юрган эканман тош тергилаб, дея гувранишдан ҳам тоймайди. Ана буниси ғалати, ичида нима алами бор, э, айтгандек, устаи нотавон, ўзингни гўлликка солма, наҳотки бу шама тамалидан беҳабарсан!? Ахир гап унинг қизи Ҷамила билан кўзинг қароғи Ғайбиддин орасида, ҳе йўқ, бе йўқ, чуваланиб қолган олди-қочди ҳақида-ку! Э, фалак, бу не кун!? Игнадан туя ясаб жимгина юришганига куяди, эмишки, Муслима оёғи олти, кўли етти бўлиб уста Иброҳим эшиги турумани бузгани чоғланибди, сатанг ўғлиниги қизимнинг тирноғига ҳам тенгситмайман, деб ошнаси Муслимани калтаклағудай қилиб қувлабди, буни обрўси тўкилганликка йўйиб қаҳрга минган уста Шамсиддин арзиган-арзимаган вай-карсонларни рўкач қилганча унга захрини сочаётганмиш. Тепада худо бор, кампири ўша эзма даргоҳига қадам босгани ёлгон, фақат ўзи ҳалигидай оғизланиб қўйгандан кейин у Ҷамилани келин қилишга ҳаваси кетиб бир-икки отланди, лекин анов кўргиликни унутмаган уста (токи жони бор экан унутолмайди ҳам!) ҳар гал даҳмаза-дўмбира билан ниятини синдирди. Ҷон онагинаси, ундай қилма, қиз зоти қуриб кетмагандир, мундай бошқа тешик-тирқишдан ҳам мўралагин (гоҳо шу хил ёлворишларини Ғайбиддин ғилтиллаб эшитган, ранги бўздек оқарган, жавдираб тураверган), дея астойдил ўтинди. Аллақачон бир сулуви ёки хунуги топилиши ҳам, орада тўй-ҳашам созгина ўтиб, Ғайбиддин бўйнига алмисоқдан қолган ола хуржун осилиши ҳам мумкин эди. Қачондир Ғайбиддин ҳам ялинч, ҳам дағал оҳангда: «Сал ўз ҳолимга қўйинглар, мавриди келар!» — дегани ҳали-ҳануз ҳар нарсага ишонаверадиган чол-кампир орзу-ҳавасига битмас-йитмас тўғаноқ эди. Кейин... иштиёқ билан танланган совчилар йўлга тушмасдан бурун ўз ваколатларидан жудо қилиниши ҳам гажир ўғилга алдам-қалдам таъсир қилди.

Рости, билибми-билмай, уста бундан ҳам кўз юмди. Икки ўртада ҳеч қандай суйканиш-сурилиш бўлмаган, тамом-вассалом! Энди кампири ёки ўзи эшилиб-эврилиб ниятларини ушатиш пайида юришганини сал сездиришса у шу заҳоти ими-жим туриб қочади. Соддадил чолкамбир сувга тушган латтадек бўшашиб қолаверади. Шунда Муслима, жағи жағига тегмай, ана кўрасиз, бу тинмагурнинг кўнгли Жамилада, деб эҳтимол қилади. Ориятига ҳатто ел тегишига тоқат қилолмайдиган уста тутайди, тутантириқли калима тополмай ўкраяди. Ҳақ эканлигидан кечини истамай Муслима ёниб-ўчаётган ўчоққа ермойи сепди: илгарироқ, уста Иброҳимникига совчилик ихтиёр этганда, том бўйи сапчилаб ётган ўғли онасини тўйиб эмган бузоқчадек ювош тортганини орага қистиради. Қайда, уста баттар тутақиб, ўртаниб, бу тахминни бекор қилади, мана-ман деб турган мантиқни нописандлик билан лойга қоради. Ёлворишдан тийилмайди: «Жон онаси, ундай қилма, қиз зоти қуриб кетмагандир, бошқа тешик-тирқишдан ҳам мўралагин!» На илож, бу йўриқ кампирига ёқмайди, у ялинчоқлик қилгани сари кампири тушмагур тўрсаяди. Даҳлиз эшигини иддао билан очиб, иддао билан ёпади, хонтахта ёнида терс ўтирганча, миянгиз ачиб қопти, ҳеч нарсага фаҳмингиз етмайди, деб зуғум ҳам қилади.

Ҳар кун аҳвол шу: қарийб жағига суяниб қолаёзган чолкамбир гоҳ Гайбиддинга сездирмай, гоҳ ошкора бир-бирини чўқийди, бир-бири гўрига ғишт қалайди. Асли ғиди-ғидига уста Шамсиддин сабрсизроқ, шу боис кўпинча кампирига ён беради ва даҳлизга қамалиб уйқуни уради ёки тарҳ устига чўк тушади. Индалло, ўзича истиғфор келтиради, бу дунёдан қайси муслим ёки муслима тоқ ўтибди, дарवेशликда Расул Усмондан қолишмайдиган ўғли тоқ ўтсин! Асло ундоғ бедодлик юз бермас, шундай экан, шошмаган маъқул, келини минг бир чигириқдан ўтказиб танлашса ўзларига ҳам, Гайбиддинга ҳам яхши-да! Алҳол, бир кун кампири можарони нақ тўхтаган жойидан олди, ғийбатни қиздирди, ахийри кўзёши ҳам тўкди, носаси бутун ҳовлини зириллатди. Юраги зада уста ноилож уни юпатди, ширин гаплар айтди, қараса, бўлмайдиган, кампири кўзёшидан бино бўлган дарёйи азимга тамом чўкаёзган, ҳатто уни ҳам ғарқ қилмоқ тадорикида эди. Шўрлик уста охири ими-жим панага қочди, эски оби-дийдага ортик дош беролмади, алланечук ғашлик ичра «Қирқ ривоят» -

ни варақларкан, худодан инжиқ кампирига ҳам гажир ўғлига ҳам инсофу диёнат тилади. Сўнг беихтиёр рисолаи муаззамни бағрига босди, бағри илиди, шуури ёришди, тамом баданини бир завқ, бир умид қамради. Кейин бир залвар сукунат чўкдики, уста бунақасини илгари ҳеч қачон туймаган эди, Сеҳрланган кўйи, деразадан мўралаётган осмон бўлагига тикилганча, пичирлади: «Яратган эгам, хабар бер, у Жамила билан... наҳотки тотув? Мабодо тотув бўлса, бу ҳол хонадонимиз азалдан суяниб келган расми-русум тамалига дарз солгай! Шундай экан, э, парвардигор, худбин отаси қўлидан ҳар тоифа луқмани билиб-билмай еган ойимчани остонамга қандай йўлатаман? Ғайби беэсми, бунн тушунмайдими? Ҳаром аралашган жойда тириклик барбод-ку!» Бир ҳукм билан омухта фикрлар кўнглида ўн қайта айланди. Ҳар ҳолда у Ғайбиддинни айблашдан жуда ҳам йироқда эди, шунга қарамай, билганини ичига солиб юргани учун ундан ранжиди, ўзини чалғитиш учун яна «Қирқ ривоят»ни варақлади, лекин мутолаага ҳафсаласи чопмади. Чарчаган эди, аста киприклари юмилди, ажаб бир лаззат туя бошлаганда олисдан, заррин ранглар гужғон ўйнаётган беҳудуд бўшлиқдан бир товуш келди:

«Устаи бузрук, сиз оқил одамсиз, жумбоқ ечимини аввало эгам ҳукмига ҳавола этингиз, иккиламчи, алар ўзига ташлангиз, акс ҳолда гуноҳи азимга ботурсиз! Алҳол, билингки, оралиғда қолғон бул ниҳоллар айбдин фориғдурлар!»

Уста бир сесканиб кўз очди. Ҳузурдан жудо бўлди. Хонани ҳалиги сас қамраб олгандек эди, залвар сас: «...оқил одамсиз... гуноҳи азимга ботурсиз... бул ниҳоллар айбдин фориғдурлар!» Салдан сўнг пайдар-пай ёғила бошлаган овоз фақат хонани эмас, гўё бутун ер-заминни ҳам чулғади, кейин у оғриққа айланиб, танига ёйилди, тобора хуруж қилаётган оғриқни унутиш учун чироқни ёқиб, мутолаага берилди. Кейин тўлғана-тўлғана ухлади, эрталаб уйғонса, ёнида «Қирқ ривоят», урниққан варақлари очик-сочиқ...

Уста энг аввал Ғайбиддиннинг кечаги нохуш хабарини ва кейин ўз аҳдини хотирлади. Чиндан йўл битта: тушмагур уста Иброҳимни тобга олиш керак. Аммо қандай қилиб? Чиндан у ярамас бошқани тинглашни хушламайди, бировга ён беришга қолганда том бўйи санчилайди. Хусусан бу кунда у осмонга устунлик даъво қилиб турган Маъруф Афзаловичдан ўзгани оёғининг

учи билан кўрсатади. Индалло, калласи ғовлаган уста, кампири буровга олиб турган бўлса-да, ўгил можаросини бугунча ҳам ортга суриб қўйишга ўзини мажбурлади, маза-матрасиз урхо-ур эрта шубҳасиз бирор фалокатга йўлиқтиришини уста Иброҳимга тушунтириб қўйгани шошилди. Ярим йўлда фикридан айнаиди, таваккал қилиб йўлни устахона сари солди. Аллақачон бадига урган без билан пачакилашиб ўтириши фойдасиз, кесакдан маъни чиқар, ундан чиқмас, яخشиси — фалокатдан Маъруф Афзаловични яна бир қарра огоҳ этади, ҳозир уста Иброҳим хўжаси ўша, уни ўша тийсин!

Ажаб бир бўрон кўтарилишини сезган каби алағда эди, қимтинганча ичкари кираркан, аксига, бир беҳузурлик исканжага олди, ҳамишагидек Маъруф Афзаловичнинг чаққон қўли бир телефон дастасидан иккинчисига узалганини кузатиб оғринди. Саломи алиқсиз қолди, шартта бурилиб жўнавормоқни чўтлади, ичида муттасил чарх ураётган дард бундай қилгани қўймади. Осилиб тушган қош-қовоқ зарда-заҳрига чидаб, даромадини чўзмай, муддаосини лўндагина ифодалади.

Бир дақиқа беҳаракат қолган бошлиқ дагани шарақлатиб жойига босди, аста туриб, кафтларини стол қирғоғига тиради. Жимгина устага тикилди: «Бу иркит чол жонимдан тўйдирди! Уйида неvara боқиб ётса бўлмайдими? Ў, ярамас, худди дунё камини битказадигандек елиб-югуради-я!» Агар сабри битган уста яна луқма ташламаганда Маъруф Афзалович шу тарзда яна қанча туришини айтиш қийин эди. Оғир ботадиган луқмани эшитиб у беихтиёр нигоҳини олиб қочди.

— Оббо, сиз-эй! — у безори йигитча билан тортишаётгандек бир оҳангда ғулдиради. — Ёшингиз бир жойда, лекин мунақа... уста Иброҳим билан орангиз қанақалигини сўровдим-а!

— Гап бу ҳақда эмас.

— Гўл дейсиз-да, одамни! жойига аста чўкди Маъруф Афзалович. — Қўйинг, уста, чарчадим. Бу бемаъни идорага келгандан бери ғалва тугамайди.

— Тиллакорини шу чарчоқ билан ямамоқчимисиз?

— Тиллакорини анови одам эплайди, — деди у уста кесатигини тушунмаганга олиб. — Сизга Махдуми Аъзамни толширдик, боринг, сиз ўшани сонга солинг. Кейин, уста, танангизга ўйлаб кўринг мунақа юришни. Одамларни биласиз, ҳасадчи экан, деб тўқиб-бичишмасин тагин!

Маъруф Афзалович гоҳ ундоғ, гоҳ бундоғ турланаётганидан энсаси қотган уста нимадир олов янглиғ баданига ўрмалаётганини яққол ҳис этди. Ҳали уста Иброҳим дийдорини кўрмасликка аҳдланиб тўғри қилган эди. Беҳуда ғалвани истамовди. Лекин умид билан бу остонага бош уриб келиб нима топди. Уйғинасида чоғиштирув кунини кутиб, ёки дилкаш кампири билан қайсидир бахтли хонадондаги бўй етган қизни илинтириш режасини тузиб, ёки яратганни ёдлаб тинчгина ётгани авло эмасмиди?! Агар ҳозир муҳташам хонада кечган суҳбатни сўзласа бу одам сочини битталаб юлар-ов!

Хона димиқдй, жигарни хун қилворадиган нохуш бир жимлик кечди, норозилиги ортган уста эс борида этакни ёпиб жўнаворишни кўзлаётганда эшик ланг очилиб бош муҳандис Солижон, уста Фаттоҳ ва уста Иброҳим бир дунё вағир-вуғир билан ёпирилиб киришди. Жимжит хонани бир пасда гулдурак босгандай бўлди, қулоғи қоматга келган уста Шамсиддин энди бу ерга ўзини бегонадек сезди, қорасини ўчиришини ҳам, баҳсни чала жойидан давом эттириш учун кутишини ҳам билмай гарангсиди.

Ошиб-тошаётган биродарлар эса шу дамгача хонада қандай вазият ҳукм сурганлиги, эсли-хушли икки бирдай одам нима сабабга кўра бир-бирлари билан муроса қилолмай мунақа хўрпайиб ўтиришгани боиси билан заррача қизиқишмади, ранг-қути учган бош мутасадди рўпарасида тип-тикка турганча, бири қўйиб, бири олиб, арз-додларини саржиндек қалаштириб ташлашди.

Шаксиз ҳозир уста Шамсиддиннинг ўз ғамидан бўлак ҳар қандай андуҳ ёки қувончга тобу тоқати йўқ эди. Тикан устида ўтиргандек бир алфозда ановилар иддасини узук-юлуқ эшитди, эшитаркан, ўзини аллакимлар пиширган макруҳ ошга шерикдай санади. Э одамзод, ҳар нарса бўлганинг яхши! У, уста Шамсиддин, не кўйда, соқолгинанг қирқилгур уста Иброҳим нени чамаламоқда!? Осмондаги ойни узиб олмоқчи шекилли!

Қисқаси бу: машаққат билан ҳақ кўчасига кирган уста Иброҳим таҳлика-тарадудни ҳам шунга яраша қилади. Ойига мўлжалдаги бир манзил қолиб, роппа-роса учовидан ҳакалайди. Бу ниятини ушатиши учун кўпроқ кошин керак. Қутилмаган талабни эшитгандаёқ эсидан оғаёзган уста Фаттоҳ дарҳол бош муҳандисга шикоят қилибди, у барини жимгина эшитибди, тугунни ечишда эса чайналишдан нари ўтолмабди, боринги, можаро

адолат юзасидан ҳал этилишига ишонганча учовлон ука-хон хузурига қанот қоқишибди.

Ахийри бидирлайвериб чарчаган икки уста сал ҳовурларини босгандан кейин ҳали бир четга сурилиб қолган Солижон навбатни олди, агар Тиллакорига уста Иброҳим даъво қилган миқдорда кошин ажратилса бошқа жойларда иш тақа-тақ тўхташини эслатди. Ноўрин луқмани кўтаролмаган уста Иброҳим яна илгарига отилинқираб чиқди, ов, инигинам, шу савилни қайси участкада қуриб қўйган данғиллама иморатимизга сўрашпиз, бориб турган қурумсоқ экансиз-ку, ҳар ҳолда отангиз қуриб кетган хумдон ҳисобидан бермассиз, деб эзмаланганча Солижонни тузлади.

Одатда галвадан иложи борича тўрт тош нарига қо-чадиган Маъруф Афзалович беҳуда қизишаётган уста Иброҳимни босиқликка ундади, ўзи мулоҳазага чўмди, анчадан кейин Тиллакори тездагилар назарида турган-лигидан эҳтиёткорона гап очди, шу вақтгача таъмир бе-корга ташлаб қўйилгани, шу ҳол қасрига аввалги бош-лик думи тугилгани, агар тайсаллайверишса ўзлари ҳам тузуккина калтак ейишлари мумкинлигини таъкидлаш-ни ҳам унутмади. Қалтис вазият билан ҳисоблашган ҳолда Тиллакорига жиндай зиёдроқ кошин ажратил-са зарар қилмайди. Кемтикни тўлғазишнинг ягона тўғ-ри йўли шу! Буни бошқа усталар қозонга солиб қайнат-масликлари керак. Иложи борича улар ҳам бекор са-ланглатиб қўйилмайди. Аравани илгари силжитиш кўп-роқ уста Фаттоҳга боғлиқ, у ҳали ҳеч ким юзини ерга қаратганича йўқ, уч кун бурун кошин тубини кўпайти-ришга ваъда берган...

Бу нима: жўмардликми ёки жазава!?

Хонани аввал жимлик, сўнг шивир-шивир босди, агар кошинпазлик буюртмалар ижросини тезобига солиб юборса ошиқлари нақадар олчи туражагини куя-пиша муҳокама қилишга тушиб кетишди. Шўрлик уста бир босинқи, бир шалдирама, бир ялинча овозларни эши-тиб ўтиришга маҳқумдек пича бардош қилди, орадан кўп ўтмай сабри битди, бирдан жўшди, йўқ, пистондек портлади.

— Инсоф қилинг-э, биродар!

Маъруф Афзалович учун айниқса ким ёмон? Сўзини бўлган одам! Агар иложини топса бунақа шакқок бан-дани бир силтов билан йўқотарди ёки сездирмай шохини қайириб қўярди. Кимики гапимни кесса, эрта йўлимни

ҳам тўсади, деган ўй уни ҳамиша хушёрликка чақирарди. Ҳозир у шу хушёрликни бир қадар бой бергани учун гангиди, нафаси ичига тушди, оббо, сиз ҳали шу ердамингиз, деган маънода хўмраяркан, важоҳатида бир қаҳр ҳоким эди.

— Сиз аралашманг-да, — тўнғиллади у ниҳоят.

— Аралашмоқчи эмасман, лекин...

— Лекин тинч ҳам қўймайсиз.

— Мен сизни тинч қўйдим ёки қўймадим нима? — деди уста осуда бир алфозда. — Тинчингизни эгам бузмасин. Мабодо хотиржамлик берсаям ўзи берсин.

— Ичингиздаги бошқа, уста, — кесатди Маъруф Афзалович. — Келинг, майли, бир ораочди қилайлик. Ана, ошнангиз ҳам шу ерда. Мунақа зимдан бир-биримизга тиш қайрайверсак асабларни еб битирамиз.

— Ошнамга арзим йўқ, — деди уста узиб.

Булар кўпам гаранг ёки одамови эмас-да, ўзларига балодай ишонишади, зеро ҳар бири уста Шамсиддиндан ўтган чарслик замирида алам, таъна, кин билан қоришиқ гайирона иддао ётганини дархол сезди, айни чоқда ҳар бири куюнчак уста овозида адоватдан буткул холи самимий бир хайрхоҳлик борлигини атай рад этди. Эҳтимол шу боис нигоҳлари бежо ғилтиллади: «Вой, эсини еган ярамас чол-эй! Охири сен ҳасаддан бўғилиб ўласан-ов!»

Бу кез орада нимадир тап-таранг тортилган эди, ким билади, балки бу ягона чизиққа қаратилган, лекин турлича йўналишда бўлган тушунчаларнинг ҳеч илғаш на-сиб этмайдиган ашаддий занжиридир. Ҳартугул у, нима бўлса-да, ўртага қутқу солди. Фақат бунга уста Иброҳим бефарқ эди. Худди у хонада танҳо, бу ерга ташвиш билан эмас, шунчаки кўнгилхушликка келган, муҳими — ҳеч ким нафсониятига тегаётгани йўқ, аксинча, димогини чоғ қиладиган гурунг қизиётгандек эди; у сергалва дунёдан йироқлигидан мамнун ҳолда бафуржа, ҳа, бафуржа ўй сурар эди.

— Арзингиз йўқ экан, нега бунча мижинглайсиз? — деди Маъруф Афзалович койиниб.

— Ақлга ишора...

— Сафсата қилманг.

— Оғайнижон, — истар-истамас суҳбатга қўшилди уста Иброҳим, салла ўрнидаги қийиқчасини тўғрилаган бўлди, — агар ростдан ҳам менга даъвоингиз бўлса... ичингизда чиритманг.

— Иброҳимбой, сиз ражжани ўз хоҳишингизча ўй-натяпсиз, — унга тик боқди уста Шамсиддин. — Шундай бўлгандан кейин камина даъвои-достонини назарга илармидингиз?

— Бунча ҳаддингиздан ошманг-да.

— Мени безовта қилган нарса бошқа: эрта сизни бўғзингизгача кўмадиган қарғиш.

— И-и, уста, бу...

— Мен ҳазил қилаётганим йўқ, — уста Шамсиддин маъюсланди, пича сукут сақлагач, деди: — Нафсиламбрини айтсам, сиз аллақачон қарғишга учрагансиз, бадном бўлгансиз, кошки кори-бадингиз фақат ўзингизга урса!

— Эшитдингизми, одамлар, — уста Шамсиддиндан бошқа ҳаммага бир-бир қараб олди уста Иброҳим, — бу бандаи нокас нималарни валдирамоқда?

— Шунча тил тишлаганим етар, ҳозир башарангизни буларга танитаман, — босиқлик билан давом этди уста Шамсиддин. — Сиз Улуғбек мадрасаси пештоқига хиёнат қилдингиз. Энди тузатилиши амримаҳол хатои бедодликни Тиллақорида такрорламоқчисиз. Сизга балли, уста Иброҳим, падарим тузини оқлаётирсиз.

Дераза ёнида қирчиллама йигитдек тип-тикка турган уста Иброҳим мош-гуруч соқолини тутамлаганча пихиллаб кулди, нафаси тиқилиб қолганча кулди, кўзларидан жовиллаб келган ёшни арта-арта бирдан жимиди, бўзарган кўйи уста Шамсиддин устига битта-битта юриб борди, лекин ҳеч нарса демади, кўл силтаб бурилиб кетди. Шунда уста Шамсиддин билдики, умуман бу бандга маъни уқтириш деворга танбур чертиш билан тенг, айниқса ҳозир, Маъруф Афзаловичдек одам аччиғини ширин, ширинини аччиқ деб турганини ҳис этаёганда на тавалло, на хитобни эшитиши гумон эди.

Эсида, бир якшанба куни у Регистон шимолида янги тушган чойхонада маҳалладошлари билан чақчақлашиб ўтирган уста Иброҳимни, ҳе йўқ, бе йўқ, ёқасидан олиб, Улуғбек мадрасаси тагигача судраклаб борди, инсофдан нўхатча қолган бўлса ҳақни айтинг, пештоқнинг чап қанотидаги юлдузлар шакли-шамойили ўнгдагилари аҳволига мувофиқ тушадими, деб сўроқ солди. Ошнаси ўлгани кунидан пештоққа нигоҳ қадади, ранги узилди, тириклай ерга кираёзди, лекин баланддан келди, хотиржамгина айтдики, уста Шамсиддин, алломай шаҳаншоҳ назари теккан пештоқни ҳар қанақа шохдор ҳам бундан

ўтказиб ямолмасди, мабодо сизга беришганда қаро тупроққа қориштирардингиз, во дариг, билмаётирман, ичингизда болалаб ётган нарса нима!?

— Аммо камина ҳам сизнинг башарангизни буларга танитаман, — деди уста Иброҳим кутиб юрган зарбасини беришга қулай фурсат туғилган каби очилиб. — Биродарлар, камина беҳабар, бир вақтлар бу одам Улугбек мадрасаси пештоқини таъмирлаб от чиқармоқчи экан. Аввалги раҳбаримиз эса бунга кўнмади ва бу юмушни менга юклади. Бор-йўқ айбим шу, бу киши эса... ҳалиям қилни қийтимлайди.

Уста Шамсиддин ерга қапишиб қолгандек эди.

— Ҳақ номидан сўзлаётирсизми? — деди у ниҳоят аста.

— Шубҳасиз.

— Менда ундай ният у дунё-бу дунё бўлмаган.

— Сиздан бошқа ҳамма аҳмоқ-да, а?

— Мендан бошқа ҳамма доно, — деди уста Шамсиддин ўкинганнамо. — Ҳар қанча нодон бўлсам ҳам жабр кўрган пештоқ ямоғини кўчирардим, тарҳни бошқатдан тuzардим ва бошқатдан...

Жўрттага сукутга чўмиб ўтирган Маъруф Афзалович мунозара шу жойига етиб таранглашган чоқ столни гурсиллатиб урди ва тоқати тоқ бўлган одам қиёфасини олиб санчиб турди.

— Сиз, уста, ўзингиздан кетмаяпсизми?

— Асло! — деди уста Шамсиддин кескин. — Бир вақтлар падарим... шунга журъат қилган эди. Бу ҳатто мана шу одам гувоҳлигида юз берган эди.

Энди сал тумушиб олган уста Иброҳим елка қисди.

— Падарингиз одамови бўлган экан-да, — илжайди Маъруф Афзалович. — Йўқса... аввал қудуқ қазиб сўнг-ра кўмармиди?

— Падаримни камситманг.

— Ўша одам фарзанди бўлсангиз сиздан нима умид!?

— Камина ўша одам фарзанди бўлганим билан фахрланаман, — қаддини ростлади уста Шамсиддин. — Афсус, у зотдан даврон ўтган, агар ҳозир у зот тирик бўлганда ҳаммамизни гаврон билан ўлгудек саваларди. Уста Иброҳимни-ку тоза!..

— Яна манга ёпишасиз-а! — деди уста Иброҳим ўйланиб. — Нима, мен устозим арвоҳини шод қилмоқни хоҳламайманми?

— Хоҳласангиз...

— Камина сиз ўйлаганчалик эсимни еганим йўқ, яқинда лойиҳа билан бирга гумбаз ичкарисини ўрганиб чиқдим.

— Чарчатибсиз-да ўзингизни.

— Ўлмасам ҳали сизга салом бераман.

— Қўйинг, уста, ундан кўра бориб мардикорчилик қилинг.

Шунча таъна-дашноми бир бўлди, бу кесатиғи бир бўлди, ошнаси қоқ балиқдек буришиб қолди, қайтиб ун чиқармади, уни зимдан кузатаётган бош муҳандис бо-синқи уф тортди, уста Фаттоҳ гезарганча гарданини қашиди, фақат Маъруф Афзалович пинак бузмади, ҳатто киприк ҳам қоқмади, нишонни аниқ олган уста Шамсиддин эса бош мутасаддининг кўндан газаклаб келаётган аламзадалиги ҳам, довдираган кимсани баттар гангитиб қўйиб ҳузурланиши ҳам, ўзи хушламаган ҳар қандай нарсани босиб-янчиб ўтишга иштиёқмандлиги ҳам — жамиси шу хотиржамлигида ниҳонлигини англади.

Шундан кейин уста Шамсиддин танасида сира тоқат қилиб бўлмайдиган оғриқ ва чарчоқ туйди, ғойибдан бостириб келган пала-партиш мулоҳазаларни бир нуқтага жамлаб, чиқиб кетиш олдида айтдики, уста Иброҳим, ражжангизга эҳтиёт бўлинг, муборак кунда уни сизга не-не умидлар билан тутқазган бандаи мўмин бугун ёруғ жаҳонда йўқ — зимзиё маконидан кўмакка келолмайди.

Қизиқ, у бир ўкинч, бир таъна билан бу сўзларни ипга тизгандек қилиб қўяркан, хаёлида нуқул ҳам падарлик, ҳам устозлик меҳри билан пешонасини силаган зот қадди-басти гавдаланар эди.

Эсиз, отасидан даврон ўтган, агар отаси ҳаёт бўлганда чиндан ҳам уста Иброҳимни бошлабгина ийларди, дуойи бад қиларди, ўткир нафаси билан афсунлаб ташлардики, бир умр ўнгарилмасди.

Тўғри, у ҳам анча-мунча бошлади, эгам кўнглига солганини қайтармади, хафа бўлса томдан нари, отагинам шогирди ҳам қиёматлигим, маслаҳат солсам инсофга энар, деб шунча силаб-сийпалагани етар, энди бас — аямайди. Ҳа, пичоқ суягига етди, энди тайсаллаб, думни бурса уволи ўзига! Хаҳ, уста Иброҳим-а, қандай иблис бунчалар йўлдан оздирди! У шундан доғда, шундан!

Агар одамзод олло раъйига тик борса озгина чидаш мумкиндир, аммо бандаси ўзини аршдан баландга қўйса, умтила-умтила топгани — номаълум осмонда бил-

ган-билмаган номаъқулчилигини авжга миндирса бунга тоқат қилгани сабру қаноат етармикин!?

Уста Шамсиддин фаҳми ожизича, ошнаси ражжа сину синоатидан туппа-тузук воқиф, фақат у шунақа гушнаки, агар жиндай ҳожатига ярагулиги бўлмаса оғиб кетаётган ражжани икки дунёдаям тўғрилаб қўйишни истамайди. Ҳар нарсани ўз қаричи билан ўлчақлайди, худди шу одати билан ўзини теварагидаги жами мўмин-мусулмонлардан тамомила илгарилаб кетган одам санайди, лекин билмайдики, эрта-индин шаксиз доврўк ва эътибор топур, деб орага тиқиштираётгани бу кунда буткул чўллаган, хориган, бир мададга интиқ турган юракларга далда бўлолмайди. Наҳотки, у халқ даҳоси ҳадсизлигига ишонгувчи бандаларга таъна-тахқир назари билан қарашни зўрма-зўраки олдинлаш тақозо этганидан беҳабар? Наҳотки, мухтарам укахони тарҳига кўра улўғ гумбаз ичкарисига тузатишлар киритгани — шикаста-куфий ёзувларини ўчириб ташлашга, заррин Гириҳ ва Ислими парчаларини тиклаш ўрнига горат қилишга, бир чеккасида қуръони шарифни авайлаб асраб келган меҳробни бузиб, суваб юборишга ҳадди сигса!

Майли, эҳтимол, бу ақлга сигмас юмушни у некбинлик билан адо этар, афтодаҳол безаклар устига ўз безакларини чапдастлик билан зарблар, сўнг қойиллатиб ўталган бурч эвазига ўзича азиз ва нуфўзли ҳисоблаган мукофотга — Маъруф Афзалович меҳрига сазовор бўлар, алҳол, бу интиҳони арш инояти деб билса ҳам ажабмас. Лекин, кошки, шу жойда бари ниҳоя топса, йўқ, ундай эмас, уни муқаррар бошқа — иккинчи ҳақиқий интиҳо кутади. Пайти етиб руҳини беадад қуюн чулғайди, умид ва имон эса руҳини абадий тарк этади, қўйингики, ростликдан кечиб, ёлғонга суяниб қолади, жон чиқар пайти тоғдек зил армону ўкинч тагида азоб-уқубат чекади. Бандаси учун бундан ортиқ завола йўқдир.

VIII

Тасодиф барини бузди: Маъруф Афзаловични кўрасола, ҳалиги дардини бир фойда бўлса-бўлмаса айта-сола изига бурилмоқчи эди, ўйлагани тескари айланди, бошлиқ ҳузурида мўлжалидан кўпроқ тутилди, шунинг касрига ановилар билан бирга жин чалгур уста Иброҳим кўзиқориндек оғи тагидан чиқиб қолди.

Рост, уста Иброҳимга айтадиганини дилидан атайин

ўчириб ташлаганди, унинг афт-ангорини кўргани заррача ҳам тобу тоқати йўқ эди. Ажабки, ярамас тасодиф бу хохиши билан сира ҳисоблашмади, аразинг ўзингга буюрсин, тирик пайтинг тугул эрта ўлганингда ҳам бу гўрсўхтадан қутулолмайсан, дегандек қилиб, уни рўпарасида хоодадек тикрайтирди. Бутун ақли-ҳушини тақдири қил устида турган Тиллакори, эрта-индин чигирикқа солинадиган икки тарх (Маъруф Афзалович наҳотки бундан беҳабар?), бир ўқ билан икки кийикни қулатмоққа уринаётган эҳтиёткор бошлиқ банд қилгани учун ошнасига унча эътибор бермади. Қараса, баҳс ўзининг ҳам оғриқ жойи — кошин атрофида! Шундан сўнг сергакланди, ошнаси куйди-пишдисини тингларкан, зап адашибманми, бу банда тираги аршдамас, худди ердаёв, дея ичида қулди.

Асли уста Иброҳим Улугбек мадрасаси пештоқида юмуш адо этганидан беҳад ғурурланар эди, бу кунга келиб шу ғурурини унутган кўринади, энди у Тиллакорига ёндошгани ва ғаройиб оламдан келиб қолган танти одам корига яраётганидан кўпроқ тасалли топгандек эди. Ҳатто у бировдан юз ўгирган омад ўзига қайишгани, не-не ниятларини ушатишга ваъдалар бераётганидан астойдил ҳузур қила бошлаган эди.

Уста, буни дилидан ўтказаркан, ошнаси каттамикичик бир хил худписандлик содир қилганига афсус билан имон ўгирди. Ҳунар аҳлининг кўпчилиги шунақа: шуҳратга ўлгудек ўч, лекин шуҳратга қон-зардоб ютиш эвазига эмас, осонгина эришиш режасини тузишади. Ҳатто айримлари бу ният йўлида фақат ўзларига зарари тегмайдиган, асли ё тарих, ёки бирор кўҳна обида қиёфасига доғ бўлиб тушадиган ҳар қандай қурбонликни беришга таппа-тайёр туришади. Қани энди уларни гирибонидан шартта олсангу, охиратингни ўйламай, бўғиб ташласанг!

Уста оғир хўрсинди, биров ўзининг гирибонидан тутаётган каби жавдиради, сўнг шубҳа гирдобидида сузди. Араваларини амал-тақал билан судраб юрган бандаларни маломатга кўмаётир, хўш, ўзининг аҳволи нечук!? Ахир ўзи ҳам пайгамбар эмас, хом сут эмган бир банда! Демак, шундай бўлгач, ўзи ҳам баъзан номаъқул кўчага киргандир, ўзи ҳам гоҳо улус кўзига чўп суққандир. На чора, тан олади, қайсидир йили бир хомлик қилгани эсида, хомлиги шуки, Собирхўжа деган шогирди азабаззасига учди, ялтоқланишини ўзига кўрғазилган

хурмат санади ва уни мўлжалидан бурун мустақилликка узатди. Хоҳишидан ташқари қилган бебурдлиги кўп қимматга тушди. Устозини эритиб олгунча ўзини авлиёсифат қилиб кўрсатган ва беҳад катта кетган Собирхўжа Ҳазрати Хизр масжидини таъмирлаётиб... хандасавий гулларни бузди. Буни у сизди, жиғибийрон бўлди, лекин обрўси тўкилишидан кўрқиб, нодон шогирди айбини ўлиб-тирилиб яширди. Мана, энди Улуғбек мадрасаси пештоқини хорлагани учун ошнаси гўрига гишт қаламоқда. Ўзинг нафси кетидан қувган Собирхўжа гуноҳига теппа-тенг шерик эдинг дейдиган мард қаёқда! Э, одамзод, орқа-олдингни аввал ўзинг йиғиштиргин!

Хўш, буниси майли, буниси томдан нари, Расул Усмон бошига нима савдо солувди!? Биларди, у етим бола, азбаройи ҳунарга муккасидан кетгани туфайли дорилфунундаги ўқишини сиртқига ўтказиб пинжига тиқилди, бундан хурсанд бўлиш ўрнига негадир хитланди, ҳафта-ўн кун орасида тинмасак йигитни ёқтирмай қўйди (аҳтимол, келгусида ўғли нонига шериклик қилишини ўйлагандир), очикроғи, бийронлиги — гоҳ ганч қориш, гоҳ қошинбуруш теришда меъёр бузилаётганини ҳадеб писанда қилавериши ҳамиятига ёмон текканидан тўнини шунақа тескари кийди.

Дали-ғули Расул Усмон Гириҳни қанча суйса шеърни ҳам шунча суйрди, у шеърни Гириҳ ёнига қўярди, бу иккалови бирлашгандагина дунёга тирак бўлади, дерди; амаллаб кун ўтказишни хаёлига ҳам келтирмасди, истаги йўлида эса ҳеч нарсадан қайтмас эди. Бир гал шўрлик куз изғиринида ҳавозага чиқиб қўйлақчан ишлади, бу тиришқоқлиги бир балога йўлиқтиришини билса ҳам уста индамади, коржома беришни ўйламади. Кўнглидан кечгани бўлди, шоир шамоллади, йўталиб юрди, касалхонага оғриниб жўнатди. Бир ой даволаниб келгандан сўнг... қовоғини очмади, таъмирга ҳар ким, айниқса дардчил бандалар чидамайди, деб гудранди. Йигит ўксинди, лекин кетмади, ичида қудр шохлаган уста вазифа бермаса ҳам, бир оғиз ширин сўзини қизганса ҳам, исми-шарифини маош олувчилар рўйхатига тиркамаса ҳам у мўлтираб келаверди, келиб, обидага суйканиб тураверди.

Умри бино бўлиб уста бунақа шилқим шогирдни учратмовди, бунақа темиртирноқни учратмовди, сал ийди, лаби чети билан қулимсиради. Кейин унга нима дегани ҳозир эсидамикин? Ҳаҳ, уйгинаси бўғдойга тўлсин, сал

очилиб гудранувдики, сени шунчаки синамоқчийдим, инжиқлигимга дош бердинг, қандингни ур, азамат! Асли бундай муддао ҳеч қачон қалласидан кечмаган эди.

Қани, айтсин, энди ўзини қандай оқлайди!?

Одамзод ўзини оқлаши осон, у ҳам йўлини топади, яъни кейинча бола пақир пешонасини силаганини, кўчага ташлаб қўймаганини рўқач қилади. Буниси рост, сал ўтмай тойганини тан олди, бир беозор йигит дилини қовартирганини ўйлайвериб ўзини ўзи еб қўяёзди. Шушу шогирд зотига ҳатто олароқ қарамайдиган бўлди. Шогирд деганда раҳматли падари тамом ўзидан кечишини ҳам эслади-да!

Бандаси борки, хато ўтади, хато қилиш хавfli эмас, хатони қайтармасликка уринмаслик — даҳшатли! Мадомики, у ожизликка мойил бўлган дақиқаларини тан олиб турган экан, бу эгам ато қилган феъли-ҳуй туфайли юз берганидан қандай тонади. Асло тонмайди. Ақлини тугал таниганидан кейин эса эҳтиёткор одамга айлангани, ҳатто қатиқни ҳам пуфлаб ичишни (масалан, хунарини менсимаган банда қизи — Жамила эрта уринмай-суринмай рўзғор тебратишига ким қафил!), ҳар қанақа нарсага гумонсираб қарашни одат қилганини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади.

Яна бир нарсани таъкидлаш жоиз: ошнаси уста Иброҳим нима сабабдандир ўзга банда тўқиниб-суринишини ўзига таскин санабди, лекин минг шукрким, унга бунақаси бегона, у ҳеч маҳал жони ҳузурини кўзламаган, уқубатга ботса ҳам имонини бутун сақлаш бобида қайгурган, бошқа одамни доғда қолдирган омаддан севиниш туғул, ҳатто юпанч излашни ор билган...

Қизик, юпанч ўзи нима? Бир умр шу нарсани қўмсаб, шу нарсага умтилиб яшаш бориб турган нотавонлик-ку! Умтила-умтила етишсанг — яхши, бордию етишолмасанг-чи, унда ҳолинг не кечади!?

Тагин бир илинжи: хунарга гард юқтирмаса!

Бу тилак, шаксиз, падаридан қон билан ўтган, шунинг учун ҳам унга азиз ва даҳлсиз туюлади. Эрта-кеч бу бобда куймаланиб, талашиб-тортишиб юриши тумшуғи тагидан нарини кўролмайдиганларга наштардек ботади. Бошқаларни, масалан, ичидагини ҳала-ҳулада сездирмайдиган Маъруф Афзаловични қўйинг, ҳатто у ёдгорлик билан бу ёдгорлик орасида ўзи билан сарсонсаргардон чопқиллаб улгайган уста Иброҳимдай зукко

банда ҳам мақсадини тушунмайди ёки тушунганда ҳам ўзини анқовликка уради.

Қўхна гардун шу экан: ўрнида тоғни кесакча билмайдиган уста Иброҳим билан Маъруф Афзаловичга ўхшаганлар ўз қисмати, ўз йўриги, ўз фикр-ўйи билан к у р а ш отлиғ тўдага келиб қўшилган экан, у — бандан ожиз уста Шамсиддин нима ҳам қила олади. Ҳозирча фақат сукут сақлайди, ҳозирча уларни изидан эргаштиришга қурби етмабдими, ўзи ҳам улар ортидан лўкилламасликка тиришади. Фаросати шунга етгани учун ҳам шукр!

Лаҳза сайин нимадир эзгин-эзгин нашъа қилади; бетайин аросат адоғи бор-йўқлиги ҳақидаги залвар ўй бетўхтов дилини кемиради. Бир пайти келиб шундай бедаво дардга чалиниши етти ухлаб тушига кирганмиди? Асло! Доим ошиғи олчи туриши, падари арвоҳи ҳаммиша қўллашидан умидвор эди. Бугун мақсад-муддасидан бир қадар путур қочди, аксига олиб пойтахтдан ҳам бирор мужда келавермади, гўё бу дунёда Афросиёб қаърига чўккудек бўлиб ётган мўъжаз устахона, бири бири билан тоабат сингишмайдиган икки тарҳ мавжудлигини унутишган эди.

Мужда кутавериб уста зерикди, яхши ният билан кампирига эргашиб таниш-билишникига қатнади, иш қўр ола қолмади, тўртинчи кун хотин киши билан судраклашиб юриши эриш туюлди. Совчиликка ярамаслигини тан олди. Тўғри, масала ўғли тақдирига дахлдор, лекин ҳозирги кўпгина ўзбилармон ёшларга ўхшаб Ғайбиддин ҳам елиб-югурганини сариқ чақага олмайди-да!

Бу кунда у тамом худписандликни ихтиёр қилди, у тасаввурга сиғмайдиган бир қобикқа ўралиб олгандики, ҳатто бундан баъзан ўзи ҳам кўрқиб кетарди. Мана шу лаҳзада, отаси ҳалигидай қутблари мутлақо келишмайдиган хаёллар билан қоврилаётганда, у, Жамилахон дийдорига зор-интизор, навқирон чинорлар тагида кезинаётган эди.

Кейинги вақтларда Ғайбиддин деярли ҳар кун юрагига чуқур ўрнашган бу даргоҳга жунунваш ҳолда инграшиб, оху фиғон чекиб, бенажот бош уриб келди. Қаттол тақдир қаргади чоғи, ниятига етолмади, ҳар гал латтаси сувга тушиб, ҳар гал бир алами минг бўлиб қайтди. Шаддот қиз, унга аччиқ қилиб, атай ишхонасидан қадамини тийгандек эди.

Энди Ғайбиддинни тусмолу гумон эзганини кўринг: мабодо у бурга касрига кўрнасини куйдирмаяптими? Ахир, олма пиш, оғзимга туш, қабилда бунақа тантиқланиб юраверса, эрта кўрғазмаси тақдири не кечади? Ҳали «Икки наққош» чала эди, хануз ўша ҳолича ётибди. Эшик қасдма-қасд ёпилишига ишора берувчи маънони бўрттиришга аҳд қилган қиз бу қадар тез ҳафсаласи совугани, бениҳоя муҳим нарсадан тониб, ўзини панага тортгани ғалати таассурот уйғотар эди.

Очиғи, Ғайбиддин ниманидир фаҳмлади, лекин нимани!? Жимжит ва ивирсиқ устахонада «Икки наққош» қаровсиз қолгани, пардек юмшоқ ва меҳрибон қўлларни интиқ кутаётгани минг йиллик ривоят комига ихтиёрсиз тарзда шўнғиган қиз иштиёқи тўсатдан сўнганига бир ишора эди. Шаксиз, у «Икки наққош» ёнига қайтиши керак, аввалги шахти-шаҳодати билан қайтмоғи жониз, йўқса... бари тугайди.

На чора, Жамиладан бугун ҳам дарак бўлмади, ҳалигидай хаёлларга боргани учунми ёки бошқа сабабданми тамом борлигини бир зулмат қоплади. Истиҳолани йиғиштирди, суриштириб билдики, қиз касал, тумовлаган, ҳали-бери бу ёқларга йўламайди. Эҳтимол аралаш бу таъкиддан қаноатланмади, чунки, бу дунёга алоқадор жами равиш билан бирдек апоқ-чапоқ шоири жаҳон икки кун бурун уни лутфан кўчада учратган, у билан салом-аликни қуюқ қилган, қаёққадир шошаётганига қарамай, қисқагина гурунг қуриб, баъзи саволларига жавоб олишга ургурган. Фақат ундан эшитганларини бир тирик жонга айтмасликка ваъда бериб, хатто калимаи шаҳодатни ўртага тикиб, қасам ичганмиш! Оббо, шоир-а, бунга кўпиртириш бўлса!..

Индалло, Расул Усмон кўнглига зигир ёғдек теккан, уни кўрганда бир чехраси ёришса, бир зардаси қайнайди. Ҳалиги куни, Жамила ичимдан топлигини бетига солиб роса гиналагач, аҳвол шу даражага етиши учун зимдан замин ҳозирлаган шоир пўстагини қоқиб қўймоқни ният қилди. Ё, фалаксан-э, бутун захри-зардасини ичига йиғиб борса, шоир узлатда — шер боласиникидек беозор кўзлари жиққа ёш, қовоқлари гупдек, тишлайверганидан бўлса керак, лаблари қонталаш, борингки, шифтга бақрайганча бўзлаб ётибди: «Лизахон!.. Лизахон!..» Эски дарди қўзғалибди-да! Ростини, аччиқ бир кулгими, захарли бир таънами шундоқ томоғига тикилиб, паққа ёрилаёзди, тамом бўпсан-ку тоза, худонинг

ёрлақаган бандаси, деб боплабгина чўқиди-да, бошқа гапни ортиқча ҳисоблаб, жуфтакни ростлади. Ушанда у бетавфиқ билан буткул ораочди қилиш, бузғунчилиги учун қайтиб юзкўришмас бўлиб кетиш (нечанчи аҳди бу, билмайди), ҳатто отаси қулоғига ҳам ўлай-булай шивирлаб қўйишга қасдланган эди. Энди ўйлаб қараса, шоирсиз қийин, у билган нарсаларни икки дунёдаям билолмайди, хусусан ҳозир уни кўрмаса, алдаб-сулдаб эритмаса, Жамила не боисдан бу қадар панага уриб кетгани, ҳатто ўзи суйган ва қадрлаган ташвишлардан кечишгача бориб етганини сўраб-суриштирмаса, хуллас, сир тагига етмаса ҳоли забун! Ишқилиб, худо унга инсоф берсин; агар у ҳалиям мотам тутаётган бўлса ёнига йўлатмайди, итмисан ёки битмисан ҳам демайди. Жини елкасига қўнганда шунақа ёмон-да кургур! Хайрият, унчалик эмас экан, ўша куни ростакам газабга олган бўрон тинибди, тирикликни нолишдан иборат деб, газовот эълон қилган шоир аслига қайтибди. Ҳар замонда остонаси билан кўнглини обод этадиган қадрдонини кўрган заҳоти қувонганидан том баравар ирғишлади. Орада ўша кунги аҳволдан сўзлади: «Асли сен сариқоёқсан, кўпинча бемаврид келасан, ҳали-замон шундай бўлди, мактуб олувдим ҳабибаи маҳбубимдан, мактуб ярамни янгилаган эди. Кечиргайсан!» Ҳуши-фикри Жамилада, Жамила тутумида бўлган Ғайбиддин шаксиз таманносифат оби-дийдани хушламади, ичи тоза тўлиб кетган-э, қандоғ буни инсофга эндирсам, деган ўй билан буришиб ўтирди. Ана шунда Расул Усмон кутилмаганда ечилди: «Мени овсар дема, қай ниятда бунақа шалпайиб келганинг кўзингдан маълум. Лекин, хомтама бўлма, мендан ҳеч нарсани билолмайсан. Оғайни, Жамила шунақа ўйлов билан машғулки, нималигини айтсам, одамни бўғиб қўясан!» Қўп-қуруқ ваҳимачи бу, гандан тойча ясайверади. Сал инсоф қилсачи! Тавба, худди Жамила осмон устунларидан бировини шартга қўпориб ташлаб, чархи гардунни таҳликага солган-у, у бундан тамом гафлатда қолган! Хўш, индамайгина тинглайверсин-чи, шоир тагин қай тарафларга ўтлаб бориб келади. Жилови қўлида бўлгандан кейин хоҳлаганини қилиб, билганини сўзлайди-да! Аммо Расул Усмон қуюшқондан чиқиб кетганини сизди шекилли, бирдан нафас ютди, у ҳам Ғайбиддинга тақлидан буришиб олди; гўё биров ҳеч қачон билиши мумкин бўлмаган сирни очиб қўйишдан

зўрға ўзини тийиб, собитлигини кўрғазган одам алфозиди эди. Энди у роса таранг қилажаги англашилди. Бу қитмирлиги учун яхшилабгина туйиши керак эди, лекин Ғайбиддин шайтонга ҳай берди, умид билан деди: «Жўражон, борини айтақол, чертсам агар худо урсин!» Қани энди ундан сазо чиқса! Шундай чакакли нарса соқовдан ҳам ўтказди. Бўлди, биродар, кўп нозланаверма, бунақаси сендай шоири калонга раво эмас, деб Ғайбиддин темирни қизигида босди. Қайсидир каломи Расул Усмон қитиқ патига бир майин, бир ҳузурли тегди. Шу билан у шам янглиғ эриди ва қаттол пардани кўтарди, индалло буки, Жамила бедодлик қошида ожиз, лекин, ҳозир у бу нарсага ҳокималик қилиш қасдига тушган, ўзи ўзига сиғмай юрган бўлса-да, бу дунё устидан қатъий ҳукмини айта олди, ҳукмики, санъатдаги гўрликни, муҳаббатдаги беқарорликни чил-парчин айлайди; қачонлардир у иқтидорига ишонарди, иқтидори беҳудуд оламдаги паст-баландни тоза бир ниятга бўйсундиражагига ишонарди, ростки, то «Икки наққош» хаёлига кириб келгунга қадар шундай тилак билан яшади, «Икки наққош»да ниҳон маҳзану муддаони тасаввуридаги қиёфага кўчирмоқ ташвишини чека бошлагандан сўнг, ногоҳ илғадики, руҳи ва тани басирлик чанғалида экан! Ё, фалак, бу не издиҳом, не қабоҳат, не жаҳди жадал интиҳоси — фақат эгамга аён! Яна буки, «Икки наққош» хомакисини яратгунча омади юришди, илҳом қаърига ҳеч қачон бунингдек жазава билан, бунингдек хуморваш кўйда чўкмаганди, ҳеч шубҳасиз, у хомакидаёқ қадимиятни кўп алғов-далғов қилган, бир учи ажаб сиру савдо билан бу кунни ҳам чирмаган тугунни кўрган эди; ана шу лаҳза уни ғалати тўлғоқ тутди, хаёлидан фирдавсмонанд шаҳри азим бағрида қад ростлаган гумбазли залвар бино жилмай қолди, ниҳоят, бир кун у «Икки наққош» қошида тиз чўкди, кўзларидан шашқатор ёш оқизиб, энди ҳеч қачон тугалликка етолмайдиган, ривоятдан ажралиб чиқиб, ёруғ олам қошида чорасиз қотган хаёлот билан видолашди. Ҳайҳот, бу видо фақат «Икки наққош»га эмас, қайғу ва қувончга бирдек чидайдиган шаҳри азимга ҳам, санъат дунёсига шунчаки мўралаб қўйиш билангина чанқоғи босилганларни очилмасидан бурун чирқиратган кўрғазмага ҳам, ўз тушунчалари ила йўғини йўндириб, борини йўқотадиган бандаларга ҳам... тегишли эди; энди у «Икки наққош» ҳузурига қайтмоғи гумон эди, шу боис бекитиқча Тошканд-

га борди, бир вақтида устозлари тарафидан бўлган бир таклифни қабул қилмовди, яъни, Масков ёки Киевда, тагин ҳам обрўлироқ даргоҳларда таҳсил кўришдек эзу қувончдан қандайдир сабабга кўра воз кечувди, Тошкандга ими-жим сафаридан мурод ўша таклифга бажонидил рози эканлигини билдирмоқ бўлди, қарангки, оқил устозларим маслаҳатини инобатга олмай гўрлик қилган эканман, гўр ақлу идрок билан санъат аччиқчучугига араллашиб юриш охир-оқибатда рух инқироziга замин ҳозирлайди, ана шундан ўзимни асрамоқчиман, асролсам, балки келгусида худди ўзимдек аросат домига илинган, тирикликни фақат ғойибдаги мўъжизаларга менгзайдиган, жар лабига бориб қолганда ҳам ҳушёр тортишга шошилмайдиган бандаларга нафим теғар, деган эътирофлар бор эмиш аризасида...

Ҳангу манг бўлган Ғайбиддин бутун журъатини йиғиб Расул Усмон кўзига тик қаради, бу ярамас тагин ҳовлиқди, нияти бад, бир амаллаб мени жинни қилмоқчи шекилли, деган ўй ичини кемирди, йўқ, бу гал қадрдони жиддий, нигоҳи ўтрик ва ҳазилдан йироқлигини қатъият билан эслатаётган эди. Бу сиру синоатдан у анча-мунча гангиди, талмовсираб қолди, ҳатто изза еди. Ахир, изза емасинми? Орада шунча кудурат, даҳмаза кечибди, яъни суюмлиси ниманидир англабди, нимадандир тонибди, у эса беҳабар, гафлатда — кўксига ўз дарди-даъвосини жойлаб, бир ҳаволаниб, бир тойғониб юрибди. Ҳар ҳолда ҳаволаниб тамом кўкка кўтарилиб кетган эмас, тойғонганда етти қат ер тагига тушиб кетган эмас, неки захри-заволга рўпара келганда ҳам, неки эҳсону қарам ҳузуридан боши айланганда ҳам Жамилани ёд олган, ўзини Жамила ёнида деб билган. Хусусан, у падари бузруквори ва Гирихга қарам эрсанда, бу қарамлик бутун ҳаёт-мамоти билан боғли эрсанда, бари бир, Жамилага меҳри ҳаммаси устидан ҳоким эди. Айни чоқда у ўзини Жамила изида хору хас санарди, «Қирқ ривоят»ни бағрига босганча тунларни бедор ўтказаркан, ораларида бўй чўзган девор тамом йитишига ишонар эди. Хайҳотки, у фақат умидилинжиги суяниб яшаётган бир пайтда Жамила ҳалигидек ҳою ҳавас илкини тутгани аламли эмасми? Қайсар қиз руҳидаги тўлғоқ билан ўз хоҳиш-истагини занжирбанд айлаб, тушунуксиз виро билан бу дунёни иддаога кўмиб ташлаганини ундан яширгани, Расул Усмонга эса оқизмай-томизмай сўйлагани тагин ҳам

баттароқ алам қилмайдими? Ҳой, сулув киз, кўк фаришталарини доғда қолдирган оқила санам, узун кечаларда қирқ кокилингни тушида кўрадиган, сарвдек нозик қадду камолинг ҳажри-фироқида адоий тамом йигит умиди сендан шумиди!?

Мунгли лаҳзалар кечди. Аста антикаркан, умрида илк бор Расул Усмонга ҳавасланди, дали-демона шоирни аста ачомлади: «Мен кутибман, уни ўзимга бегона қилиб қўйиш учун кутибман. Сен эса Лизага бегона эмассан, гарчанд у... Лаънати гофиллик!» Бунақа сўзлар оғзидан камдан-кам чиқарди, шу боис Расул Усмон ҳайратланди, қизиқ-ку, сен менга — шоирга ўхшаб кетдинг, деди, сўнг уни шеъргамас, шоирона бўсаларга кўмди. Шўрлик дўсти лирикадан йироқлигини афсус билан билдирди, рости шуки, агар унингдек бидойи бўлганда кўргиликдан сўнг ёнида ҳеч қурса қалам қоларди. Асли у тўпорироқ эди, ёнида қоладиган қаламни тасаввур қилолмади, ичида бир кулиб, бир ҳасрат қилиб, қачонлардир Лизахон нафаси илитган хонани тарк этди. Айни чоқда ўз хонадониди ҳам аҳвол бинойидек таранг эди, Жамиладан ўзича гиналаб, тушмагур киз қалтис қадам ташлаганини муҳокама қилиб дарчадан кирганда, тутай-тутай гуриллаб кетган ўт сингари, ярим соатча илгари чол-кампир ўртасида илкис бошланган можаро эндигина авжига минган эди. Билди, тиг нақ нозик пайга қадалган, тигки, кескир, пайки, узилаёзган. Ўртада қурилган дош қозонда бир дард қайнаётганини ҳис этди, қуриб кетгур шу дард ўзига тегишли эканлигини айтadиган лаҳза шу лаҳзадир-да! Аммо, ишқални қаранг, у ёқда Жамила араз-ўразга зўр бериб ётибди-ку! Индалло, чор тарафида хусумат, у нима қилишни билмайди, нима бўлганда ҳам умиди отасидан, ажабмаски, ота шаввоз булар барига чек қўйса! Асли у зотга осон тутмоқ гуноҳ, ана, қадди-басти анча чўккан, кўзлари киртайган, ранги заҳиллашган — ахир унинг бир жони-бир таңига Гирихнинг минг дарду даъвоси етиб ортмайдими!?

Уста Шамсиддин ҳозирча Гирих юкидан ўзгасини ортиқча санарди, ортиқча санагани учун ҳам кампири минғир-минғирини, ўзича қовоқ-тумшук қилиб олган Ғайбиддин иддаосини ёқтирмасди. Сабр тағи олтин, чиданглар, дея у хаёлан кампири ёки ўғлига мурожаат қиларди. Одатича, гоҳо хилватни ва ёлғизликни ихтиёр айлаб, қайтадан «Қирқ ривоят» мутолаасини бошларди.

Ғайбиддин юз-кўзи бўғриқиб, кўпчиб, овдир-шовдир кириб келган куни кампири билан қарийб бўғишгудек ҳолга етган уста бирдан мулойимлашди, ҳалигина баландан келаётган одам ўғлини кўрган заҳоти дамани қўйворган пуфакдек илвиради; неғадир аланг-жаланг бўлди, аста ичкарига кириб кетишни мўлжаллади. Жимжит хонада эрта-кеч мутолаага берилиш, қулала бўлиб ётавериш бадиға урган эмасми, қачонлардир бузилган қози Раҳмон мусофирхона-қироатхонаси ўрнида кўримсизгина қилиб қурилган чойхонага чиқди. Аммо чиққанига пушаймон еди, ўтган-кетгандан хуш-хандон ҳангомалашиб ўтирган ёш-қари чойхўрлар орасида ҳам қўним топмади. Чуст дўппи кийган, соқоли сидирға қирилган, ияги калта бир чол кўзойнаги устидан сузилганча унга ниш санчди, уста Шамси, омонатини топширсангиз маконни Регистондан ясатишармиш, шу ростми, деб тиржайди. Шундан сўнг томоғидан бир қултум ҳам чой ўтмади, аста думини қисиб жўнади, уйга келиб кампирининг осилган қовоғига йўлиқди.

— Оёғимда оёқ қолмади, — тўнғиллади Муслима.

— Келин келса қусурини чиқарасан, — зўраки қулди уста.

— Намунча бепарвосиз? — энди кампири ошқора зарда қилди. — Ўртанчангиз бир гап топиб келди. Ғайбини Жамила билан бирга кўрибди.

— Жаврама-е! — ола-була қаради уста.

— Гумоним тўғри экан.

— Ўргилдим гумонингдан! — деди уста овози қалдираб. — Сен менга Қиём гуппининг ваҳимасини айта-япсанми? Ярамас, ўзи ойда-йилда бир қорасини кўрса-тади, ўчоққа мунақа ўт қалаб кетгани ортиқча!

— Шамол бўлмаса дарахтнинг учи қимирламайди.

— Ҳозирги дарахтлар шамол турмасаям қимирлай-веради.

— Мен нима аҳволдаю, сиз... ҳазил билан енгасиз.

— Нима қил дейсан, кампир?

— Розилик беринг, ошнангизникига бориб келай.

— Ошнамникини қўя тур, — деди уста елкаси тиришиб. — Биласанми, яхшиси эрта гапга етармон қариндош-уруғни йигамиз, маслаҳат беришсин, қани борми бу атрофда ўғлинг тенги...

— Вой, анови кишини, ўргилдим сиздақа каттазандан! — деди Муслима овози бир хил товланиб. — Ўғлингиз ўзи ким бўпти? Шохи-бутоғи борми?

— Келин муносиб бўлса нимаси ёмон?

— Э, сиз миянгизни еб қўйибсиз, — ўқинди Муслима. — Балки ўша Жамила унга муносибдир? Ҳеч нарсадан хабарингиз йўғу мунақа қилиб... икки оёғингизни бир этикка тикиб олганингизга қуяман.

— Ҳа, шунақа, мен нодонман, сўқирман! — ҳалигина бир ором истаб турган уста диққат бўлиб жағига зўр берди. — Аммо сен ўзинг-чи? Сен ўзинг кимсан? Аввал бир ишни озгина дўндир, кейин лақилла-да!

— Сиз, ота бўлиб, ўғлингиз ярим кечаларда итдек санқиб юришига пича қизиқинг.

— Ярашган гапни қил.

— Сизга ҳар нарса ярашади, менга қолса...

— Э, қўй энди, — сал паст келди уста, — ундан кўра эртанинг ғамини егин. Ҳадеб бўғишганимиз билан... худонинг айтгани бўлади.

Шўрлик Муслима сал овунди, эрта кимларни чақириб кераклигини ўзи бийронлик билан санаб берди, ҳатто оби-ёвгон учун нималар харид қилинишини ҳам ўзи чамалади, у нима деса уста индамай кўнди, борингки, икки ёрти бир бутун бўлганча, маслаҳатни бошлабгина пишитди.

Одатда уй гапи қўчада тош босмайди, аксига олиб бу гал ҳам шунақаси юз берди, кеча маслаҳат қиёмига етганига қарамай, эрталаб уста кампири билан, паловга жувоз ёғи тузукми ёки думбами, дея, гап талашиб турганда дарчадан устахона югурдақларидан бири мўралади. Югурдақдан ҳозироқ етиб бормаса бўлмаслигини билиб уста бўшашиди. Шўрлик Муслима мўлтиради, юзидан қони қочди, лекин бир нима деёлмай жимгина тураверди.

Кампирини бошқатдан ғамга ботирган уста, ўзича аллақандай тасаллилар айтиб, қўчага шошилди, шитоб билан келиб идорада можаро устидан чиқди. Қалин қошлари ўртасига тугун туширган Маъруф Афзалович рўпарасида таёқдек қотган бош муҳандисни тўпоричасига тузлаётган эди.

— Мен сиздан сўрайман, сиздан! — Маъруф Афзалович мушти билан столни эзгилаган бўлди, тўшини очиб кирган уста Шамсиддинни кўрган заҳоти баттар кўлчиди. — Биродар, сиз нега бунча парвойи фалаксиз! Ахир сиз аллақачон Маҳдуми Аъзамда иш бошлашингиз керак эди-ку!

Ёши бир жойга етган одамга бунақа дағдагани кўта-

риш осон бўпти-да! Нима, у кечагина илиги тўлишган йигитчамидики, ҳар қанақа зуғумга чидаб, хушомад юзасидан узр айтиб, бурилиб кетаверади!? Бу одамни нима жин урди, унинг олдида нуқул шунақа томоқ йиртадиган бўлиб қолди. Агар пўписага зўр берсам, юраги олинади, гаҳ десам қўлимга қўнаверади, деб хаёл қилган бўлса адашибди. Андишанинг оти қўрқоқ экан-да! Э, йўқ, ўзини босиб, иззатини сақлаб юргани билан ўрнида жазава ҳам қилади. Жиловини бировга тутқазиб қўймайди.

Таваккал, қўрсликка — қўрслик! Қани, у ҳам бир бақририб берсин-чи, томоқ фақат менда бор, деб ўйлайдиган бошлиқ чидармикин!? Чидайди, нақ без-а бу одам, ҳали-ку кекирдагини чўзгани, агар бир зарб билан тоғни тўнтариб ташласа ҳам жаҳлга минган бош мутасаддига бир дона барг бандидан узилганчалик кор қилмайди. Қани, жиндай кутсин-чи, бу ёғи қандоғ кечади.

У хануз муштлирини столга тираганча бақрайиб турган бошлиққа разм солиб дағдаға шунчаки даромадлигини, асосий гишова бошқа нарса тагида эканлигини тусмоллади. Энди жиддий алағда бўлди. Бошлиқ намунча тутатқан? Хаёл қилсаки, ҳозироқ уни олиб бориб Махдуми Аъзамга рўпара айласа, деворига пешонасини уриб ёришга мажбурласа! Агар фақат таъмири чўзилаётган Махдуми Аъзам учун шунчалар тўнини тескари кийган бўлса, бу бандада ҳам виждон азоби бор экан, дея ўйларкан, ногоҳ узун стол четига бир конверт пириллаб келиб тушди.

Хатда муҳокама куни аниқ белгиланган эди.

IX

Қўнгли ғулулангани шунча, шундоқ тумшугида турган мактубга узалгани анчагача журъат этмади, ҳайрат тўла нигоҳини унга қадаганча шамдек қотди. Ниҳоят, у курси чеккасига омонатгина ўтирди, хиёл титраган кўйи мактубни олди, очиб ўқиди, Гириҳ тақдири ҳал бўладиган кунни билди.

Бирпасда хона тор қафасга айланди, ҳаммасидан ҳам Маъруф Афзаловичнинг тикандек қаттол нигоҳидан тезроқ қутулмоқ учун типирчилади, кабинетни тарк этса бу нияти ушалишига амин эди, аттанг, янглишибди, э, устаи нокас, бузоқнинг юргани сомонхонагача, деган маъно зухурланган нигоҳдан шалвираб

ховлига келганда ҳам, кампири қошида ожизона чайналганда ҳам, эртаси куни тонг-азонда Ғайбиддин билан автобусда пойтахтга жўнаганда ҳам қутулолмади. Бу лаҳза кимгадир интиқ эди, интиқлик баҳонасида кимгадир юрагини бўшатгиси келарди. Бир ҳамдард топса-да, барини — Тиллакори Гириҳ билан топишолмаётгани боисини, Маъруф Афзалович билан уста Иброҳим азал ва абад воқе русумдан тонаётганини, ўгли Ғайбиддин эса тайинсизроқ кўчага кириб бораётганини эринмай сўйласа!..

«Падари бузрук, малол олмасангиз, арзи-ҳолимни ўзингизга баён айлайин. Сиз — ёлғизликдаги энг мардона ҳамдамим! Бутун умрингиз ва кучингизни нимага бахшида этганингизни билганим учун ҳам хануз сиздек зот мулозаматидан умидворман. Сиз менга ҳамиша рағбат берурсиз ва шу рағбат орқасида бир муродни дилга жойлаганимдан — оқу қора андоғ юзага қалқиган бу кунда ўзи ўзидан йироқлашаётган, вужудини руҳига бегона қилиб қўяётган, охир-оқибат, кўхна дунё учун бебаҳо мерос қолдирган аждодлари имони ва эътиқодидан мункир келаётган жигарларимга саодат они нелигини англаймоқ хоҳишини қилганимдан воқифсиз. Ажабланмак ўринсизки, мурод ўзга, уни ижобат айламак ўзга экан. Айри-айри йўл бошида ҳамон баргдек титрайман, алҳол, бутқул чарчадим, шунга яраша, кошки, Гириҳни бандаларга танитишга улгуролган бўлсам!

Ғофиллигимиз, падари бузрук, барҳам емоғи ўрнига, бир талотўп суръат билан ғалаёнга кираётганидан афсусдаман. Кўп уриндим, кўп вайсадим, аммо на ғофилнинг ғофиллигини исботладим, на ўзимнинг нодонлигим ойдинлашди. Камина бу лаҳза азиз набирангиз тақдири қаттол чангалига тушиб, бахти боғланиб қолганидан нолимоқликни нодонликдан ҳам кўра майдакашлик санайман, хусусан, жонни жаҳонга татиғулик масала — Гириҳни йўлга киргазиш, яъни жамоа ва аҳли идрокка танитишдек чигал масала қийнаётганда, ундан чекиниш, орзу-ҳавасга шўнғиган ҳолда, бир йигитни уйли-жойли қилиш билан машғул бўла кетиш асло қолишга сизмайди. Алҳол, набирангиз дунёдан тоқ ўтмаслигига имоним комил, иншооллоҳ, унга эрта-индин муносиб бир ожиза топилур! Лекин, куёвлик даъво қилаётган шу набирангиз мен билан бирга то қайта тирилгунига қадар жонини аямагани — Гириҳ тақдири

на бўлгай? Мана шу тарафи қоронғи, қоронғики, кечагина одамзод шаънини баланд кўтариб, дилини нурлантириб турган нарса бугун унутилган, камситилган! Энди, отагинам, мен-ку тоабад паноҳингиздаман, Гирихни қўлланг, Гирих қаторида набираи аржумандигизни қўллагайсиз!..»

Хов ўша субҳи-содикда, ховлини райҳону атиргуллар ҳиди тўлдирган паллада падари билан нақадар қизгин мусоҳабага киришган эди, ўшандай бўлмаса ҳам сал мундайроғи ниҳоят орадан анча вақт ўтиб бугун насиб этди, чамаси, ўзини тамом ёлғиз сезгани учун ҳам падарини ёдлади, ичида йиғилган ҳасратини тўкиб, анча енгил тортди. Сўнг уста йўл бўйи, қурғур Маъруф Афзалович ошнамга зугум ўтказдими, бирон қуюқ-сууқ лукча ваъда бердими ёки қариганида ошнамнинг ўзи йўрғалик қилгиси келиб қолдими, нима бўлганда ҳам булар ҳеч бири тамизу лафзни бузишга арзимамайди, деган қабилда мулоҳаза юргизиб борди.

Мулоҳазази тумтароқ, лекин умиди катта, шашти ҳам анча баланд, ҳатто шишиниб ҳам қўяди, шундай ҳаволаниши заминида бир маъюслик ҳам бор, яъни ҳали осон бўлмаслигини бир нозик сезим билан ўйлайди. Ҳарнечук паст тушмайди, насиб қилса ўзини бир кўрсатади. Худди бало-қазо ҳозироқ ёқасига ёпишадигандек, юзи қилт этмай сукут сақлаб бораётган Ғайбиддинни қизишиб тергади, тўғрироғи, уни якуни қоронғи йиғинда нотаниш кишилар билан басма-бас солишиш учун шайланишга чорлади. Биз юрак қонимизни бериб тирилтирган Гирих Маъруф Афзалович те-варагида ўралашаётган бандаларни инсофга эндиришга қодирмикин, дея хўрсинаркан, нақ қоврилгандек бўлди. Лекин, кошки, Ғайбиддин қулоғига гап кирса! Ҳозир унга Гирих дардидан ҳам кўра ўз дарди муҳимроқдек эди. Йўқ, асли бу ҳаётда нима муҳим, нима арзимас, ажрим қилгани ҳозир чоғи келмайди, негаки, назарида, ҳалиги учрашувдан буён бари тугаган, бари аралаш-қуралаш бўлиб кетган; Жамила қувлади, пича баландпарвоз сўзлаган бўлса ҳам Расул Усмон кўзини очди, муҳаббат биргина қонун билан собитлигини осонгина англатди, бу қонун номи — фидойилик! Сал чалғидингми, бас, у сени аямайди, жами увол-савобинг бир пул! У Гирих изидан чопқиллади, ҳадеганда отаси қанотидан жилавермади, ҳунар расм-русумини дахлсиз билди, муҳаббатнинг бир эмас, юз қонунини ўзи ўйлаб

топган доира ичида тасаввур қилди, оқибат, ошиқ зоти-га қирон келтирадиган қаҳрга йўлиқди. Энди Ҷамиладан гиналагани бефойда: асли Ҷамила ҳар доим у билан бирга эди, унинг дардини худди ўзиникидек кўрар эди, ҳайхотки, бу кунда... ўз йўриғи билан!

Ғайбиддин бўшашиб келаётгани, ич-ичида эса бир хил армону алам сурон солаётганини сезиб уста ғашланди; ҳатто бир қадар умидсизланди. Ахир, энг қийин дамда, икки оёғи бир этикка тикилганда, доим у бир чора тонарди. Сал ғайирлик ёки нуқс кўрганда тинмағур гуриллаб кетарди; сиркаси сув кўтармас эди. Ажабки, ҳозир у бошқа Ғайбиддин: гўё лаб-даханидан путур қочган, инон-ихтиёрини номаълум бир куч ҳукмига берган, қуп-қуруқ силласи қолган. Оббо, бу не ҳол, агар Ғайбиддин ҳалиги жойда ҳам шунақа шалвираб ўтирса, омад буткул юз ўгиради-ку! Бутун умиди шундан-а! Эҳ-ҳе, тўдадан улоқни узиб чиқиш осон бўпти-да! Эсида, аввалги муҳокамаларда Маъруф Афзалович биродарлари сувни жон-жаҳдлари билан лойқалатишган эди, тағдор учирқиқлар билан устани сира кўз очирмай кўйишган эди. Наҳотки, яна ўшалар қулоқ тепасида, наҳотки, яна ўшалар ҳукми баланд келади? Ҳар ҳолда сал-пал бўлса ҳам бўш келмаслик учун айтиши зарур фикрларини уста калласида зўр бериб пишитди, қачонки, совутғичлари бир маромда салқин ҳаво пуркаётган хонага кириб, йиғилганларни бирдек оғзига қаратиб ўтирган Маъруф Афзаловичга нигоҳи тушгач, ўзларига яратгандан бўлак суянчиқ ҳам, падари арвоҳидан бўлак тарафдор ҳам йўқлигини фаҳмлади. Ўнғайсиз бир ҳолда остонада тайсалларкан, хонада залвар жимлик чўқди, шу асно кўз ўнгини ҳудудсизлик ва тип-тиник заррин ранглар жимирлатиб юборди.

«Устай оқил, ҳайрондурмен, нечун бу қадар титроқдадурсиз? Алҳол, ақл нури муборагини сочғон ўринда жаҳолати шабкўр ожизлиғидин воқифсиз-ку! Аршу аъло соҳиби барҳақ эркан, падари бузрукинғиз ёди барқарор эркан, иншооллоҳ, хорликдан қутулғайдурмиз.

Бир сирни ошкор этайким, сиз тириклиги ёки бежонлигида бирдек юкунган зоти шарифни кўп яқиндан танирдим, яъни ўзимга ҳамдарду ҳамдам санардим. Негаки, ул зот зукколик бобида беназир, илло тошда гул ундираарға қобил сеҳрғар эрдиким, буни ҳар фурсатда ўз гувоҳлиғим ила синағонман. Зоти шариф пе-

шонамни кўп силагон, етмиш икки томиримга жон ато қилгон, умримга қасд айлангонлар ила аёнсиз со-лишгон. Онингдек тантиликни унутайинми? Ҳаргиз, анланг, унутмоғим — таназзул! Алалхусус, сиз зоти шариф ёди-ла мулоқот ихтиёр этган маҳал баданимда бир ҳарорат сезилдики, бул ҳарорат ўша киши қўли-дин қолгон. Бардам бўлинг, уста!..»

Ҳали ўнғайсиз аҳволда турган уста ғойибдан кел-ган нидо соҳибини илкис билолмади, билгандан сўнг сал дадиллашди, ваҳимага тушиш учун ҳеч бир асос йўқлигини ҳам тушунди. «...бул ҳарорат ўша киши қў-лидин қолгон! Сўнмабдими, умид бор экан-да!» Кўк-сига илиқ бир нарса қуйилди, беихтиёр тўрга нигоҳ ташлади. Батартиб хона соҳиби жойида муқим эди. Ке-чикишгани учун изза еган ота-болага асосан у эътибор берди: табассум билан бош ирғаб саломлашди, ҳатто қисқагина ҳол сўради, ўтиришга таклиф этди, шунча одамни куттириб қўйишганини эса бетларига солмади. Жиндай сукут сақлагандан кейин ўтирган жойида бе-маврид, умуман, навбатдан ташқари чақирилган йиғин мақсад-муддаосини эснаб-эснаб изохлади.

Ирими учун шунчаки давра қуриб ўтирганлар ма-на шу изохга илҳақ турган каби бирдан кўширишди: чиндан ҳам бу йиғин беҳуда, у вақт ўғирлашдан бўла-гига ярамайди, умуман, бор бўй-бастлари билан эл таш-вишига кўмилган одамларни бунақа уч пулга қиммат маншашага жалб этиш — уят!

Шўрлик ота-бола, бир сўз қотолмай, молу гирён эди.

Хона соҳиби, ниҳоят, норози оҳангда тўнғиллади. вағир-вугир бир қадар босилди, пайтдан фойдаланган қўзойнакли, ола дўппи кийган чувак киши отилинқи-раб турди. Ичи тирналаётган уста овози шанги бу одам-ни дарров таниди. Самарқандда — таъмир устахонаси-да Маъруф Афзалович тарҳи юзасидан бўлган охириги баҳсада у кўп баланддан келган, гапини қайириб таш-лаган Ғайбиддин билан Расул Усмонга ёпишган, ҳозир сен ярамасларни битта-битта деразадан улоқтираман, деб қолипга сиғмайдиган пўписа қилган, кулгига қол-ган эди. Уста қараса, чортоқ абжири тағин кўзойнак-ли: у аввал ҳовлиқди, салдан сўнг ўзини тутиб олди, Маъруф Афзалович қандай қилиб ўзлигидан кечолга-нини шошмай шарҳлади, охири ваъзини чувалата-чува-лата келтириб Гирихга қадади, алмисокдан қолган мано-ви одам бино қилган нарса олдимизни хитойдевор бў-

либ тўсди, дея чимирилганда Маъруф Афзалович калтагина томоқ кирди, ота-бола асаби тараңланди, ота-бола пинжида жон сақлаётган Гириҳ ими-жим тўлганди.

— Менимча, Гириҳ аллақачон хизматини ўтаган.

Маъруф Афзалович билан кўз уриштирди кўзойнакли. — Энди бизга унақаси керакмас, янгиламас эканмиз, у бугун учун нолойиқлигинча қолади.

Бир шивирлаш: «Оҳ!..»

Шўрлик уста гарангсиради, жавдиради, лекин аламин сиртмоқ бўлиб бўғаётганини сездирмади, ҳаял ўтиб хушини йиғаркан, баданига ажаб бир ҳарорат сим-сим таралаётганини ҳис қилди. Бу ёруғ дунё юзини кўргандан буён таъқибга учраб келаётган, ўз жойини топажагига бир ишониб, бир ишонмаётган, айни чоқда устидан ўқилган яна бир ҳукми эшитиб унсиз фарёд чекаётган Гириҳнинг ўтли нафаси эди.

— Шунақами? — гудранди уста ниҳоят. — Бунинг лекини бор-да!

— Кўҳнани пеш қилиш ҳозирги безакларни топташ!..

— Ҳозирги? — қўлларини ёзди уста. — Ахир, биродар, улар кўҳна заминда тирик-ку!

Шаксиз, бу хулоса илмоқли эди, шу боис баъзилар беихтиёр бош ирғаб устани қувватлади, уста анча қаддини ростлади, катта йўлга тушиб олганига тамом ишонган кўзойнакли эса қоқилди, анчагача дам урмади.

Қалингина сочини ён томонга парқ очиб силлиқ тараган барваста киши қутилмаганда кўзойнакли жонига ора кирди, у қизиққонроқ эканми, гоҳ туриб, гоҳ ўтириб узоқ ўсмоқчилади, қадим дунёда санъат мўъжизаси саналган Гириҳ моҳияти зобитлар даври руҳи — мўминликка ундовчи ғамбода оҳанглар ва маҳдудона ниятлар билан қоришиқлигини оппа-осон таърифлади, шу сабабли Гириҳ хуш-хандон умр кечираётган, қайғу-ҳасрат нималигини билмайдиган ҳозирги бахтли авлод шаъни-таъбига сингишмайди, демак, аввало бу туркумнинг ўзи таъмирга муҳтож, уни тубдан ўзгартириш, кун талабига биноан оҳорлаш фақат яхшилик аломатидир.

Орага қисқагина жимлик чўккан пайт ҳалиги шивирлаш тагин эшитилди, сўнг шивирлаш нидога айланди: «Бўҳтон бандаларига лаззат берадур чоғи, уста!..»

Қатиъятли ҳамфикр топилганидан рағбатланган кўзойнакли ер билан битта бўлиб сочилаётган ота-болани

бошқатдан саваламоқни мўлжаллаётганда хона соҳиби учи очилган қизил қалам билан столни дўқиллатди.

— Шошманглар, Гирихи нима ўзи? — деди кейин юмшоққина қилиб. — Лекин, нима бўлганда ҳам, мавҳум ва мужмал нарсага ўхшайди. Тушунмай қолдим, биз нимага тўпланганмиз?

Хона ўксиниш аралаш нидодан зириллаб кетгандек туюлди: «Бул инсон не каромат қиладур, устаи оқил?»

Шаксиз, ҳалиги сўров ва баҳо кўзойнакли ҳоврини анча босди, хусусан, мунозара маромидан сира қониқмаётган Маъруф Афзалович ҳузур жойига илиққина тегди, фақат уста Шамсиддин билан Ғайбиддин, Гирихнинг тобора зўрайиб бораётган ўтли нафасини туйганча, ич-ичларидан зил ейишди.

Сал дадил турмаса бари барҳам топажагига ақли етган уста раҳматли падарини ёдлади, падари Гирихни ҳамиша тавоф қиларди, ўғлим, бу нарса одамзод шариат, тариқат босқичларидан ўтиб, маърифатга етишгандан сўнг яратилганки, асосида тугал илм ётади, деб таърифини уйқаштирар эди. Зеро, отаси ҳақ-да! Ахир, «Икки наққош»даги Арслонбек билан Болимбек уни — Гирихни илк бор дунё юзасига олиб чиққанда ҳам фақат илм, зукколик ва заҳмат орқасида намоён бўладиган маъруфу урфон сарф этган эмасми?!

Дабдурустан ҳалигидай луқма ташлаган хона соҳибига майда-чуйдасигача айтишни, умуман, Гирих унақа эмаслигини тушунтириб қўйишни чамалади, энди тураман деганда энг адоқдаги стулда ўтирган калта соқолли қария (у ота-боладан ҳам кечикиб келган чоғи) қимтинибгина сўз сўради.

Хонада ажаб жонланиш рўй берди, кейин оғир жимлик чўкди ва барча нигоҳлар, бири хавотир, бири нописандлик, бири ҳурмат ифодаланганча, қарияга михланди. Шаштидан қайтган уста Шамсиддин ҳам унга қизиқсиниб қаради. Кўринишдан у етмиш бешларни қоралаган, ёшига нисбатан бақувват ва тетик, қадди деярли расо, энлигина пешонасида икки қатор ингичка ажин, бўртиқ кўзлари тийрак, беғубор чехрасида, умуман, бутун туриш-турмишида заковат соҳибларигагина бўладиган қатъият зоҳир эди.

— Пўлат Раҳимович, — хайрхоҳлик билан мурожаат қилди хона соҳиби, — илтимос, юқорироққа ўтсангиз.

Энди уста Шамсиддин ўзидан бир-икки қўйлакни

ортиқ йиртган бу одам номи ўзига танишлигини билиб бир қадар шошди. Қутилмаган мўъжизага йўлликқан-дек бир холга тушди. Қаранг-а, таъмир муаммолари соҳасида жамоатчиликни ўйлашга мажбур этадиган тадқиқотлар ўтказган бу олим билан учрашувни тақдир шу кунга қўйган экан-да! Эҳ-хе, нимасини айтасиз, устахонанинг узоқ йиллар бир меъёрда сокин кечган ҳаёти, ҳалиги тарҳ баҳона, таги-туги билан қаттиқ силкиниб, бино бўлган ўнқон ўзини ҳам қомига торта бошлагач, у мерос ҳақида пайдар-пай мақолалар бостираётган Пўлат Раҳимни неча бор излаб институтга келди, лекин ҳар гал омади чопмади, «Москвада ёки Ленинградда», деган бир хил жавоб билан кифояланиб қайтаверди. Бугун, не бахтки, дийдор насиб қилди. Лекин нимага бунча севиняпти? Нега бу қадар ҳовлиқиб қолди? Ахир ҳали бу одам ичида нима борлигини билмайди-ку! Фақат бир нарса аён: Пўлат Раҳим мақолаларида фақат ростни ёзган, ёлгон билан бирга меросга сохта муносабатни савалаган, ҳозир ҳам адашмаса ҳақ ёнини босади. Лекин, қизиқки, бу нарса ўзи томондами ёки Маъруф Афзалович тарафдами?! Буниси қоронғи-да!

— Ҳечқиси йўқ, шу ер маъқул, — таклифга кўнмади Пўлат Раҳим. — Мен гапиришга тайёр эмасдим, лекин...

— Сизни фикрингиз зарур, — деди хона соҳиби дудмалроқ.

— Эҳтимол, — у қулимсиради. — Фақат чўчияпман. Мениям алмисоқдан қолган деб афтимга уришса нима деган одам бўламан.

Нечундир бир қадар енгил тортган уста илғади: хона соҳиби чимирилиб қўйди, ҳозиргина чўнтақларига кирган ҳамённи эҳтиётсизлик орқасида йўқотган каби Маъруф Афзалович билан кўзойнакли тундлашди, ўзларини ҳар қанча хотиржамликка уришганига қарамай бошқалар рафторига ҳам турфа хил кўланкалар қўнди.

— Бу йигин бемаврид эмас, мавридли, — тутилинқираб сўз бошлади Пўлат Раҳим. — Агар у бир натижа бермаса ўзимиз сабабчи!..

— Шусиз ҳам бошоғриқ етарли эди-да! — деди кимдир.

— Бу бўлишда бошоғриқлар тугамайди, — луқма ташлаганни аланглаб қидирди Пўлат Раҳим. — Ғалва

кўп деймиз, лекин галвани тугатишга келганда, пинак бузмаймиз.

— Пинак эмас, асаб ҳам бузилади, фойдаси йўқ!

— Фойдаси бор, фақат шу фойда сизга тегмаслиги мумкин! — Пўлат Раҳим овозида бир гашлик сезилди. — Мана шу нарса сизни совутади, шу нарса сизни четлаб юришга мажбур қилади. Фойдаси тегмагандан кейин жонни қийнаш нима керак?! Ундай эмас-да! Бу йиғинда ҳам шундай йўл тутилмаяптими? Муҳокамага қўйилган икки тарҳ эрта икки томонга айрилиб кетади. Обидага қай бири зарб этилиши сизга бефарқ!

— Нега бефарқ бўларкан? — қичқирди кўзойнакли.

— Яна айтаман, бефарқсиз! — кўзойнаклига қарата узиб хитоб қилди асабийлаша бошлаган олим. — Тарихдан кўра сизга бугун нафи тегадиган икир-чикирлар афзал, қадимда кўзга суртилган Гирих-Ислими туркумлари, тасвирий безаклар энди сиз учун чўпчак!

— Ҳа, чўпчак!

— Лекин қачонгача?

— Асрлар елиб ўтган, — таъна оҳангида сўзлади кўзойнакли, — лекин сиз бўяб-бежаётган санъат бир жойда депсиниб тураверган!

— Йўқ, ундаймас, сизга ўхшаганлар бир жойда депсинган, — кўзойнаклини қайирди Пўлат Раҳим. — Менга унақа ола қараманг, исботим шуки, кўпчилик ичида босинқираяпсиз, Гирихни хомталаш қилмоқчисиз.

— Тушунмадим.

— Унда тошингизни теринг, — кесатди Пўлат Раҳим, салдан сўнг хомушланиб деди: — Сиз ўзингизга муносиб эрмак топинг, оёғимизга мундай билиб-билмай болта урманг. Шундоқ ҳам таъзиримизни еганмиз.

— Оббо, биродар, — яна қаламини ишга солди хона соҳиби, — сиз ҳам четлашдингиз-ку!

— Ёки, таъзиримизни еганимиз ёлғонми? — Пўлат Раҳим қочириққа эътибор бермади, секин уста Шамсиддинга кўз қирини юборди. — Йўқ, рост, бўларимиз бўлган. Фақат сиз гафлатдасиз, аниқроғи, ҳаммамиз гафлатдамиз. Яқинда газетада ким ўқиди, Сурхондарё воҳасида қадимдан қолган ёдгорликлар бузилиб, ўрни

¹ Бронза даврига тегишли Бўйрачи тепалиги, қадимий Чагинийён вилоятининг пойтахти — Будрач шаҳри, X—XV асрга оид Қизилтепа ёдгорлиги, ўрта асрларнинг ноёб гавҳарларидан Хонбиби обидаси назарда тутилмоқда.

текисланиб, пахта ва тарвуз экишипти. Мана кўргулик! Шу кунда-я! Эллик йил бурун тиззадан ва билакдан бутаб эмаклатиб қўйишгани етмас экан-да! Агар ғафлатда бўлмасак ўша пахтасевар, тарвузхўр кимсалар йўлига гов ташлардик, ов, биродар, сен тупроққа қориштириб юборган гиштларга ота-бобонг қўли теккан, инсоф қил, дердик. Йўқ, ҳозирча бу гап камдан-кам одамдан чиқади. Тарих деса жонимиз халқумимизга тиқилади, хаёлимизда нуқул қўлида қилич тутган қонхўр шоҳлар гавдаланади. Ахир халқ-чи, халқ!? Сиз хўмрайиб, бегонасираб қарайдиган обидаларни жаллодлар ва ҳукмдорлар эмас, кўкси яра, қафти қадоқ халқ яратган-ку! Сиз эскирди деган Гириҳ тирикчилигини бир амаллаб ўтказган усталар кашфиёти!..

Анча-мунча қизишиб томоғи қуруқшаган Пўлат Раҳим чамаси нафас ростламоқ ниятида жимида, у кўпчилик ҳуши-хаёлида бўлмаган пардани туйқус очиб юборганидан руҳланган уста ҳақдан қочиб қутулмоқчи бўлган банда олло ғазабига йўлиқишини ўзича муҳокама қилаётганда, Гириҳ бир эмранди, дедики, бул зот холис экан, Арслонбек ила Болимбекни эсламоқ кифоя! «Эй суянган тоғим, — пичирлади унга жавобан уста, — камина Арслонбек номига тоабад юкунаман, аммо, ўз йўриғига терс борган Болимбек ёдини қилишдан оғри-наман. Айт-чи, жоним қуввати, кўзга тушган чўпни ардоқламоқ жоизми?»

— Сафсата, — деди кўзойнакли жимликни бузиб.

— Эҳтимол, — деди Пўлат Раҳим сал бўшашиб. — Хўш, бу сафсата экан, унда айтинг-чи, Маъруф Афзаловичникидақа тархлар бодраб кўпаяётгани боиси ни-мада?

— Савол ўринли эмас.

— Жавобни ўринли қилинг, — деди у кўзойнакли бу қадар сурбетлигидан таажжубланиб. — Мен сизга айтсам... тиззамиздан, билагимиздан кесилган бўлса, бунинг устига кўзимизга нил тортилган бўлса, натижаси — шунақа тарх-да!

Уста Шамсиддин тавба айтди; сирқираётган шуурида чилпарчин қилинган чолғулар, юлдузлар нури заминга етиб келмаган кеча, майдончани ёритган гулхан, култўда ичида тентираган болакай, шаҳристон билан видолашган муганний, пири комил даражасига кўтарилган падари ва падари билан масъуд онларни

кечирган дилкаш усталарнинг сиймолари чарх урар эди.

— Чалғидингиз, — ғудранди кўзойнакли.

— Мени чалғиганликда айблагандан кўра баъзилар ҳамиятига тегинаётганимни эътироф этсангиз тузукроқ бўларди, — деди олим оғриниб. — Ёшим бир жойга етиб қолгани учунми бир жумбоқ мени кўп қийнайди. Биз ўзи ясаган ханжар билан ўз кўксини қиймалаган темирчига ҳам ўхшаймиз. Энди бас-да, ахир!

— Сиз ростдан чалғидингиз, — қовоғини уйди хона соҳиби.

— Ҳозир тугатаман, — деди Пўлат Раҳим ўнгайсизланиб. — Бугун гап бир иморат тақдири устида, шундай экан, иккала тарҳ эгалари афти-ангорига қараб эмас, иморат талабидан келиб чиқилгани ҳолда баҳоланиши керак. Маъруф Афзаловични хафа қилишга тўғри келади.

— Бошқа илож йўқ-да, — деди кимдир паст товушда.

— Ўх-хў, Мирза Обидович, сизмисиз? — киноя аралаш сўради Пўлат Раҳим. — Мени ёқламоқчимисиз? Жуда соз! Ахир лойиҳа-таъмир институтида казо-казо олимлардансиз.

— Йўғ-э, унчамас.

— Адашмасам сиз анови лойиҳани Маъруф Афзалович институтда от суриб юрган пайтда қўллаворгансиз, — ачиниш билан сўзлади Пўлат Раҳим. — Эсингиздами, мен бир ойдан зиёдроқ касалхонада ётдим, келсам шу гап...

— Бир мен эмас, ҳамма шундай қилган.

— Кечирасиз, Мирза Обидович, агар сиз ва мановилар сур-сур пайтида яшаганларингда салла деганда каллани олиб келган биродарлар тарафида бўлардинглар.

— Унчалик камситманг одамни, — гўлдиради Мирза Обидович.

— Иззат-нафсингиз баланд жуда, агар шу иззат-нафсни топталаётган нарсаларни қутқаришга жиндай хизмат қилдирганингизда эл сиздан рози эди.

— Анови қолиб менга ёпишайсизми энди, а?

— Ҳали айтдим, ҳозир ҳам бузишяпти, сўқирлар ҳам, кўзи очиқлар ҳам басма-басига бузишяпти, сиз шу нокаслар суробини тўғрилаб қўйиш ўрнига, осонига қараб, ўзингиз ўшаларга қўшилиб олгансиз.

— Мен ўзим билан ўзим, унақа...

— Ха, яшанг, сиз ўзингиз билан ўзингиз, — оҳ ургудек бир алфозда қуюнди олим. — Эллик йил бурун каллакланган дарахтга бугун кўз ёшими, демоқчисизда, а? Худо ҳақи, сизга ва манови укамга ўхшаганларни кўрганда ҳўнграб йиғлагим келади, каллак урганлар муродига етган, улар қўлларида болта тутган пайтда келгусида дунё сиздек мутиғларга қолишини бемалол тасаввур қилганлар.

— Жуда ошириб юбормадингизми?

— Йўқ, Мирза Обидович, борини айтяпман.

Йиғин йиғинга ўхшамай қолгани учун хона соҳиби юзида муттасил норозилик аксланди, тўнгиллашлари фойда бермагандан кейин у даврани ўз ҳолига ташлаб кўйди.

Баҳс нишаби гоҳ чапга, гоҳ ўннга бурилаётганидан уста Шамсиддин безовта — тарҳи оёқ ости бўлиб кетишидан, бағрида нажот истаб қоврилаётган Гириҳ оғзибурни қонга бўялишидан чўчирди; кўпчиликка аён, лекин кўпчиликнинг ўзи жон ҳовучлаб яшириб келаётган яра кўзи очилгани, ситилиб кетганидан бошқалар қатори Маъруф Афзалович билан кўзойнакли тажанг — энди бу ёғи қандоқ бўларкин, деган ўйда жимгина жавдирашади.

Жимлик чўзилди. Ранги ўчган Маъруф Афзалович сапчиб турди.

— Сиз одамни қийратдингиз.

— Сиз... калта ўйламанг, — ношуд шогирдига рўпара бўлган каби Пўлат Раҳим чайналди. — Ота-боланинг яккалангани... ҳеч нарсамас. Улар бардам, сояларидан қўрқишмайди, сиз эса ўлгудек қўрқасиз, бир вақтлар ер юзини титратган бўрон эрта яна увлаб қолиши мумкин. Жонни асраш керак. Ёдгорлик томдан нари!

— Сиздек кекса одамга ҳаяжон ярашмайди.

— Эҳтимол, — деди Пўлат Раҳим сал инжилиб, — лекин баъзиларга ўхшаб тўнкадек бир жойда ётгандан кўра ҳаяжон билан ўлган афзал!

Тарикдек титилаёзган Маъруф Афзалович садо бермади.

— Думни буришганини! — тўнгиллади Пўлат Раҳим; сўнг у, тагин анча эзмаланиб, таъмирда илму амал қовушмоғи жоизлигини, буни Маъруф Афзалович наза-

ридан соқит қилганини, аксинча, уста Шамсиддин шу қоидага суянганини тавсифлади.

— Мен эътироз билдираман, — деди Маъруф Афзалович.

— Хўш, — деди хона соҳиби, — сиз нима даъвода-сиз?

— Мен даъвоимни неча марталаб айтганман, — тишлари орасидан сўзлади Маъруф Афзалович, — Мақсадимиз ўзи нима? Судралишми? Давлатни чўнтагини қоқлашми?

— Сал ўзингизни босволинг, — кулимсиради хона соҳиби.

— Сиз нимага бунча шама қилдингиз? — Пўлат Раҳимга гинали қаради у. — Агар сиз ҳалол одамларни гангитиб ташлашни зиммангизга олган бўлсангиз, биродар, буни очикроқ айтинг.

— Мен... унақамас. Аммо бурчимдан тонмайман.

— Фаҳмимча, сиз аллақачон кўмилган кулни титкилаш билан кўзимизни мошдай очмоқчисиз, — равон сўзлай кетди Маъруф Афзалович. — Хато қиласиз. Ўтганига саловат. Энди маъқули тилни тийиш! Қим сизни унақа бутабди? Хай, бутаса бутагандир, ҳаётда нималар бўлмайди! Энди бу ёғига зийрак бўлайлик, қўлимизни кўксимиздан узмайлик. Дунёга баумид келганмиз.

— Дарвоқе, — деди Пўлат Раҳим энсаси қотиб.

— Сиз қозонга нима солдингиз. мен беҳабарман.

— Тавба қилайми?

— Ихтиёрингиз. — илжайди Маъруф Афзалович. — Васвасани кўйинг-да, менга бир нарсани айтинг, кечаги галванинг бугун тузилган тарҳга нима алоқаси бор!?

— Майли, алоқаси бўлмай кўя қолсин, — қўл силтади Пўлат Раҳим. — Бу билан ҳеч нарса ўзгармайди.

— Йўқ, ўзгаради, буни фақат сиз тушунмайсиз.

— Хўш, қани?..

— Ахир уста Шамсиддин тарҳи... бизни роса уч аср ортга чекинтиради.

— Уялинг-э, — деди дағаллик билан Пўлат Раҳим, — ахир бу чекиниш эмас, уч аср нарида қолиб йўқолаёзган гўзалликни бугунги кунга кўчириш-ку!

Одатича Маъруф Афзалович калта йўталди.

— Шу жуда керакми? — деди кейин ичини нимадир юлаётганини сездирмай. — Менимча, ҳозирги кун одами бориб меҳробга сизинмайди, аллақандай бемаъни ёзув-

ларни ўқийман деб (ҳозирги алифбони зарбласак бошқа) бош қотириб ўтирмайди.

— Гап меҳробда ёки ёзувдамас. Гап булар баҳонасида ифода қилинган нозик санъатда.

— Мен ҳақиқий санъатни бошқача ифодалаш тарафдориман.

— Бунинг йўли кўп, лекин ҳозир гап... Шопманг, биродар, сиз тузган тарҳ нимага кафолат беради!?

— Ҳукуматга оғирлик туширмайди.

— Ҳа, шу жойи маъқул, — деб қўйди хона соҳиби.

— Ана, эшитдингизми?

— Эшитдим. Уста Шамсиддин қандай фикрдайкин?

Гирих ёниб битаёзган эди, Гирихга қўшилиб уста Шамсиддин ҳам лагча чўгга айланган, нақ ловуллаб кетишига нимадир етишмай тургандек эди. Номини эшитиб енгил сесканди, сўзлаш имкони туғилганидан севинди, қисқа мулоҳазадан сўнг деди:

— Бизни ишимиз ақчага чақилмайди.

— Ана бу ёғиям бор-да, биродар!

Ҳукм қатъий эди, ҳеч ким эътироз билдиролмади. ҳатто кўзойнакли ҳам столга қапишиб олди. Вазият мунақа жиддийлашгани Маъруф Афзалович учун кутилмаган ҳол эди, шу сабабли у ҳам бўйнига сиртмоқ тушган каби типирчилади, рангида қатра қони қолмади, ниҳоят, серкирик кўзларини чақнатганча айтдики, моҳият қиймати янгиликда, неки бор ўзгартириш керак — фикрлаш тарзини ҳам, моддийлик асосини ҳам, шунда руҳимизни чирмаган қоронғилик ўз-ўзидан йўқолади; кўҳна усулдаги таъмир қонимизни совутади холос, ҳатто доно алломамиз айтмоқчи, кўнглимизни шикастлайди, гамбода оҳангларга гирифтор этади; Тиллақори қиёфасидаги таназзул безаклар кўчиши эмас, ялпи эскириш билан белгиланади, масалан, обида улугворлигида бир эзгинлик сезилади, шу эзгинликни меҳроб билан куфий-шикаста ёзувлар бўрттиргандек: келгусида обида маърифат уйи бўлиб қолади, ниятни бундай катта қилсак-да, диндорлар саждагоҳи — меҳробни, қуръони шарифдан олиниб деворларга зарбланган ояту сураларни тикласак, одамлар башарамизга қараб кулмайдимми!?

Сабри битган хона соҳиби столни асабий чертди.

— Мушкул экан, — деди кейин.

Уста сезади: Гирих ожизона тўлганмоқда...

— Энди мен эътироз билдираман, — деди Пўлат

Раҳим қақшаб. — Маъруф Афзалович, ўзингиз ҳам фаҳмладингизми, сиз кечаги кунни пичоқ қилиб бугун ва эртанинг бўғзига тирадингиз.

— Сизники нуқул шунақа сафсата.

— Қошки сизники ҳам шунчаки сафсата бўлса!

— Кечаги кун арзимас ахир бугун билан эртанинг олдида.

— Алжинг-а, алжинг! — деди Шўлат Раҳим ўкиниб. — Сизнингча, мозийсиз эрта дориломон! Шундайми? Бунга кафил борми?

— Нима, ҳаётнинг кафиллиги ўрин ўтмайдими?

— Хом ўйлабсиз.

— Ҳоҳласак... кафил-да.

— Сиздақаларга худонинг ўзи инсоф берсин.

— Сиз худодан қолманг.

Ахийри яна залвар жимлик чўкди.

Томошабиндан фарқи қолмаган уста Шамсиддин ичида ўзини бўралаб сўка бошлади. Э, ҳар нарса бўлгани яхши-е! Ахир нима жин урдик, мунақа без бўлиб ўтирибди!? Худди, гарангдек гоҳ унга, гоҳ бунга қулоқ тутади, лекин ўзи нафас чиқармайди. Бу ёққа келаётганда не-не мулоҳазаларни ўртага ташламоқни мўлжаллаб қўйган эди-я!

— Хў-ўш, — деди ниҳоят хона соҳиби чўзиб, — бунақада эрталабгача ҳам тугатмаймиз. Қани, лўндасини айтинглар, тарҳнинг қайси бири маъқул?!

— Албатта Маъруф Афзаловичники-да! — қичқирди ҳаммадан аввал кўзойнакли.

— Э-э, ҳовлиқманг-да биродар, — деб тўнгиллади Мирза Обидович.

— Нега ҳовлиқарканман? Арзон, бугунга мос...

— Уста Шамсиддин ҳам гапирсин, — деди аллаким.

Шундай қилиб, кутилмаганда яна уни эслашди, у сўзлашга, аниқроғи, ўзи ва Гириҳ дардини мановилар олдига худди ойнада акс этгандек кўндаланг қилиб қўйишга мажбурият туйди. Афтода Гириҳ ҳануз пинжида ожизона тўлғанаётган эди, агар унинг мана шу тўлғаниши боисини тавсифлаб берганда ҳам муддаосига бир қадар етишар эди. Йўқ, у бундай қилмади, узоқдан келди, айтдики, одамда имон деган нарса бор, одам одам бўлгандан бери шу нарса ўзи билан, хуллас, жуда эски, лекин эски деб ундан кечмайди, Гириҳ ҳам шунақа... У шу жойда таққа тўхтади, томоғини нимадир

гиппа бўғиб, бошқа гапиришга қўймади. Холдан тойган каби илвиллаб ўтирди.

— Бўлди қилайлик, — деди хона соҳиби бош чайқаб нари-бери юрганча. — Бир йиғинда чигал ечилмас экан, энди бир таклиф, иккала тархнIAM олимлар ихтиёрига топширамиз, бошқатдан ўрганишсин.

— Тўғри таклиф, — деди Мирза Обидович.

— Яна бир истак, — бафуржа давом этди хона соҳиби, — мутасадди Пўлат Раҳимович бўлса, қайси тарх танланса, ўшани такомилга етказиш чорасини кўрса. Маъқулми?

— Маъқул, — деди Мирза Обидович.

«Бемаврид» йиғин шу билан якунланди.

У алағда эди.

Остонада қимтиниб тураркан бирдан Пўлат Раҳимни эслади, алланечук енгил тортиб, у билан икки оғиз бўлса ҳам бақамти суҳбатлашгиси келиб орзиқди. Иложини топса ичида уйилиб қолганини унга иппдан-игна-сигача айтади, баҳонада яқиндан танишади, ёрдам сўрайди, Самарқандга таклиф этади.

Аттанг, уста кечикибди, котиба ганича, зарур иши бўлса керак, у ошиғич қаёққадир жўнабди. Котиба-олдидан ҳардамхаёллик билан узоқлашаркан ҳозиргина маҳобатли эшикдан судралиб чиқиб ўртада қаққайган Маъруф Афзаловичга урилиб кетаёзди. Ранги унги-ган бош мутасадди лабига қистириғли сигаретни тутатолмай гарансираб турар, дуч келган одамдан гугурт сўрар, гудранар эди. Тиришиқ пешонасини аста-аста ишқалаётган устага назари тушгач, жимгина ўгирилди, барваста гавдасини стулга ташлаб уфлаб юборди...

Х

Энди гўё бари бир нуқтага жамланди: зардоб ютгани, елиб-югургани, умидлар қилгани... бир илоҳа сеҳри билан шундоққина ловиллаб намоён бўлди. Ажабки, баҳайбат бир нуқта худди ўзини ҳам чирмаганди, у залвар вужудини чирпирак қилиб айлантлар, шиддатли бир тўфон ҳосил қилганча, арш сари юксалиб борарди.

Ногаҳоний бу ҳолат Маъруф Афзаловични кўрганда атиги бир лаҳза ҳукм сурди, чиндан борлиғи, ҳуш-хаёли тушунуксиз бир куч ихтиёрига ўтиб қолди. Қаддини гоз тутмоқчи бўлар, лекин эплолмас — ҳалиги нуқта ичида нуқтага айланиб борар эди. Ахийри у ҳам қайси-

дир стулга чўкди, безовта нигоҳини титроқ панжалари билан ёндирилмаган сигарет учини бетўхтов эзгилаётган Маъруф Афзаловичга қадади.

Уста «бемаврид» йиғинда анча-мунча таъзирини еса ҳам паст тушмаган бош мутасаддига алланечук раҳми келган каби шунчаки тикилиб турарди, хаёли эса ичидагини тап тортмай тўккан Пўлат Раҳимга оғиб-оғиб кетаётган эди. Яратганга шукр, бу одамни ўзи етказди, ўзи!..

Ё фалаксан, кунимиз мутиғларга қолган, дедими!?

Бу оламда Гириҳ дардини тушунадиган, ўзи, ўғли ва Расул Усмондан бўлак, банди мўмин ҳам бор эканда! Қани, Гириҳни қадим дунёда мавжуд бўлган мўъжизалар қаторига қўшганда уни қаттиқ қучгани, этагини кўзига суртгани имкон бўлсайди! Ажабо, ўша лаҳза Гириҳ ҳам бир хил қувватга энди, яратганга шукрона ўқиди; қадим замонда ўзини кашф этган, ўзини абадийлик йўлига солиб юборган наққошларни эслатди. Боқийликка ҳижрат қилган Арслонбекка ҳамду санолар бўлсин, лекин Болимбекни бу қадар иззат-икром билан ёдламоққа на ҳожат!? Мана шунга уста пича гашланди, Гириҳга оғирроқ пишанг берди. Қадим шаҳарни безаган Саодат уйи довруғини, шу довруғнинг аллақайси бир жойида ҳар ким ҳам сезавермайдиган бир кемтик бўлганини, худди шу хусусда ваҳиди замон Арслонбекка ўзи ёна-ёна, ўкина-ўкина сўзлаб берганини ногоҳ эслаган Гириҳ жим қолди. Сукутга кетди, минг йиллик сукутга!

Яшириши ножоиз: бунақа бўлишини уста ўйламаганди, муҳташам хонага юрак ҳовучлаб кирганди; умиди липиллаб қолганди, йиғинда ола-тасир ёғилиб кетадиган муштлардан лаб-лунжи гундек шишиб қайтиши шубҳасизлигига эса қатъий имон ўгириб қўйган эди.

Уста дард-армонидан доим бохабар яшаган, мабодо гап юракда кетмас-йитмас доғ қолдирган кунларга тақалса у сергақланар, жони қалқиб кетар, руҳи тиниқар, ҳар мақомда — хушфезъллик ёки дағаллик билан тортишаверарди. Сал нобон ёки нотаниш даврада парда очилса бир йўриқдан чўчирди: ўша кунларда ҳам, ҳозир ҳам жони-жаҳонидан баланд бўлган, лекин ҳар ким ҳам қадрига, маъни-мазасига етавермайдиган нарсаларни худа-беҳуда хўрлаб қўйишмасмикин!? Мабодо шунга ҳаддилари сиғса у ўзини қандай тутмоғи, оқу қорага нописандлик қилган кимсаларга не омилни кўндаланг

қилмоғи маъқул? Бу саволга жавоб кўкси тубида етти қатланиб ётарди, бир енгил туртки билан у уммон бўлиб отилиб чиқиши тайин эди; йигинда турфа юмалатма гаплар қалашганда устанинг кўхна яраси неча бор сидирилди, сидирилиб, борлиғини нақ дўзах азобига солди, оқибат, неча маротаба ўрнидан бўгилиб-бувраниб кўзгалди. Йигин маромини кўтаролмаган Маъруф Афзалович ҳаммани ўтқазиб қўйиб бемалол тут қоқа бошлаганда қўлидаги калтагини тортиб олиб ярамағурнинг ўзини бопламоқ ниятида мундай қараса, Пўлат Раҳим нақ гурзи билан унга рўпара турибди.

Билди, Пўлат Раҳим аямайди, гурзисини ўхшатиб ишга солади, токи Гириҳ гамбода оҳанглар билан йўғрилган, дея жағ ураётган, таъмир оламига бегона матаҳини маъқуллатиш илинжида ўлиб-тирилиб савдолашаётган банда тариқдайин титилсин! Шу ўй билан у бир овунч туйди, ҳа, Пўлат Раҳим бетига зимдан қараб олдида, шашти пасайди, орага тушиб бекорга шаллинг бўлишни эп кўрмади. Мавридини топиб сабр қилиш ҳам оқилликдир, деди ўзича. Лекин, нима, бу билан одам одамни зўрға таниган ур-йиқитда тили яхлаб ўтирганини оқламоқчимиз!? Тавба, ўзи уни нима жин урди, анов одам ҳалигидай ҳарбу зарб берганда — калтакка гурзини пеш қилганда у ҳам ҳеч қурса бир ол-ҳа деб қўйса бўларди-ку! Бирор жойи мертилмасди, тили узилиб тушмасди. Аксинча иззат-нафси қониқарди, кейин мунақа ич-этини ҳам емасди. Ори бўлса энди Ғайбиддиннинг юзига ҳам тик қаролмайди. Тили қисик-да! Лекин, қизиқ, у-ку ҳалигидай истиҳола қилибди, икковлон довлашганда эҳтиётни шарт санаб (ҳай-ҳай, уста-я, шу ҳолга тушибсан-да!) мурдасини панага тортибди, хўш, ерга урса кўкка сапчийдиган Ғайбиддин-чи!? Одатда бунақа тало-тўпни бемалол пулга сотиб оладиган, ҳар қанақа авлиёси-алпи билан бемалол ётиб ёқалашаверадиган ўғли нима учун унақа суринди. Ёки у ҳам... уникадақа ўйловни қилдимиз? Ҳарнечук, шуниси ҳам борки, чортоқ улоқ ҳавосини олган зол отлар туёғи тагида зир титраётган, чанг-тўзон булут бўлиб самога ўрлаётган маҳалда ўргамчик тойлар сағрисини керолмайди-да!

Кўнглининг бир чеккасида пайдо бўлган кемтикни ҳарчанд тиришмасин, ҳеч бир таскин, ҳеч бир илинж билан тўлғазолмади. Ахир, бағрида, ҳа, бағрида Гириҳ чарх ураётганда... шу аламнок руҳ ҳурмати учун ўздан

тамомила кечса, тоғ кўчгандек кўчса — тўдани тит-пит қилиб ташласа арзирди. Афсус, у бундай қилолмади, чортоққа ярамади, бошқаларни томошалаш билан кифояланди.

Лекин, инсоф билан айтса, нуқул бундай қоврилиб ўзини қийнаши ҳам унчалар жоиз эмас, негаки, йигин унинг ранг-рўйига қараб гоҳ ундоқ, гоҳ бундоқ ўзгариб турди; шаксиз, кўп нарсани Гирихнинг унсиз нидоси хал қилди, бу нидо мухташам хонани қоқ иккига айириб юбораёзди. Шунда у муҳимини айтишга улгурди: Гирих имон қадар эскирмаслигини кўрга ҳассадек қилиб қўйди. Шунисига ҳам минг қатла шукр!..

Ана шуларни ғашланиб ўйларкан, қаршисида хушламайгина қулимсираётган Гайбиддинга чиндан ҳам тик қараёлмади, ҳорғин нигоҳини секин олиб қочди.

— Бир солишув ўрнийди-да, — гулдиради Гайбиддин қабулхонадан жилишгач.

— Нимага солишмадинг? — ўглини бир силтаб қўйди уста. — Хўш, мен мияси суюлган чолман, унақага ярамай қопман, сен нимага бундай мўлайдинг?

— Қизиқсиз-а, дада!? — астойдил хафаланди Гайбиддин. — Икки-уч ўрнимдан турдим, гапирмоқчи бўлдим, сиз ҳар гал билагимдан ушлаб босиб кўявердингиз. Бир сир борми деб ўйлапман.

Илкис эслади ўгли шаштини синдирганларини...

Асли Гайбиддин ўзи билан ўзи эди, Жамила билан орасига тушган совуқчиликни, қизгина саркашлик билан зимзиё кўчага қадам қўймоқни мўлжаллаётганини ўйлаб андуҳга ботган эди. диққатини бир жойга тўплагандагина гоҳ кўзойнакли гулдираши, гоҳ отаси шивирлаши, гоҳ ҳаммадан кейин ташриф буюрган чол жавраши қулоғига чалинар эди. Бир пайт Маъруф Афзалович одатдагидек лойдан маъбуда ясай бошлаганда сергакланди, Жамилани ҳам унутди, қаҳр билан кўп умтилди чортоққа, буни уста саркашликка йўйди, йўл-йўлакай миясига гап қуйиб келганига қарамай, ўзи-ку босим ўтиргани, уни ҳам мум тишлашга мажбурлади. Нега ундай қилди, нега? Жавобга ожиз, фақат элас-элас ёдидаки, йигин Пўлат Раҳим шаҳти билан бўлакча оқимга тушгандан кейин у буткул ўзгарди, жуда-жуда узоқдан бир амаллаб кўтариб келган зил-замбил юкини кутилмаганда ўша қария ўз гарданига олгандек туюлаверди. Адашмаса шу боис у бор-йўқ равиши-ройишини йўқотди-қўйди.

— Сир? Нима сир? — пўнгиллади уста.

— Чарчабсиз-ку тоза, дада, — деди Ғайбиддин юмшаб.

— Илож қанча, — ўғринча қараш қилди уста. — Анови одам кетиб қопти-да, бир отамлашмоқчи эдим. Институтга борсак-чи!

— Фақат бугунмас, оёқда зўрга турибсиз.

— Истараси иссиқ одам экан.

— Ҳа, нима, ҳамма Маъруф Афзаловичга ўхшай-верадими, — деди Ғайбиддин тилини бураб. — Қабулхонада, бари бир мен ҳақман, дегандай қилиб ўтирганини кўргандирсиз.

— Кўрдим. Лекин... шунгаям осонмас.

— Аза очяпсизми?

— Э-э, нимага? Қўйсанг-чи!

— Сиз ҳали уста Иброҳимгаям куясиз.

— Жаврама бола. Сен дунёни кўпам тушунмайсан.

— Айтмадимми? — деди Ғайбиддин ҳафсаласи пир бўлиб.

— Раҳматли бобонг шу бандани жонидай суярди.

— Охири... Истиҳола экан-да!?

— Кечир, ўғлим, — деб уста бошини эгди.

Орадан нимадир гўё соядек лип этиб ўтди, ўтди-ю, шу билан гурунглари қайтиб унча қовушмади. Ҳориб-чарчаб вокзалга келишди, бош зўрга сиғадиган туйнукчалар олдида арғамчи бўйи чўзилган навбатлардан бирида сабру тоқат билан кута-кута тунги оташаравага чипта олишди. Сал нафас ростлаш, пиёз пўсти бўлиб кетганидан нолиётган қоринларини алдаб қўйиш учун яқинроқдаги ошхонага довдираб-совдираб киришди. Одам ғужлигидан бу ерда ҳам анча-мунча кутишга тўғри келди. Бирн биридан галати, тўғрироғи, атамаси ўзидан ҳам тансиқ турфа таомлар уста иштаҳасини қитиқлаш ўрнига, гиппа бўғди. Сал таъбга яқинроқ экан, деб, уста ахийри чучварани танлади, сўнг ийланганда қандоғ бўлса шундайлигича хом қолган хамирни (ичида нима борлиги фақат худога аён) чор-ночор чойнаганча индамай ўғли қочиримини ўйлаб ўтирди.

Э, тавба, йигиндан орттиргани — иши тагин юришмай ғужала бўлгани, тарҳи тақдирини бир ёқли қилиш масаласини тагин ортга суришгани учун куяётгани кам эканми, устига Ғайби бемаза ҳалигидай нимғўрда кесатиқ билан савалади. Жиззақилигини қаранг, сал аяса-чи: ов, дадагинам, тутуруғингиз борми, нима са-

бабдан гоҳо шунақа тоб ташлаб турасиз-а, демоқчи бўлди-да! Майли, бунисига қуллуқ, аммо ўша тутуруқдан бу болагинанинг ўзида қанча борийкини!?

Нигоҳи бир нуқтада қотди, кейин кинояли илжайди.

Барака топгур уста, ишқилиб гаранг-паранг эмасми, нимагадир хала-хулада бир маъни тагига ета қолмайди. Ёки Ғайбиддини тушгур ҳаддан зиёда мугамбирлик қилиб, ақлу ҳушини бойлаб ташлаганми!? Дўпписини ерга олиб қўйиб мундай мулоҳаза қилиб кўрсин: нима учун бу шерамат олдида гервайиб, минг хил муқом қилиб, уста Иброҳимни ерга уради, агар ҳай-ҳайламаса, қаро гўрини ҳам таппа-тайёр қилиб қўяди. Орқасида эса ўзини тутиши буткул бошқача: уста Иброҳимга мойил, ҳатто қизи Жамила билан... апоқ-чапоқ эмиш! Ахир анов куни кампири қулоғи тагида хира пашшадай шунақа деб гўнғилламадими? Анов куни эмиш, ахир Муслима анчадан бери Ғайбиддин қилминини куракда турмай қолганини, ўша ойимча билан кўча-кўйда етаклашиб, боғу сабззорда ҳиринглашиб юрганини жаврайбериб эсдан оғаёзди. Ажабки, у — қар, кампири жон қойитиб бижирлашларини атиги бир қур тузукли эшитмайди. Охирги маротаба сайраганда ҳам қулоғи том битди. Нафас ютиб ўтирди. Кейин зўравонликка ўтди, алжирама, деб ошқора дўқлади.

Кампири феъли жизза-биззасигача ўзига аён, бир қилиғи — ҳамиша подадан олдин чанг чиқариб юради. Тагин ўшанақа ҳовлиқмаётирми? Агар бир суйқаниш қилган бўлса Ғайбиддин бунақа тирғилмасди, уятини йиғиштириб қўйиб, оламни бузарди. Шундай чарс нарсая! Ҳозир, ўзи нима гап, деб ётиғи билан сўрасачи! Балки дардини ёриб қолар? Аммо, у чиндан меров, гоҳо мияси айниб, ҳар нарсанинг ўз мавриди борлигини унутади. Аввал, уста, эсон-омон ҳовлига етиб ол, юмшоққина кўрпачага оёқни узатиб хордиқни ёз, аччиққина кўк чойдан ичиб каллани пешлагин-да, ана ундан сўнг бемалол ҳол сўр, ичига расо келиштириб илмоқ сол, ҳаддинг сизга думни унақа ҳар томонга қилпиллатиш нималигини бошлаб кўрсатиб қўй! Инсофи бўлса эрир, уялар, оқибат тузукқа илинар-да!

Уста яна иззат-нафсини оғритган қочиримни ўйлади: гўё икки оғиз сўз икки дона ўткир тикан бўлиб нақ бўғзига санчилиб турарди. Чиндан у истиҳола қилаётирми? Йўғ-а! Агар бунақа тоб ташласа неча йил мисқоллаб йиққан обрўси елга кетади-я! Омон бўлгур Ғай-

би буни зимдан иллаган, иллаган-у, жони ачиб, ҳалиги пичингни юмалоқлаб отган. Зийраклиги тузук, буни-сига шукрона айтади, фақат чарслиги куйдирган. Гоҳида нўхатча луқмага тоғдек қайтимни кўндаланг қилиши чатоқ-да!

Шунақа, уста ўғли қони қизиқлигини кўтаролмай овора (у Расул Усмон билан ҳам жиққа-мушт бўлавереди), шу одати орқасидан бир-икки ёмон изза еди. жонидан ўтиб кетгандан кейин уни роса ўғирчага солди, бу одатингни ташла, одамни учаворадан чиқарасан. деб ўтинди. Қайда, у ҳеч ён бермади, билганидан тоймади: жойини топса, ёшми-қарими, бари бир, юзинг-кўзинг демай дўппослайверди. Ярамас кўйдан уста Иброҳимнинг кўзини ўйиш учун пайт пойлайди. Бир хуморимни ёзмагунимча тинчимайман, деб неча марта лаб гингшилади. Агар қизида сал кўнгли бўлса икки дунёдаям у билан бунақа гашиқмас эди.

Э, айтгандек, Ғайбининг ҳалиги пичинги... бу бола бир ўк билан икки кийинки овлабди. Кўпдан иккиси бир мужмал масала теварагида гоҳ ошкор, гоҳ ботин ўралашади. Ғажир ўғли ўзини доим ҳақ санайди, бир энли наст тушмайди, қисқаси, бир юмуш фақат бир устага ёрлиги, бошқа устага бегоналиги ҳақидаги азалий удумни тан олгиси келмайди. Жигибийрон уста тегинилган иморатдан ҳар қандай уста ҳазар қилишини айтса у бепарволик билан пиқирлаб кулади. Энди замона унақа ирим-сиримни кўтармас эмиш!

Ҳали анча-мунча гўрлигига қарамай ўғли кўп балони билади, кўп чигалларни бемалол чигириқдан ўтказа олади, зеро ақлу идрокни жиловлаб кўяйдиган ҳар қанақа ирим-сиримдан ўзингизни четга тортинг, деб жаврагани бежиз эмас: агар ўша тутумга суянса, тумшуғи тагидан нарини кўрмаса шаксиз Тиллакорига бир умр номаҳрам бўлиб қолади, унинг яқинига боролмай армон билан ўтади.

Йўк, устаи басир тагин довдираётир, тагин ўз жонини ўзи қилга илаётир, шу боис рўпарасида бўй ростлаб турган ҳақни кўрмайди. Басир-да! Эсини тезроқ йиғсин: ахир Тиллакорига раҳматли падаридан кейин дастлаб ўзи оғиз солмовдими!? Ахир ошнаи қадрдони қачонлардан бери бу обида пойида тупроқ ялаётганини, қолаверса, Маъруф Афзаловичга аччиқма-аччиқ, таваккалига, Ғайбиддин ва Расул Усмон билан бўлак тартибда тарх тузишга киришганини биларди-ку!

Узундан-узун оташарава гавжум қўналғасидан хохламайгина узилиб чиққанда ҳам, мудраётган ҳорғин шаҳарни ортда қолдирганча дала зулумотини қоқ ёриб гулдираб бораётганда ҳам қуриб кетгур истиҳола деганини қачон ва қаерда илаштирганини бетиним ўйлар, ўйлови темир излар сингари беадад эди.

— Дада, — эрталаб Самарқанд вокзалида оташаравадан туша-сола автобусга чиқишгандан сўнг Ғайбиддин хотиржам мурожаат қилди, — сиз уйга бориб дамни олинг, мен Регистонда қоламан.

— Ҳозир сенга Регистонда нима бор? Кўпам безбет бўлма! — ўглини жеркиди уста, автобус жилгандан кейин сал юмшади: — Ҳозир тўппа-тўғри уйга! Чала гапларни бир гаплашиб олайлик.

— Ҳечам безбетлик қилаётганим йўқ, — қовоқ солди Ғайбиддин. — Кўп кўрқманг, уста Иброҳимга ёмон гапирмайман. Ётиғи билан яна бир огоҳлантираман. Ажрим бўлгунча чидасин.

— Бефойда. Гажирликни қўй, юравер.

Кўнгли алағда уста тавалло қилса ҳам у кўнмади (бу бола ростамига таёқсираган-ов!), қанча чала гап бўлса ораочди қилгани кечкурун вақт етиб-ортажагини писандалади ва Регистон бекатида лип этиб автобусдан тушди. Тутақиб кетган уста ортидан ҳай-ҳайлаб қолаверди. Ҳовлига етгунча жумла мўмин қатори шу тинмагурига ҳам худодан хотиржамлик ва давлат тилади. Эшикка термилиб ўтирган кампирига эндигина кўриниш бериб, энка-тинкаси қуриб қайтаётганидан одатдагидек нолиш қилаётганда дарча секин ғийқиллаб очилди ва лаблари гезарган Ғайбиддин кирди.

— Қалтак олиб қувлабди-ёв! — кулимсиради уста. — Агар шундай қилган бўлса кўнглимдаги бўпти!

— Бекор борипман, — хомушланди Ғайбиддин.

— Нима бўлди, қатти қулоқ?

— Борсам, ошнангиз якка...

— Бу нима деганинг?

— Моховдай сўппайиб қопти.

— Ие, нега?

— У ёғини шогирдларидан сўрайсиз-да.

Тушмагур Ғайбиддин хомуш, хит, ҳатто қовоқ-тумшуғи осилган эди, уста Иброҳим ёлғизликда қўли ишга бормай у ён-бу ённи айланиб юрганини, мунғайган обидани, худди тилла кўғирчоқ сингари биров ўғирлаб қочадигандек, тиш-тирноғи билан кўриётганини

сўзларкан нигоҳидан бир дард ёғар эди. У бу қадар хафалигига уста ажабланди, қачонки, синчков эътибор бераркан, овози ҳазинлигида ҳам, башарасида кўпчиган хитликда ҳам бир сохталик борлигини илғади: ҳатто бутун туриш-турмишида ўзи тезда етишадиган ҳузурга ишонч, нақд омаддан қувониш, ҳаволаниш аломати ботин эди.

Кеча ивирсиқ ошхонада ораочди қилмоққа чоғланган, ҳали автобусда ҳам гапни шунга бурган, шийпончада нафас ростлагандан кейин тугал қарорга келган уста ўзини бунақа шайтонликка ураётган ўғли билан сирлашиш осонмаслигини яна бир марта тан олди.

Шийпончада гоҳ ўзидан, гоҳ кампиридан, гоҳ ўғлидан норозиланиб ўтирганда, қаёқдандир Расул Усмон пайдо бўлди, сал чехраси ёришган уста уни ёнига ўтқизди, аллакимлар касрига худо қаргаган устахона бу кунда не аҳволдалигини суриштирди. Одатда хушсухан устоз билан эртадан қаро кечгача гурунглашса ҳам чарчамайдиган ёки оғринмайдиган шогирд негандир бу гал сукут сақлади. Ер сузганча хўрсинди, чайналди: «У ёққа бориш осон экан-да! Бормасам қайдан биламан аҳволни?» Алланечук иддао билан қилинган жавобдан нечундир уста мулзам бўлди, айрим шогирдлари четчақага қочиб, ичларида бир дунё ҳасрат билан юришганини ўйлаб ўкинди. Сўнг ёлғон пинак қилди. Худди шу дамда Расул Усмон қовоқ-тумшуғи осилган Гайбиддинни чеккага тортди, гоҳ паст, гоҳ баланд товушда унга алланарсаларни узоқ куйманиб тушунтирди. «Масковга учармиш! Нима қиласан энди, алвидо муҳаббатми?» — деган сўзларни элас-элас эшитди уста; галварс Расул Усмон нимага шама қилганини, умуман, орада ўйласа ўйлагудек бир дарди-ҳасрат ётганини у англагандай бўлди. Шунда ҳам у сезгиси ва эътирофини ич-ичида ўзи ўлиб-тирилиб инкор этди. Ажабки, айнан шу нарсани рад этиш унга ҳузур, чексиз бир ҳузур бағишлар, бу ҳол юраги туб-тубида қачонлардир пайдо бўлган ташналикни босаётгандек эди. «Мени қону жонимга ташна қилган анови банда — уста Иброҳим, тоабанд ундан кечганимни, аъмоли-бадини тангри ҳукмига ҳавола қилганимни билса бўлди, бошқаси керакмас», деган фикрни дилидан кечираркан энди чинаки пинакка кетди. Ҳовлида икки жўра узоқ айланишгани, бот-бот тортишиб қолишгани, ниҳоят, дарчадан гудрана-гудрана чиқиб кетишганини сезмади.

Бир вақт қараса шийпончада ёлғиз: бу яхши баҳона бўлди.

У кун бўйи бир ёққа қўзғалмади, гоҳ ошхонада, гоҳ даҳлизда, гоҳ айвонда майда-чуйда юмуш билан куйманиб тинимсиз жавраган кампирига ҳатто қиё боқмади.

Негадир қоронғи тушгани сайин уни аллақандай бир нохушлик чулғайверди, назарида қўпдан бери эътибордан четда қолган бир синоат шу кеч ниҳоят очиладигандек, очилиб, бутун борлигини алғов-далғов қилиб юборадигандек эди.

Мана, кеч ҳам тушди, Ғайбиддиндан эса дарак бўлмади, у ўзини кампирига хитлангандек қилиб кўрсатди, асли ичида севинаётган эди. Балки, бу ёлғондир, ўз ёнига ўзи қоврилаётган одамда севинч нима қилади. Ҳартугул унда шунга яқин бир ҳис ҳукмрон эди.

Беқўним ўй-фикрлар гирдобига ботган уста деярли туз тотинмади, қоронғи гўрингга тезроқ думалагур кампири жонини бетўхтов бурувга олавергандан кейин чарчаганини важ қилиб қўзғалди. Жигарранг жавонлар турадиган хонада қамалди. Кейинги вақтларда ўзи ҳам, Ғайбиддин ҳам юракка гулу соладиган бу оламдан узоқлашганига ўкинди. Тавба, нималар юз бераётир? Мабодо икир-чикирларга ўралашиб қолишмаяптими? Йўқ, унчалик эмасдир, ҳарнечук у орқа-олдига қараб юрибди. Майдалашиб кетишдан худонинг ўзи асрасин. Холи етса-етмаса ўзини ўтга-чўққа ураверади. Тинмасаклиги аллақимларга ёқмайди. Раҳмат-ку насия, ҳеч қурса ўз холига тинч қўйишмайди, нуқул чалишгани чалишган — бир амаллаб йиқитишса-да! Биз бачкана, овдир-шовдир эканмизми, сен биздан баттар ғаламис, яхшилиқни юзага чиққани қўймайдиган қитмир, дунёни сув босса тўпиғига келмайдиган беғам бўлишинг керак, қабалида ногора қоқишади. Агар иззат-нафсинг оғримаса, номусинг ва имконингдан қолган жиндак қўр-қут ҳам тамом битган бўлса, осони шу дегин-да, ўшалар ногорасига жўрлашавер!..

Уста «Иҳсо ал-улум»ни ҳорғин варақлади. Қўпдан у гумбаз ичкарисида мутаносиб ва номутаносиб ўлчамларни қадимги усталар қандай аниқлаганини ўзича чамалар эди, ҳозир бу жумбоқни улуг мутафаккир билан хаёлан кенгашган ҳолда ечаркан мамнун жилмайдди. Кейин, хотиралари қаърига чўкканча, «Қирқ ривоят» билан мулоқотга киришди. Не-не бало-қазолар чангалидан эсон-омон ўтиб келган мажмуа! Шўрлик

Ҳодирбек, мислсиз ситамлар тушган бошига, лекин японни астари ичига мана шу гавҳарни яшириб қўйганини айтмаган. Агар айтса, ё қийноқни тўхтатишар. Эки баттар таҳқирлашар эди. Қанчалар бедодликни ўткарган-а бу бебако дунё! Шу хил тумтароқ ўйлар билан уста рисолани шошилмай варақлади, ажаб илҳақлик билан «Икки наққош»га нигоҳ югуртираркан, улуг мутолаа саодатига етишганидан севинди, узоқ ўқиди, ахийри чарчаб, киприқларига тош бойланди...

Олам заррин, ажаб бир заррин рангда эди.

Қизиқ, у еру кўк бунчалар тиниқлигини, бунчалар устивор товланишини, бунчалар осойишталигини илгари билмаган экан. Бундан ҳозир хабар топди, ҳаёт чиндан лазизлигини ўйлай бошлаганда яхлит тилла манзара қаърида, бир олис маконда гумбазли юксак иморат жилланиб кўринди, у бўшлиқда муаллақ турар, жамийки мавжудотни ўзи сари чорлар, чеҳраи малоҳати қўхна очунда азал ва абад мавжуд рангларни бир маромда таратар эди. Тамом таажжубда қотган уста тангри назари тушган бу иморат деворига суйканиш — бир савобдор бўлиш, ланг очиқ нақшинкор эшигидан ичкари кириш — икки савобдор бўлиш нияти билан сафарга отланди. Ранглар ҳар бири бетакроп қиёфага киришини остонада туриб кузатиш беҳад марроқли эди, алҳол, ранглар ўзини ўзи танигани сари борлиқни қамраган жимлик теранлашаётган эди. Уста жон-жаҳди билан илгарига умтиларкан, ногоҳ ҳамма нарса — қуёш, ой, юлдузлар, тупроқ, сув, дарахтлар жаннатий гўшада қад ростлаган иморат измига тушди. Бу қарамлик юз йил, минг йил чўзилди, ниҳоят, мувоzanат бузилди, бир овоз келди, йўқ, у қалдироқ эмасди, шикастагина сас эди, атрофни жимлик қамрагани учун у жаранглаб, ҳа, жаранглаб эшитилди.

«Фарзанд кўнглини билмак — қарзу фарз!»

Рисолаи муаззам — «Қирқ ривоят»ни шундоққина ёнига эҳтиётлаб қўйганини гира-шира эслайди, йўқ, унақамас, фақат руҳи-жони эмас, бутун борлигини азалга, Саодат уйи жамол очган, Гириҳ қўриқбони — эшик ўз қудратини намойиш этолган фурсатга рўпара айлаган рисолани бағрига босиб олган экан. Худди шу алфозда у кўхна очунда азал ва абад мавжуд жами рангларни ўзига тобе қилган иморат билан дийдорлашди ва яна қулоғига ҳалиги хитоб чалинди.

«Фарзанд кўнглини билмак — қарзу фарз!»

Бу не сиру синоат, бу нидо қаендан?

Уста, бағрида рисола, теваракка аланглади.

Энди ҳамма нарса шу нидога айланган эди.

Нидо юз йил, минг йил янгради, янграйверди, хаёт надоматларини тинглаб кўникиб қолган, хатто ҳар қандай таҳдид, кесатиқ, қаҳру ғазаб замирида ҳам илинж бўлажакига имон ўгирган уста эса миқ этмай тинглади, тинглайверди ва, ахийри билдики, нидо қилаётган — Гириҳ!..

Мувозанат қачон бузилганини эслолмасди, ёдида фақат зар ёғдулар сақланибди, залвар жимлик эса ҳамон юрагини тош каби эзаётгандек эди. Агар бу ҳодисот тўғрисида сўзлашга тўғри келиб қолса, шаксиз, у дафъатан бирор нарса дейиши маҳол эди. Тўғри, ҳаммаси шундоққина кўз ўнгида юз берди, у гўзаллик ғалаёнга келганда олам кичрайиб қолиши, таҳликага тушиши, эшилиб-буралишини шундоққина кўриб турди. Лекин фақат бесаранжомликдан иборат бу узук-юлуқ манзара жонига ваҳима солишдан бошқа нимага ҳам арзирди? Халиги нидо, шикаста нидо-чи?

Уста нимагадир (хўш нимага?) астойдил ишонгиси келди, гумон эса хоҳишига қўймади, ноилож жаланглаб мундай қараса — рисолаи муаззам бағридамас, ёнида, ўртасидан очилганча, яхшиликка қолганда бефарқ, ёмонликка қолганда жидду жаҳд кўргузадиган гардундан гиналаганча, мунгайиб турибди.

Барака топсин, кимдир бошига ёстиқ қўйибди, чирокни ўчирибди, эшикни зичлаб ёпибди. Хона дим, жимжит, ваҳмга тўла; баланд шифт шундоққина елкасидан босаётгандек, чор тарафдан девор қисиб келаётгандек эди. Фақат пардаси бир чеккага сурилган, жимити юлдузлари пирпираётган осмоннинг гиламдайгина жойини акс эттираётган деразагина нажот йўлига ўхшаб чарақлаб кетди.

Ақлу хушини йиғолмай қийналган уста совуқсирарди, аста туриб, қўнишиб ўтирди. Беихтиёр рисолаи муаззамни олди, енгил хўрсинганча унга термилди, хаёлига ҳув гавжум майдончани саросимага солган гулхан бир лаҳза чирмашди. Энди исиб кетди; гўё тутун бўлиб кўкка ўрлаётган эди. Кейин жимлик, кейин зар ёғду ва турфа ранглар қоришуви, кейин... шикаста нидо!

Кеча имиллаб ўтди, назарида кеча ҳаддан ортиқ чўзилиб кетгандек эди. Ахийри кўкда юлдузлар пир-

пираб бир-бир сўнди, эринчоқ тонг ўру қир ошиб келиб нажоткор деразадан мўралади. Хона ёришса ҳам у ўзини ўнглолмади: кўз ўнгида гоҳ у, гоҳ бу ранг жимирлар, ёнида мунгайиб ётган рисолаи муаззам унсиз сўйланар эди.

Эрталаб ранг-рўйини кўрган Муслима оҳ-воҳ қилди.

— Тобингиз қочибди шекилли, дадаси, — деди овози алланечук товланиб; у ела-югура бирпасда аччиққина угра ошини тайёрлади, иштаҳаси гиппа бўғилган уста ўзини у ён-бу ёнга ташлаб ундан ярим косагина ичди, сахармардондан қорасини ўчирган ўғлини койиганча, кўрпа-тўшак қилиб ётди.

Ана энди савил кўнглига ваҳима оралаганини қаранг: ҳали қарликни бўйин олмади, ёруғ дунёда кўрадиганини ҳали кўриб улгурмади, боринги, ҳаётда ҳали қарзи тикилиб ётибди; қачондан бери раҳматли падарининг ўзи билан кетган армонини ушатиш пайида гам чекади, қачондан бери тушмагур Ғайби оёғини чатиб қўйишни ният қилади, лекин ҳозирча на униси, на буниси амалга ошди. Ана шуларни кўра-била қаҳри қаттол азроил тепасида айланишаётirmi? Э-э, парвардигор, наҳотки шу адолатдан? Гулми ёки тикан — фарқига бормай бирдек қийратадиган фариштанга бир бор тушунтириб айт, жиндай сабр қилсин, ташвишларини битириб олгандан кейин битта жон бўлса тайсалламай осонгина топширади. Ҳозир эса шафқат қилсин, чирқиратиб қўймасин, ҳали бемалол оёқ узатадиган чоғи йўқ, агар шоширадиган бўлса... падарига ўхшаб иккала қўли тепада кетади.

Кеч тушаверди, устани қайғу босаверди.

Туз тотмади, рисолаи муаззамни қўлидан қўймади, толиққан пайтида Ғайбиддинни сўради, у ҳали қайтмаганини билиб оғринди, маъюс нигоҳи номаълум нуқтада қотди.

Тақдирига қарийб тан бераётган кампири ҳар гал ўғлини санқилиқда айблаганда ноиложликдан уста куйиб-пишиб унинг тарафини оларди, бирор зарил иш кетидан чопиб юрганини рўкач қиларди. Энди ўзи уни орқаворотдан койиди, кейинги вақтларда у чиндан ҳам кечалари саёқ юришни одат қилганини ичида айблади.

Илгари уста ўғлини бошқача тасаввур қиларди, худо ҳақи илгари Ғайбиддин бошқача эди: ўжарлиги хатто ўзига ярашарди, худо-бехудо ҳар ёққа чопавермасди, ётволиб нуқул китоб ўқирди, ниҳоят, фақат

таъмир дардида яшамокқа қасдланганини исботлаган қобил ва зукко шогирд эди. Энди, ажабки, бу одатлари тушуниш маҳол бир инжиқлик, айтсанг биров ишонмайдиган бир лоқайдлик соясида қолиб бораётгандай туюлади.

Кўкси оғирдан оғир бир қалқиди, ёшликда одам ҳар хил кўчага бир-бир кириб чиқишини, тез-тез турланиб туришини ўйлади, бу бола ҳам кўп даҳмазалар иззатнафсига ўтиришмаслигини сизди, энди акалари изидан кетиб қолса ҳолим не кечади. деган фикрни миясидан ўтказаркан хонага сиғмай бўғилди.

Шом қоронғуси ёпирилди, хона торайиб қолди, худди кечагига ўхшаб шифт босиб тушадигандек, девор чор тарафдан қисинқираб келаётгандек туюлди. Фақат нажот йўли пардаси суриб қўйилган, юлдузлари пириллай бошлаган осмон бўлакчасини акс эттираётган дераза тарафда эди. Ихтиёрсиз тарзда у ўша ёққа умтилди, лекин кўзлаган мазгилига етолмади: олдини сариқ туманга ўхшаб тилла ёғду тўсди. Ноилож тўлқин уриб ётган ёғду ичига оралади, оралади, ҳарчанд илгариласин адоғини кўрмади. Юз йил, минг йил юрди, бари бир кўролмади. Тоқати тугаган маҳалда олисдан элас-элас нидо келди.

«Ўғил кўнглини билмак — қарзу фарз!»

Заррин ёғду жунжиккан баданига илиқ-илиқ тегаётганини уста бемалол ҳис этар эди. Ажаб, бир кучга тўлса, бир бемажол эди, шу хил аросат оғушида аста кўзини очди: зимзиё хонада яна якка ўзи, жойда ғужа-нак бўлиб олган, қайноқ терга ботган, ёстикда шундай пешонасига тегай-тегай деб турган рисолаи муаззам — очик варақлари худди ўт пуркаётгандек эди.

Ҳар тонг аҳвол шу: дилдираб уйғонади, ёнида рисола...

Иложи қанча, уста сабр қилди, имонига суянди, бу арш раъйи эканлигидан қатра шубҳаланмай ҳар кеча якка ўзи бу оламдан тамомила ташқарида бўлган, ўз баланд тоғлари ва тубсиз дарёлари билан гувлаб ётадиган оламга гоҳ эмаклаб, гоҳ ўпкасини қўлтиқлаб бориб келаверди. Ҳар гал зар ёғду қоплаган жарликлар ва тўқайларни кезганда ўзидан ўтганини ўзи билди галати оламни залвар жимлик қоплайдиган маҳалдагина янграйдиган ҳалиги нидони эшитавериш тугаёди. нарвардигордан шарманда қилмасликни ўтинди.

Ахйри бир кун кечқурун қавакма-қавак кўршапа-

лакдек биқиниб юрган Ғайбиддинни тумшугидан илин-тирди, дастурхон бошида ўтиргизиб қўйиб, саволга кўмди.

— Очиқроқ сўзланг, дада, — гудранди Ғайбиддин.

— Одам иккиюзламачи бўлмаслиги керак, — деди уста совуқ бир оҳангда. — Мени унақасига аврайсан, онангни бунақасига, кўчага чиқиб билганингни қиласан.

— Ҳасратингиздан чанг чиқди-ку тоза.

— Бунақада... бошингни қўшалоқлаш...

— Одамга бошнинг биттасиям оғир.

— Майнавозчилик! Биттасиям оғир эмиш! — пичоқ суягига етганини ошкоралаб сўзланди уста. — Ов, бола, менга қара, оғирлик қилса нима учун анови билан... Бўларини айт! — уста бирдан жимиди, салдан сўнг маҳзун қиёфада давом этди: — Майли, мен розиман, фақат сен... ҳадеб чайналаверма! Бўлди-да энди, онанг бошқа эшик тагида қачонгача сарғаяди!?

Мана, жангари, гажир, худписанд йигит аҳволи — у пешонасида тер йилтираб, текис ёноқлари оловланиб, миқ этолмай, ер сузиб ўтирди, «Ўғлим, дардинг шунақа экан, отаси гўрига ҳадеб ғишт қалайверма-да!» — деб уста тўнғилларкан, у ортиқ чидолмай, аста жуфтагини ростлади. Ичи қоврилиб кетаёзди-я! Ахир, неча кундан бери итдек ҳаллослаб нари-бери югуради Жамилани атиги бир мартагина кўриш илинжида, лекин у ҳеч қаерди йўқ — ё фариштага айланиб осмону фалакка учган, ёки пари бўлиб сув тагига тушган. Ҳали кўнглини отасига очгиси келди (айни мавриди эди-да!), жудаям очгиси келди. Жонида бир бедаво оғриқ бор эди, эҳтимол, ёрилса, шу оғриқдан қутулар эди, ниҳоят, инсофга энган, калавани ҳадеб чувалантиравериш охир-оқибат ёруғ дунёдан атай кечиб билан баробарлигини англаган отаси оқ фотиҳага қўл очган, омадини, ўсиб-унишини, ували-жували бўлишини тилаган бўлар эди. Аттанг, у журъат қилолмади, йўғ-а, журъат қилар эди, ҳал қилувчи лаҳзада иккиланишига шу нарса сабаб бўлдики, у ёқда Жамила... ўз тарадди-ташвиши билан машгул эди.

Чол-кампир ғамга ботиб ўтирганда у деразадан мўралади.

— Бугун Пулат ака келган экан, — деди бўзарганча, хуши товламай. — Сизни сўрабди, бир учрашаркансиз.

— Ким у одам? — ўгли ўзини орқага тортиши билан Муслима чехраси ёришган, бир нуқтага тикилиб қол-

ган чолидан қизиқсиниб сўради, чоли индамаганини ўзича тушуниб, гапни Ғайбиддинга бурди. — Бу болагина жуда сурбет бўпти, сизниям писанд қилмайди. Илгари мунақа эмасди чоғи?

— Писанд қилмай қаёққа ҳам борарди, — минғирлади уста, хаёли Пўлат Раҳимга оғган эди. — Аммо сенинг гумонингда жон борга ўхшайди. Индамай қолганини сездингми?

— Сездим, кўпдан бери бир нарсани сезаман, — деди ҳовлиққанча Муслима. — Аммо ўғлингиз ҳам ўзингизга тортиб... гажир бўлгани билан икки дунёдаям раъйингизга тик боролмайди. Сиз мақтаган нарса унияма кувонтиради, сиз нимани дард билсангиз у ҳам...

— Шошма, кампиршо, сен балосан-ку.

Шундай деркан уста шуурини шикаста нола титратиб ўтди.

— Майли, сиз мени, сочи узун, ақли калта, деб ерланг, — тутилинқиради Муслима, уста бир хил бўлиб кетди. — Лекин кейинги кунларда дилимдан кечган бир хавотирни сездирмасам... тинчимайман. Сиз ўғлим ундай, ўғлим бундай, дейсиз-да, аммо ўзингиз унга фақатгина ташидан қараётгандайсиз. Ичида бори нима бўлса бўлаверсин.

— Оворагарчилик ёмон-да, — қизаринди уста.

— Баҳонангиз тайёр, — кесатди Муслима, юзида малол жилваланди. — Ғайбини кўп ардоқладингиз, бундан тонмайман, фақат... Бўйини бўйингизга шунчаки мослаб қўйгандайсиз-да!

— Ҳеч бўлмаса бўйи отасига тортсин.

— Э, йўқ, мен... айтолмадим истаганимдай.

— Айт истаганингдай...

— Гажирлиги шунчаликки... раъйингизни қули!

— Топган гапингни.

— Агар шундай бўлмаса яширмасди дардини.

— Тушунмадим, — тумтайди уста.

Чиндан Муслима шамасини тушунмадими ёки ўзини шунчаки овсарликка урдими — ўзи ҳам билолмади; жизиллаб гурунги бераётган кампиридан безиб; қони қайнаб, бир дамгина роҳат қилгиси келди. Лекин қошки бу истагига етишолса! Аввали кампири жаврашлари бир зум ором бермайди, мабодо жағига суняниб қолган кампиридан қочиб жавонлар турган хонага кирса яна чатоқ — жилди-варағи қуйинки рисоаларга нигоҳи тушиши билан ўзини йўқотади, қачонлардир тун пардаси ўраган

майдончада Улуғ сўзни ямлаган ялмоғиз ўзини, ўглини, бу кунда кўп нарсадан гофил биродарларини не-не ажойиб мажмуалар дийдоридан абадиян бенасиб айлаганини ўйлаб ўкинади, кейин борлигини насиб этмаган, бир умр насиб этмайдиган мутолаа азоби қамрайди, кейин бу азоб эзилган-титилган танини беҳудуд бўшлиқ ва баланд давонлардан олиб ўтади, охири, зар ёғду қоплаган оламга келтириб ташлайди. Кейин шикаста нидо! Э, дариг, бу не кўргилик!?

Хали эрта, устига — уйқу қаёқда, Ғайбиддинни чақириб Пўлат Раҳим ҳақида у-бу гап сўрамоқчи бўлди. Ҳозир ўгли гамга ботиб, икки ўт ўртасида бўғилиб ўтирганини ўйлаб айниди. Қолаверса, нимани ҳам сўрарди, бор-йўғи ойнадек равшан: ўша куни «бемаврид» йиғинда Пўлат Раҳим чекига оғир юк тушди. Энди у аччиқ ичакдек чўзилиб кетган даҳмазани бир ёқли қилиши керак. Адашмаса, у Самарқандга шу муддао билан ташриф буюрган, яъни Тиллакорини яна бир бор назардан кечириш, Гирих ҳақида тугалроқ тасаввур ҳосил қилиш, қолаверса, шахристондаги таниқли уста ва устазодалардан фикр олишни ният қилган. Агар Маъруф Афзалович кутиб олган бўлса атрофида ўлиб-тирилиб ётгандир. Худо бу бандани уятдан қисган: у меҳмон қўлтиғига сув пуркашдан ҳам тоймайди. Ҳартугул Пўлат Раҳим анойилардан эмас, унинг ялтоқланишига учина қолмас, қайта қуюшқондан чиқадиган бўлса таъзирини едирар...

Айтгандек, олди-қочди ва хуфия ҳаракатлардан кутилмаган маъно-маза топадиган Расул Усмон хабарига кўра, Тошкентдан бели майишиб қайтган Маъруф Афзалович шошилинич равишда юқорига қандайдир хат тайёрлабди, хатда уста Шамсиддиннинг ҳар бир босган қадами, хусусан, бу кун андозасига сигмайдиган тарҳи авра-астар қилинган эмиш...

Мабодо Пўлат Раҳим шу баҳонада келмадимикин?

XI

Устахонада бир куйни хиргойи қила-қила берилиб жун пайпоқ тўқиётган котиба қиздан бўлак бир зог йўқ эди; у одатича устани бу даргоҳдаги яккаю ягона эплиуқувли, батартиб, бутунича ташвишга кўмилган ходимадек жиддий қаршилади, кулимсираб қарашида бир иддао сезилди, ҳатто рўпарасида қисиниб-қимтиниб тур-

ган банда етмишни қоралаган чоллигини унутиб ўзича ажабтовур қарашма ҳам қилди.

Котиба ойдайгина, шунга яраша ҳавоси ҳам анчамунча баланд, гоҳо ўзи сезмаган ҳолда тилига эрк бериб қўяр, ёш-ялангга жиззакилик қилишдан ҳам тоймасди. Бу ерга мунтазам қатнагани боис уста унинг аzza-базза қочиримлари, тушунуксиз иддаоларига бир қадар кўниккан эди, лекин шунга қарамай ҳар гал кўзлари чақнаб турадиган бу қизни кўрганда, э, парвардигор, бу ўзи бор-йўғи бир ожиза бўлса, бу қадар ҳаволаниш учун кучни қаёқдан оларкин, деган ўйловни қилар, сўнг шу даражада майда гапга борганидан ўзича ижирганар, уялинқирар, тишини-тишига босиб аста жиларди.

Ҳозир айниқа уста котибанинг минг муқомдаги чап-ламалар орасидан таниш осон бўлмаган рафторига тоқат қилолмай ёмон оғринди, нима учун келганини қарийб унутиб тезгина изига буриларкан, ингичка таниш овоз жойида тўхтатди.

— Ака меҳмон билан Регистонда.

Анча эпга келиб қолган пайпоқни қўлидан қўймай келиштириб сузилаётган котиба «ака»ни ёқимли ургу билан нақ шамшир дамига айлантирди, аниқроғи — у бу сўзни шундай бир энтиқиш билан талаффуз қилдики, агар ҳозир уста ўрнида илиги суягини туртиб турган қирриқроқ одам бўлганда ҳавас ёки ҳасаддан паққа ёрилиши тайин эди. Гўл устамиз (бу ёшда ановинақалар олдида шундан айирмасин) ипақдек эшилган овозга чап берди, меҳмондан хабар топганига севинар-севинмаслигини билолмай, унга муздек совуқ нигоҳ юборди.

«Ҳей, устахонадай жойда... лаббуёғ-а!»

Илгари бу даргоҳда эмин-эркин эди, уқувли-уқувсиз усталар қадами аримайдиган остонага жон-жаҳди билан умтиларди, эрталаб келса гоҳида кечгача куймаланиб қоларди. Бирор зарур юмуши бўлса-бўлмаса шу ерда ўралашиб юраверарди. Энди... устахонани эсласа бирдан тепа сочи тикка бўлади, ҳаммадан аввал хаёлида юмшоқ ўриндиққа чўккан, телефонда уззу-кун ҳасратлашишдан бўшамайдиган басавлат кимса гавдаланади. Асли устахона илгари ҳам гўр эмасди, Зоҳир маҳмадона ўз ҳузури эвазига уни деярли майиб қилган эди. Шундай бўлса ҳам у эрталаб албатта ҳозир бўларди, иш кўзини билмаса ҳам анча дали-ғули бўлган Зоҳир билан бемалол масала талашар, унга бор дардини тўкиб соларди. Жигилдонини мойлаб туришдан бўшамаса ҳам ҳар-

тугул у хасратини тингларди, сал мундай савоб ишлар қилиш учун ақли ёки кучи етса-етмаса бақириб-чақириб, тўполон билан урнаб ётарди. Бунисини эса худо ҳар тарафдан қисган: беқулоқ, бесабр, таянчи — ҳашамдор хона, ўриндиқ, телефон...

Дунё паст-баландига хотиржам ҳукм ўқиётган Регистон ҳамишагидек адл: боши узра поёнсиз осмон, ён-верида хансираб — минг бир бўлакка бўлиниб, шовқин солиб чопаётган безовтаҳол Ҳаёт, кафтида юлдузлар билан сўйлашган уч обида...

Аршу аъло сийлаган мана шу гўша ёруғ оламга шамолдек келган ва чархи кажни шамолдек тарк айлаган падари билан кечирган бир некбин, бир қайгули дамларига абадул-абад гувоҳ эмасми!?

Эсида, у ўн бешда эди, бир кун Шердор пештоқи тагида ҳангомалашиб туришганда муганний мулла Аҳмад савдойи сифат ҳаллослаб келган, пештоққа қўпол чок солинганини, ёмони — у эрта-индин сўкилиб кетишини бекорчи эл майдалаб чайнаётганини айтиб кўп қайғурган эди. Таъмир ҳоритган падари эзилиб жаврамади, бекорчи элники — бекор, демак билан кифояланди. Мана, ўшандан бери қанча ой, қанча йил тизилишиб ўтди. Пештоқ эса бутун: ўша кезлар зарбланган кошинлар, кеча сайқал берилган каби, қилт этмайди.

Падари панжалари изи Тиллакориди ҳам қолган...

Дунёдаги энг қадрдон кишиси армон, етишмоқ маҳол армон билган иморат қошида қарздорлик ҳисси танини ловуллашди, кўпдан бу ерга келмагани, аниқроғи, келмай қўйгани учун ўзига-ўзи таъна ёғдирди. Нима, бургага аччиқ қилиб кўрпани куйдирмоқчими? Ёки, тарҳни бошлабгина тахлаб қўйдим, энди бу ёғи осон кўчаверади, деган хомхаёл билан овунаётгандир-да! Агар мунақа қавагида биқиниб ётаверса... нари ёғини ўйлаш ҳам даҳшат! Ҳеч курса ошнаи қадрдонини, инсофни ўртага кўндаланг қўйиб, тўғри йўлга солмоғи жоиз эди. Афсус, бунга ярамади, аниқроғи, ўзи тобга келишига умид боғлади. Хаҳ, нокас, умид боғлади-я! Ахир бу нотаваонлик билан тенглигини биларди-ку!

Уста адашмабди: ўймакорий дарвозадан кирганда ҳовли ўртасида, танаси ғудраша қари тут тагида Маъруф Афзалович билан уста Иброҳим тип-тикка, бири гапини бири маъқуллаб обида авра-астарини ағдарар, во дариғки, обидани бундай камситиш билан не муродлари ҳосил бўлишини англаш маҳол эди.

Пўлат Раҳимни меҳмон демайсиз: суянчиқлари су-
гуриб ташланган чорпоя четида омонат кўнган, энги
калта кўйлаги, шими, сандали одмигина, чеҳраси сал
хоргин, қарашида бир норозилик қотган; энгил қадам
товушини эшитиб у ўгирилди, уста Шамсиддинни кўр-
гач, суҳбатни чала ташлаб, пешвоз юрди.

— Сизни кўргани келсагу, сиз... қора бермасангиз, —
ўз ҳазилига яйраб кулди Пўлат Раҳим. — Бу қанақаси?
Қарилликни баҳоналаб устахонага доримай кўйибсиз?

Азиз меҳмон ҳурматига ёлғондакам илжайди; меҳ-
мон кесатиғи аччиқлигидан ташқари ҳақиқатга яқинли-
гини бир бўшашиб, бир ғашланиб тан олди. Оббо, бу
Маъруф Афзалович дегани тоғ қулаб-нетиб қолса таги-
да қолишдан чўчиб этак сари йўламайдиган одам, лекин
гап етказишга келганда ҳеч ҳақини едирмайди. Дарров
араз-ўраз қилиб юрганини чақиб улгурибди. Ў, омон
бўлгур-а, каттароқ суянчига зор экансан-да!

— Камина бурга тепиб... — ғудранди уста Шамсид-
дин.

— Э-э, узр... Энди тузукмисиз?

— Шукур, суягим энгил.

— Унақа бўшашманг-да, биродар.

Шу маҳалгача қовоғидан қор ёғиб ўтирган меҳмон
қулфи-дили очилгани ва устага хайрхоҳ муомала қил-
гани ановиларга палахмондан отилган тошдек тегди.
Ноўнғай жимлик чўкди, ҳар бири сўз қотишга шошил-
мас, худди тасодифан учрашиб қолган кишилардек бир-
бирларини синовчан кузатишарди.

Уста ўйиндан ноўрин чиқарилган болалардек тум-
тайган бош мутасадди билан уста Иброҳим калласида
нималар ғивирлаётганини ўзича чамалади: шаксиз ҳо-
зир улар гап белига ўхшатиб тепгани учун уни етти пуш-
тигача қолдирмай ёғлашаётган эди.

— Уста Шамсиддин, — деди меҳмон жойига бафур-
жа кўниб, — гап нимадалигини биласиз.

— Ҳа, энди... манов иморат-да.

— Яшанг, — деди меҳмон қониқиш билан. —
Эсингиздами, Тошкентдаги йигинда Маъруф Афзалович
бир луқма қилувди. Иморат таназзули — ялпи эскириш-
да, деганди... Кечадан бери яна... Сиз нима дейсиз?

Уста Шамсиддин индамади. Падари таърифини ёд-
лади: «Ўғлим, булар баҳарнав қурилмаган, арш ирода-
си билан тикланган. Дунё тургунча туради!» Қулоғи
остида таниш ва суюмли овоз янграгандек бўлиб у сер-

гакланди. Кейин жимгина бошини лиқиллатди. Қизиқ, сохту сумбати бир умрга чидаса, бу — тан олинса, сал заха еган безаклари бир баҳона билан чиқитга чиқарилса, бу — адолатданми!? Ахир тўкилиш — умуман ярамай қолиш дегани эмас-да!

— Мен фикримдан қайтмайман, — деди Маъруф Афзалович.

— Ихтиёрингиз, — ранжигандай бўлди меҳмон.

— Кечадан бери чарчагандирсиз, ошна? — илмоқлироқ гап қилди уста Шамсиддин. — Э, қуриб кетсин, худди бошқа ташвиш йўқдек... ёпишиб олганимизни қаранг!

— Биз учун бошқа ташвиш йўқ, — кулди Пўлат Раҳим.

— Тўғри, лекин... сиз шаҳримизда қўноқсиз.

— Э-э, бунақа демайсизми, уста!? — беихтиёр ўрнидан туриб кетди у. — Йўқ, қўноқ бўлиб қайга ҳам келибман, ўз шаҳримга-да. Лекин ўзимни қўноқ чоғлаб маза қилиб ётсам ҳам бўларди. Бултурдан қолган иш борми?

— Ҳа, баракалла, бултурдан қолган иш йўқ-да, — деди уста Шамсиддин мужмалроқ қилиб. — Бунақа... арзимаиди. Аммо, биродар, сиз камина муддаосини тушунмадингиз.

— Хўш, хўш?

— Раҳматли падарим бир кулол билан қиёматли ошна тутинган эди, — уста Шамсиддин юзи қилт этмай узоқдан гап бошлади. — Ер юзида у қизиқмаган нарса йўқ эди. Лекин нимага қизиқса, адоғига етказмай, ора йўлда қолдириб кетаверарди. Отам қироатхонлигини билганидан сўнг у китобатга ишқ қўйди. Уч ой Шайх Саъдийнинг «Гулистон»ини эрмак қилишди. Охири бир кун отам ундан қулоғига не маъно ёққани, не маъно ёқмаганини сўради. Кулол эснагани, тақсир, биз ўзи қандоғ китоб билан машғулмиз, деб жавоб қилгани ҳамон ёдимда. Сизлар ҳам шу хил жонкуярликдан қилмаётирмисиз, деган хавотирдаман.

— Тушунарли, — қаҳ-қаҳ отиб кулди меҳмон, сўнг у ирими учунгина лаблари чети билан илжайиб қўйган Маъруф Афзалович ва уста Иброҳимга қарата деди: — Боплади-я, оғайнимиз? Тагдан олди, тагдан! Хўш, кейин нима қилди ўша кулолни отангиз?

— Нима қиларди, — деди пинак бузмай уста Шамсиддин, — сиз бориб қийшиқ кўзаю офтобангизни ясай-

беринг, деб жўнатиб юборди. Шу-шу кулолни амри маъруф кечаларида қайтиб кўрмадим.

— Ҳа, тузук, — деб қўйди меҳмон.

— Чайналган нарсага... мунақа куйди-пишди ортиқча, — деди сал қизишиброқ уста Шамсиддин. — Бошқа кўп чигал ечилмай турганда... Кучни нимага сарфлашни билмаймиз-да!

— Сиз ҳақсиз, — ўнғайсизланди меҳмон. — Лекин мен майда-чуйдагача аниқлашим керак. Чайналган бўлса ҳам...

— Аниқлайсиз. Фақат... сал ўзингизни аянг.

Меҳмон ўзини нима учун аяши кераклигини уста Шамсиддин аниқроқ айтмади, овозида яна бир хил кесатик оҳанги бордек эди, у қўл силтаганча гумбаз эшиги сари йўналаркан, тажанглашгани аниқ сезилди; у хиёл лапанглаб одимлар, ҳаракатида жонсараклик аралаш бир шижоат мужассам эди. Гурунг эндигина қўр олганига севинаётган меҳмон унинг орқасидан инжилганнамо бирпас қараб турди, делвагайлик ҳар қандай уста зотига хослигини кўнглидан кечирганча, у ҳам секин қўзғалди.

— Узр, меҳмон, хафа бўлмадингизми? — гумбаз саҳнида ўй сураётган уста Шамсиддин изидан шошилмай келган Пўлат Раҳимга қарамай сўзланди. — Камина, гап эгасини топар, қабилида ҳикоя қилдим.

— Аммо боладингиз.

— Аҳволимиз шунақа, — ёзувлари кўчган меҳробга яқинлашди уста. — Ясаганимиз қийшиқ кўзаю офтоба, лекин нималарга ишқ қўймаймиз.

— Отангизга ўхшаб йўл тутиш керак шекилли.

— Қошки эди. Унда... Кечирасиз, меҳмон, мен шу эскириш деганини ҳеч тушунмадим, — надомат билан давом этди уста. — Сиз «Шашмақом» чиқит бўлишини ақлингизга сиғдиросизми? Бир ёпишиб ҳам кўришган эди, «Шашмақом» ҳали бор, ёпишганлар... Э-э, билмадим!

— Маъруф Афзалович «Шашмақом» ни эшитади деб ўйлайсизми?

— У бошқасини ҳам эшитмайди.

— Жа нари борса ҳалиги кулол қулоғи билан...

— Ҳа, яшанг, — деди уста очилиб. — Ўзи бўлганича бўлган, таъбига ўтирганини қилади, шу... бошқаниям йўлдан ургани чатоқ-да!

— Тоифаси шунақа чоғи.

— Уста Иброҳимни десангиз... бориниям...

- Дарахтнинг бўшини қурт ейди.
- Энди Гирихга осилиб олган.
- Аммо сиз қайишибсиз.

Уста қизаринди: меҳмон юз-хотир қилаётгандек эди.

— Биродари азиз, — деди у анчадан кейин салмоқлаб, — мен бўларини кўрдим, на ўзимни, на ҳукумат чўнтагини ўйладим, қайгурганим фақат шу — иморат ва Гирих!

- Сиз Тиллакорини ҳар гиштигача биларкансиз.
- Бунга одам умри етмас-ов.
- Эринмай ўрганибсиз.
- Эринсак... яхшимас. Бардош ҳам ордай гап.
- Бу мусулмончиликка яқин нарса. Шундайми?
- Мусулмончилик ўз йўлига. Одам бир-бирига суянса...

- Маслаҳатли тўн тор келмайди, демоқчисиз-да?
- Баракалло сизга.

Гурунг ниҳоясиздек эди. Ҳали анча руҳи чўккан меҳмон энди чиндан яйради, устанинг завқдан кўпчиган юзидан нигоҳ узолмай қолди, қачонки баҳс Гирихга кўчгандан кейин у қизишди, жиддийроқ тортиша бошлади, шифтнинг юқори нуқтасида бирлашадиган чизиқлар ва безаклар уйғунлигини топиш таъмирдаги бирламчи шарт эканлигини узундан узун баён қилди.

Гумбаз ичкарасида ярим соатдан зиёдроқ бўлишди, лекин на Маъруф Афзалович, на уста Иброҳим яқинларига йўлагани, тарҳни амал билан қовуштирмақ савоб эканлиги, Гирих шаҳодат берувчи тушунчалар инсон шуурини тоабат ёритажаги борасида қизгин кечган суҳбатларига аралашгани журъат этди; улар чорпояннинг икки томонида бир-бирларига тескари қараб жимгина ўтиришар эди.

— Меҳмон, яхшики сиз чўнтакка ёпишмайсиз, — деб кулимсиради уста Шамсиддин; бу вақтда улар Тиллакори дарвозасидан чиқиб, пештоқ тагидаги зинадан битта-битта тушиб, майдон ўртаси томон илгарилашаётган эди. — Агар сиз ҳам шунақа қилсангиз... тамом эди.

— У нарса бозорда керак-да.

— Агар ақча кучда тенгсиз бўлса... — тутилди уста. — Ташвишимиз фақат шу савил билан битадиган бўлсайди Улугбек мадрасаси пештоқи, ана, унақа кўйга тушмасди.

— Ҳа-я, шуни айтинг.

— Уста Иброҳим бировга гапини бермайди, — ҳар

нечук гийбат қилмаяпманми, деган ўйдан уста ўзича ижирғанди; ҳали ўзларини валломат чоғлаган икки бирдек одам гумбаз қанотларидаги ҳужраларда таъмир олатасир бошланганини, шогирдлар ва ёрдамчилар биринсирин ҳар ёққа жўнаб қолгач, ноилож ими-жим ташлаб кўйилганини меҳмондан яширишганини сезган эди, ҳозир шуларни оқизмай-томизмай сўзламоқчи бўлди, тагин қайларни ўйлаб тийилди. — Ўзини жамики обидага устун санайди. Елкасини тортса шўрликлар гупилаб йиқиладигандек!..

— Ўҳ-ҳў!

— Лекин бу ёқда...

— Мен ҳам сизга бир нақл айтайми, уста? — қовоғи осилиб тушган уста Шамсиддин бош ирғаб розилик бергандан кейин у давом этди: — Бир кекса боғбон бор экан, отангиз кулол билан ошна тутинганидек, у чўлда мол боқадиган бир подачи билан дўстлашибди. Авжи баҳорда подачи меҳмон бўлиб келибди. Боғбон чуқур қазиб, эндигина кўчат ўтқазмоқчи бўлиб турган экан, ишини кўйиб меҳмонга қарабди, ёлғиз бўлгани учун бозорлик қилиб келгани жўнабди. Келиб қараса, ниҳоллар ўтқазилган эмиш, фақат не кўз билан кўрсинки, ниҳоллар томири бир чеккада хирмон бўлиб уйилиб турганмиш. «Меҳмон, нима иш қилдингиз?» — деб сўрабди мезбон зўрға ўзини босиб. «Сиз боғбонликни ҳар ким ҳам эпламайди, дердингиз. Ана, қаранг, туппа-тузук эпладим, — деб жавоб қилибди меҳмон хотиржам. — Чўпларнинг ортиқча жойини болта билан чошиб олдим. Қумғон қайнатасиз». Ана бунақаси ҳам бўлади. Қалай, маъқулми?

Энди уста мириқиб кулди.

— Сизам тагдан олдингиз-ов.

— Бир мавриди келди-да.

— Дунёда нақл кўч, лекин одамни нақл билан одам қилиш қийин экан, — деди қисқа жимликдан кейин уста. — Ўспиринлигида уста Иброҳим раҳматли падарим уста Жамшиддинга шогирд эди. Э, унинг қулоғига нималарни қуймаган!

— Уста Жамшиддин дейсизми? — бехос меҳмон чехраси нурланди. — Сиз ўша одам фарзандими? Раҳматли кўп оқибатли эди-да?

— Сиз отамни танирмидингиз?

— Таниганда-чи! Мен у кезларда бўйдоқ йигитча

эдим, гурунг олгани Тошкентдай жойдан оташаравага осилиб келардим.

— Илгари сиз билан учрашган эканмиз-да!

— Балки, — эшлашга тиришди меҳмон.

— Лекин келди-кетди кўп эди.

— Тирик қомус эди отангиз.

— Рост, — деб қўйди уста ҳорғин.

— Бир куни мени амакингиз мулла Ражаб билан таништирди. Кутубхонасига бошлаб кирганда, ищона-сизми, оғзим ланг очилиб қолган.

Кечаги куни билан учрашгандек уста безовталанди.

— Унда отам сизни қози Раҳмон қироатхонасига ҳам олиб борган, — деди уста ичи ғулуланиб. — Амри маъруф кечалари аксар шу икки даргоҳда бўлар эди.

— Шубҳасиз, — гоҳ у, гоҳ бу иморатга нигоҳ отиб илгарилаётган Пўлат Раҳим тагин ҳам очилди. — Ҳар иккала кутубхона дунёдаги жами илму фунунга тегишли рисоалар билан лиқ тўла эди.

— Тўғри, — пичирлади уста.

— Эслаганда... уйқунгиз қочар.

— Телбасифат кўйга тушаман.

— Ғўр эканмиз-да, ғўр!

— Секин айтасизми?

— Шундай қилинглар дейишса... Тавба! Даҳшатку, қайсидир аждодимиз битган асар ер юзидан йўқолиб кетса, биз ўша асар бўлган-бўлмаганини ҳатто билмасак!

Майдонни иккинчи бор айланишаётган эди; меҳмон шу гапни айтгач, уста бир қоқингандай бўлди, тасаввурда эса гўё чақмоқ чақди: гавжум майдонча, ўртада — ялмоғиз, у — оч, сарғимтир сочлари ҳавога чирмашади, ганжинаи табаррукдан бино қилинган уюмни бир бошидан ямламай ютади, ютаберади, ниҳоят, «Иҳсо ал-улум» га, «Чор дарвеш» га, «Зарбулмасал» га, «Ҳикмат» га, «Қирқ ривоят» га... гал етади. Э, дариғ, бу не кўргилик? Жаҳолатнинг-ку кўзи йўқ экан, маърифатнинг кўзи қаёқда қолди!?

Бари ўша майдончада юз берган, барини ўша майдончада юқтирган: худди ситамгар дардни дунё бино бўлгандан бери инқиллаб-синқиллаб кўтариб юрибди, шуниси тайинки, то дунё бор экан, ундан бир лаҳза айрилмайди, айрила олмайди.

— Қанчадан қанчаси асқотарди, — деди ниҳоят уста.

— Ҳа-да, — деди узиб меҳмон. — Ҳунарингиз қа-

дим, лекин тугал шарҳи қани!? Кошинпазликдаги но-
чорлик нимадан? Бу йўриқдаги битиклар бугун қўли-
мизда йўқлигидан! Ҳар жойда чанг босиб ётганларига
эса тишимиз ўтмайди!..

«Ночорлик!..»

Жонга қадар ўтириб кетган кечаги доғлар нималиги-
ни бир қадар ойдинлаштирадиган бу сўзни эшитиш уста
учун беҳудуд малол эди; алланечук таҳқиромуз оҳанги
бўлган бу сўз устани неча йилдан бери мулзам қилади,
қонини қайнатади, ўз ёғига қоврилиб ётаверишидан бў-
лак илож-имкони йўқлигини бот-бот эслатади, эслатаве-
ради. Бу қадар мўминлиги, бу қадар нотавонлиги, бу қа-
дар бўйни қисиклиги... боиси нимага ва қайга бориб та-
қалишини ўйлаганда юраги орқасига тортиб-тортиб ке-
тади.

— Сиз билан яқиндан танишганимдан хурсандман,
жимликни бузди меҳмон. — Хоҳлаган пайтда тортинмай
боринг. Институт эшиги сизга доим очик.

— Қуллуқ.

— Тарҳга келсак... сизникини танлармиз, — деди у
чайналиб, гумон аралаш. — Ирими учун у ер-бу ерига
тегинамиз. Ундан тузукроғини икки дунёдаям қилиб
беролмаймиз.

— Нима учун?

— Сабабини ҳозиргина чайнашдик.

Уста ичида ўнғайсизланди: «Ҳа-я, ночорлик, ялпи-
сига!...»

— Келбатингиз отага торганини қаранг, — у синч-
ков тикилди устага. — Ўйлаб кўрсам, у киши вафот
қилганда мен чет элда эканман.

— Падарим анов ёқдан қайтгач ўнгарилмади.

— Нозик одам... осонми!?

— Кипригига ноҳақ гард қўнса уч кунгача ўзини
ўнгаролмасди.

— Териб-териб қийратишган-а, нокаслар!

— Улар етти нафар эди, — овози бир хил товланга-
нидан уста сира ўзи истамайдиган, зарурат туғилганда-
гина зўраки эсга оладиган мавзу билан тўқингани ан-
глашилди. — «Етти пайғамбар» деб эл иззатларди, шу
иззат... ўзларига бало бўлди. Иримига бировини қолди-
ришса-чи!..

— Энди бугун қўли амалга, ақли илмга келишади-
ган уста йўқ деб нолиймиз.

Меҳмон ўғил бола гап қилди.

Қаранг-а, ахир бундан бир неча кун муқаддам ўзи уста Фаттоҳ билан шу бобда бўғилиб талашмовдими, уста Фаттоҳ ҳунар куни ақли қосир, диди чўлта бандларга қолганини айтиб ўксинмаганмиди!?

— Падарингиз қорнигамас, қадрига йиғларди.

— Балли сизга! — деди уста ғилтиллаб.

— Бир кун келсам, Регистон жимжит, пашша учмайди. У ёқ-бу ёққа тумшук тиқдим. Қайсидир хужрадан бир дўппили йигит пилдираб чиқди, саволимга жавоб беролмай, нуқул ҳиқиллайди, кўзларида жовиллаган ёш!..

Энди уста буткул амин: бу одам ёшига ярашасини кўрган, кенгга кенгу, торга тор дунёни қай жиҳатдан қадрлашни билади, агар шундай бўлмаганда замон аллақачон унутган, тирикчилик билан овора одамлар эса атайлаб эсламайдиган кунларга бундайин куюнмас эди.

— Ҳовлингиздан ҳеч кимни тополмадим, — аста чаккасини ушлади Пўлат Раҳим. — Мулла Ражабникига борсам, йиғи-сиғи, кутубхона ағдар-тўнтар! Охири Ҳикматуллани сўроқладим. Мусофирхонага етган жойимда... тахта бўпман!

Кўксини симиллатган оғриқ киприкларига қалқимаслиги учун ўзини қаттиқликка урган уста хаёлида олис кун — Регистон бесаранжомлиги, минораларнинг чўзила-чўзила кулранг бўшлиққа қўшилиб кетган кўланкалари, безаклардан кўчган товланишлар, ниҳоят, гирдатрофдан кундуз шуъласини қувлаган коронғиликка кириб йўқолган падари ва... соявони энли бир хил қора шляпа, бир хил қора чарм куртка кийган кишилар элас-элас гавдаланди.

— Ўша кунларни эсласам ўзимни ёлғиз ва нотавон сезаман, — деди меҳмон аста.

— Мен-чи!? Азоб-а! — тишлари орасидан пичирлади уста. — Лекин, кошки, бир нарса ўзгарса!

Шаксиз, иккалови ҳам кўринмас бир гирдобга ғарқ, бу гирдоб гўё вужудларини у қирғоқдан бу қирғоққа пўкак каби келтириб ураётган эди; зеро кечмишнинг ҳар ким ҳам туймайдиган замзамали кулфати сароб янглиғ намоён бўлганда туриб бериш, бирор лаҳза ортиқча чидаш маҳол эди. Шу боис суҳбат беихтиёр Регистон аҳволотига кўчганда баравар енгил тортишди.

Нетонг, Регистон бу кунда анчайин ғарибона қиёфа олгани борасида ҳам фикрлари деярли бир жойдан чиқди; анча-мунча қизишган меҳмон бу атрофда қурилган

кўпгина иморатлар (серсавлат ресторани-ку қўяверинг) майдон шаънига ярашмаслигини таъкидлаганда уста уни бажонидил маъқуллади.

— Э-э, меҳмон, таъмир деса бўшашамиз, қисинамиз, — очиқ таъна қилди уста. — Манавинақа савиллардан эса бор буд-шудимизни аямаймиз. Шуям сарфлаш бўлдимми? Доналаб йиғсанг-да, қоплаб сочсанг! Агар имонимга ишонсангиз, бу ўртада мен фақат Шоирлар боғига харжланган пулга ачинмайман.

— Айтганча, яхши эсга солдингиз-да, — деди меҳмон тезда чехраси ўзгариб. — Бир кўрайлик шу боғни. Очилганда ишим чиқиб келолмагандим.

— Асли униям жа қойил қилишгани йўқ, — уста овозида таассуф сезилди. — Ҳазрат Навоий ёнига, мармарга зўрға тухумдан чиққан ҳаваскорлар номини... ўйиб ёзишган. Бовурни кенг қилишганини қаранг.

Оғизга тушган боғ Улуғбек мадрасаси ортида уч йилча бурун яхши ният билан барпо қилинган: унча кенг эмас, кичиккина думалоқ оролчага ўхшайди, одам кирса йўқолиб кетадиган йўлаклари ва хилватлари йўқ, диққатни тортадиган жойи — бу гўшада етти иқлимга маълуму машҳур сўз сеҳргарлари мис ва тош қиёфага кириб йиғилиб олишгани ва эрта-кеч кафтдек текис сахнда унсиз назмўйлик тинмаслиги...

Қизғимтир қум тўкилган йўлка кираверишдаги тўрт бахши ҳайкали ёнига етаклаб келди: улар худди тирик, бемалол чордона қуришган, шахду шижоатлари баланд, беҳудуд меҳрга лойиқ дўмбиралари ана-мана куйлаб юборадигандек, кўнгиллари тубида қайнаб-тошаётган эҳтирослари кўзларидан ёлқин бўлиб сочилаётгандек эди.

Сайроқи дўмбиралардан нигоҳ узолмай қолган уста шууридан эрта-кеч уйда, чойхонада, маъракада доим муסיқа назокатидан баҳс очадиган, чолғуси нола қилганда ўзи ҳам унга қўшилиб суву селоб бўлиб ўтирадиган банда сиймоси чарх уриб ўтди.

Уста меҳмонни ўз ихтиёрига қолдириб ичкарилади.

Боғ катта эмас, лекин саф катта, атроф сокиндай, лекин бу сокинлик аро абадий безовта бир рух учиб юрар эди. Буни у саф бошида турган маликул-қалом Мир

¹ Буюк халқ оқинлари — Эргаш Жуманбулбул ўғли, Фозил Йўлдош ўғли, Исломо Назар ўғли, Муҳаммадқул Жонмурод ўғли Пўлкан.

Алишер Навоий ҳайкалчаши қошида тўхтаган чоқ теран ҳис этди. Эскирган, лекин қадамда бир баҳонада янгила-ниб турадиган кўргилиқдан Ҳазрат беҳабар, йўғ-а, нега беҳабар бўлсин, ахир бу валийсифат зот ер юзида не воқеа содир бўлса, хоҳ камоли, хоҳ заволида, тоабад воқиф эмасми!? Зеро, шундай экан, ўша кўз кўриб, қулоқ эшитмаган ҳодисотдан бери арвоҳи чирқираб ётгандир. Диди ўткир, нафаси тоза Ҳазрат шукуҳ, шавкат, назокат ва маъно берган Улуғ сўзни оч ялмоғиз тамом ямлаган-миди?! Наҳотки?! Э, дариг, не кун эди ўша кун? Жавоб топиш мушкул бу саволга, боринги, бу дунёда дард кўпу даво кам экан-да!

Одам сийрак эди. Нега тўда-тўда келишмайди?

Хув йўлка бўйлаб шошилишмоқда. Қаёққа?

Қаёққа бўларди, овсар, тирикчилик отлиғ серғалва дунёгада?!

Қизик, бунинг нимасига ўкинади, ахир бу ҳол ўки-нишга, жонини қийнашга арзимади, негаки, азал-абад шу — майда-чуйда нарсалар илинжида куйманиб юра-диган одамлар доим муҳимидан чалғишади, табиат ёки оқил бир банда яратиб қўйган мўъжиза ёнидан эрта-кеч қатнашади, лекин шу нарса мўъжиза эканлигини мут-лақо пайқашмайди. Бу боғ-ку яқинда пайдо бўлган, не-не асрлар билан юзлашган анови улугсифат обидалар ёнидан ҳам одамлар эрта-кеч бепарво ўтиб-қайтишади, бир қиё боқиб қўйишдан эринишади, жа хушлари товла-ганда, нима бўпти, савлат тўкиб турса турибди-да, мен ўз юмушимдан қолмай, дўконга эртароқ бориб навбат олай, дея ичида ёзғирганча қадамларини тезлатишади. Эҳ, устаи нобакор, қани айтчи, бедаво иллат — лоқайд-лик аждодларинг қонини қачон тарк этади!? Мундай ўйлаб кўргин, хув ўшанда, қози Раҳмон мусофирхонаси олдида базми-жамшид қурганлар ва оч ялмоғиз оғзига ганжинаи муборак доналарини битта-битта тикқанлар дўконга эртароқ бориб навбат олишга шошадиганлар тоифасидан эмасми?!

Боғ хувиллаб ётганига ўзи гуноҳкордек эди.

Шуни ўйларкан тўрда кимдир аста-аста йиғлади.

Ажабсинган уста Ҳазрат чехрасидан нигоҳини олиб тезгина ўтирилди ва сокин чайқалаётган навалар ора-лиғидан тахта ўриндиқда қафтларини юзига босиб ўтир-ган атлас кўйлакли қизни, қиз қаршисида турволиб ни-маларнидир бетўхтов уқтираётган Гайбиддинни кўр-ди.

Дунёдаги энг яқин кишиси билан муомала қилаётган каби Ғайбиддин хайрхоҳ сўзлар, кўзлари юмшоққина порлар, изтиробини зўр-базўр ютаётгани англашилар, ҳар замонда чаккаларидан селдек қуйлаётган қайноқ терини ғижим рўмолчаси билан сидирар эди.

Шаксиз, уста боғдаги бу учрашув қандай рўй берганидан беҳабар (шафқатли шоир йўлини қилган эди), у ўзича, Ғамила аллақачон олис манзилга етиб боргандир, ҳар ҳолда қизгина кўп балони фаҳмлар экан, деган таскин билан юрар, энди бу ёғи осон кўчишидан умидвор эди.

Олис манзил, аллакимларга ваҳимали туюлаётган бўлса-да, Ғамила учун арзимас, элак учун кўшпиникига чиққандай гап: бор буд-шудди солинган жомадон билан кечқурун учоққа чиқади, хаёлга ҳам тезлик қиладиган учоқ зув ичида уни манзилига етказиб қўяди. Лекин, афтидан, ҳозир у парвоз олдида турганини атай эсламаётгандек, умуман, ўз қадр қарорини, бу дунёда мавжудлигини, тириклик паноҳи бўлган замин у замонни унутгандек эди. Шу боис тамоман гангиган йигит жаврашларини деярли эшитмаётган эди. Сўлғин ҳолати ажаб бир интиҳога ишора: ҳар нарса тугаб битади, ҳар нарса ўз якунини ўзи қилади. Маҳзун нигоҳлардан шу маънони уққан йигит бир лаҳза тек қотди, мен ҳеч қандай интиҳони кўрмайман, кўришни истамайман, деди ичида ва бошқатдан дийдиёсини бошлади. Қиёфасига беҳудуд ўкинч балқиганда қиз аста қўзғалди, енгил ҳаракат қилган бўлса-да, нозик тани чайқалиб кетди, ўзини мажбурлагандек қилиб унга тик қаради: «Сизни анча илгари тушунган эдим, тушунмасам... нима бўларди!? Хайр!..» Сўнг у йўлка бўйлаб, ер сузганча, зипиллаб кетди, зумда боғдан чиқиб, одамлар орасида йўқолди.

Тўқмоқ теккан каби уста мажолсизланди: худди қиз ўзига қарата таъна ёғдиргандек, ўзини бир умр унутилмайдиган маломатга кўмиб кетгандек эди. Ажаб, ён-вери энди баттар ҳувиллаб қолди, боққа, йўқ, ёруғ дунёга сизмай қоврилаётган ўғлига ҳамдард бўлолмаслигини ўйлаб янаям эзилди, унинг ёнига боришини ҳам, бормаслигини ҳам билмай жавдираб тураверди.

Регистон сарҳадида мангу ўрнашган боғда ҳокимлик қиладиган Ҳазрат, мис сиймода, ичи сидирилаётган уста

билан не хусусадир талашмоқ аҳдини қилгандек, анов йигит кўнглини босиб-янчиб ўтганини бетига солиб, тўрт кунлик умрини шунчаки ўзини алдаб, икир-чикирлар билан овутиб ўтказаетганини масхаралаб кулаётгандек бир алфозда эди.

Боғдан қачон узилганини эслолмайди, назарида ҳамма нарса бир-бири билан қоришиб-чирмашиб кетган эди; ҳуши-фикри кўпроқ Жамилада бўлиб қолди, қизгинанинг боғдаги ҳолати кўз ўнгидан бир дақиқа ҳам кетмади, аёвсиз таънаси қулоғи тагида янграйверди. Афтидан, Ғайбиддин ҳам нуқул ўша куни боғда кечган мулоқот ҳақида ўйларди, ўғли жимжит ҳовлида нигоҳини бир нуқтага қадаб ўтирганини кўрганда юраги эзилади, лекин яқинига боролмайди, унга аввалгидек ҳамсуҳбат бўлолмайди.

Орадан чамаси уч ҳафталар ўтгач, таниш почтачи чол Жамиладан хат келтирди. Бўсағада гарангсираб турган Ғайбиддинга уста жавдираб тикилди, мактубни ўқиш ўзига бир умр nasib этмаслигини ҳис этаркан, хаёлида Арслонбек даргоҳига ҳасса суяниб кириб келган мўйсафид дарвеш жонланар эди...

ХОТИМА

Пўлат Раҳим Тиллакорини яна уч кун ўрганди, шу вақт ичида кўпроқ Гириҳ мазмуни ва тузилиши билан қизиқди, тўртинчи куни учоқда Тошкентга қайтди. У айтган муҳлат нари-берисида уста айрим жузъий тузатишлар киритилган тарҳни олди.

Роппа-роса етти кун иши юришмади, бойловга ташланган асов тулпордек бир жойда депсинди, депсинаверди, ётган-турганда ўзини нуқул маза-матрасиз воқеалар ичида кўради, кимдир панада турволиб нималарнидир таъна қилаётгандек туюлади. Хаёлини эса битта-битта босиб Регистон заминидан узилаётган, энди бу гўшага қайтмоғи бир умрга гумон бўлган уста Иброҳимнинг заҳил қиёфаси тарк этмасди.

Уста ғаш: худди бир жазога тортилган...

Шундай қилиб, у ўзича қайғуга ботиб, наҳотки Гириҳни ранжитдим, наҳотки обида паноҳида яшайдиган руҳларни беҳуда безовта қилдим, деган мулоҳазага бориб сабрсизланаётганда, саккизинчи куни кечаси раҳматли падари тушига кирди. Падари ўша-ўша — бош-

охир оқ либосда, соқоли ҳам оппоқ, фақат туриш-турмиши аллатовур ҳорғин, пешонаси тиришган, чўккан кўзларида койиниш, гина; у гапирмас эмиш, йўрғасига олиб олислаб борармиш, ғира-шира туман ичида элас-элас кўринаётган ёдгорликка қарата учи тугилган оқ рўмолчаси билан имо-ишоралар қилармиш...

Шаксиз уста туши таъбиридан севинмади. Жами ташвиши-таҳликасини йигиштириб қўйиб якшанба кунни худойи берди: қўй сўйди, ош дамлади, чор тарафдан одам чақирди. Жамоа айни жам бўлган маҳалда маҳалла мулласи орқали падари ва бобо-бобокалонлари арвоҳига хатми-куръон бағишлади. Маъракадан кейин тани-жониди бир енгиллик туйди, шууридаги ланжлик ҳам йўқолгандай бўлди, кўнглига азалдан қадрдон тотли истаклар қуйилиб келди. Шу кеча мириқиб ухлади, эрта-лаб тиниқиб уйғонди, кампири азондаёқ хозирлаган нонуштага қарамай, Ғайбиддинни ёнига олиб Регистон сари ошиқди.

Энди у ўз дунёсига келган эди.

Ҳамма нарсаси шу дунёда эди.

Энди азалдан фақат шу гўша табиатига хос теран жимликни ҳар замонда кошин йўнаётган ёки ганч қораётган иноқ ва қобил шогирдлар ўзаро қилган эҳтиёткорона гурунглар бузади.

Уста палапонларини илгаритдан назокатли бўлишга ундаган, шанғиллаб сўзлашмоқ, бирламчи, одобдан эмаслигини, иккиламчи, хаёлни қочириб, фикрни майиб қилишини яхшилаб англаган. Айни чоқда ўзи бу қоидадан жиндай четга бурилмайди. Хусусан олло назари ўзига қаратилганда — хоҳ оғир, хоҳ енгил ишга шўнғиганда, сира дағаллашмайди, аршдаги чароғбон нигоҳни туйгунча ўзини осойишта тутати, етмиш икки бўғинини бўш қўяди, шундай кезде мабодо бирор шогирди билиб-билмай гуноҳ қилиб қўйганда ҳам авзойи бузилмайди, аксинча, тагин ҳам мулойимлашади, хотиржам муомала қилади, босинқи йўриғи тагида ётган нозик ишорани зийрак шогирд осонгина илғайди.

Шифт олий нуқтаси кашф этилгандан кейин зарблов сокин суръат билан қўйига силжиди, зарблов тўсиқлардан кўпроқ зар кўмагида ошиб ўтди ва айлана-эгик залварли деворни ёқалаганча ажаб бўшлиқ сарҳадини эслатадиган шарафа белбоғ томон энаверди.

Ҳаво сийрак, бўёқ ҳиди анқиган...

Ичкари табиатига уста тамомила кўниккан, ҳатто

бўёк-ацетон иси қоришиқ ҳавосиз ҳеч нарсанинг қизиғи йўқдек, нафаси қайтса, кўнгли айниса ҳузур қилаётган-дек эди; чарчашни билмасди, дуч келган юмушга урнай-верарди, зар қоғозни гоҳ Ғайбиддин, гоҳ Расул Усмон билан бирга нақшлар эди.

Кейинги вақтларда у сал бошқачароқ: юмшоқлиги бир таранглик, вазминлиги бир тажанглик билан алмашинган, нечундир эрта-кеч ичини бир шубҳа кемиради — ҳануз имони ёнида жон сақлаётган Гириҳ унсиз инграётганини, таъмирда нелардир сакталиги, нелардир қиёмига етмай қолаётганидан огоҳ этиб тўлғанаётганини туйганда айниқса ҳоли ёмонлашар, таги-туғи йўқ бу ташвишни ўғли ва шоғирдларига топширгиси, қийноқлардан бира-тўла қутулгиси, тенг-тўши қатори тинчгина яшагиси келар эди.

Игна билан қудуқ қазимоқдан ҳам оғир бўлган зарварақ зарбловидан кейин уста ҳар кеч, одатича, ҳавоза поясида ҳорғин ўтирар, жийда баргидек митти безаклар ҳосил қилаётган бетакроп манзара ўзи ва шоғирдлари жидди-жаҳди билан яралаётганига ишонқирамай қулимсираар эди.

Олий нуқтада бирлашган тугун қуйи сари тилла соч толими янглиғ шаршара ҳосил қилиб кўпириб тушган, бошқа хил бўёқли, бошқа хил қиёфали тўлқинвор чизиқлар билан қўшилганча бир майдалашиб, бир йириклашиб, тарам-тарам ёйилиб кетган эди.

Юқори олам саналмиш Гириҳни қуйи олам меҳвари бўлган меҳроб билан бирлаштириб, тенгсиз фазлу камол, нозик уйғунлик адо этадиган шарафа йўсинидаги белбоққа қанча зар кетажагини бир кеч чамалаб ўтирганда кимдир енгил қадамлар билан шип-шип юриб ичкари кирди. Беихтиёр у эгилиб қаради ва ивирсиқ саҳнда паришон турган, оппоқ соқоли кўксини қоплаган, оппоқ яктаги, симоби салласи қадди-бастига ярашган мўйсафидни кўрди.

Ташқарини аллақачон қоронғилик чулғаган, осмон кулранг тусда, ўзаро туташ гир айлана ҳужралар гардишида мусичалар жой талашиб беозор кукулашар эди. Ичкари ёруғ, шундоқ бўсаға тепасида, михга омонат илинган юзлик чироқ лангиллаб нур сочади. Фақат баланд шифтга мослаб қурилган ҳавоза саҳнга олачалпак соя ташлаган, нур теккан жойлар ёғ суртилган каби ялтирарди. Ҳалиги одам гоҳ сояда, гоҳ ёруғда тимирскиланарди, нур билан соя тўқинувидан туғилган мавжда

йўқолиб ҳам қоларди. Боқиши беғубор, хайрхоҳ, бунияти холислигидан далолат эди.

Шарафага тилла суви юргизиш учун қунт ва дид қанчалар зарурлигини бир қур ўйларкан уста тагин эгилди. Нечундир бадани живирлади. Энди мўйсафид шундай жойда турардики, ўнг елкаси сояда, чапи ёругда, ўзи эса ҳавоза оралигидан юксакка — тарам-тарам зар толаларга нафас ютиб тикилаётган эди; қақнаётган нигоҳларида қувонч, дард, армон билан қоришиқ бир ҳайрат бор эди. Бу мухлисми ёки адашиб кириб қолган йўловчими, деди ичида уста ва азбаройи қизиқиши зўрлигидан тезгина пастлади. Саҳнга қадам босиб ҳафсаласи пир бўлди: мўйсафид жойида йўқ эди.

Ҳовли ним қоронги, остонада — ичкаридан пар-пар тўкилаётган ойдинда Ғайбиддин, Расул Усмон ва яна уч-тўрт шогирд гуж бўлиб олган, Тиллакорини Яланг-тўшбий Баҳодир қурганми ёки қизи — ундан кейин Самарқандда ҳокимлик қилган оқила ва тадбиркор малика Моҳбонуми, деган масала устида қизишиб баҳс қилишаётган эди.

Баҳайбат табақаларига ингичка ислими нақшлар чекилган эшикдан ранг-қути учиб елвагай чиқиб келган устозни кўрган ҳамона ёшлар одоб сақлаб шовқин солишдан тийилишди, айримлари саросималаниб секин нари жилишди.

Одатига ғилоф равишда анча-мунча ҳовлиққан уста индамай теваракка аланглади, уймалашган шогирдларидан бўлак ҳеч кимни кўрмай, таажжубда тек қотди; гўё ҳозиргина жаннатмонанд бир боғдан чиққан, чиққан-у, беш-ўн қадам босар-босмас қақроқ чўли-бединга йўлиққандек бир аҳволда эди.

Уста бегона бир товушда гудранди. Ҳамиша босиқ-вазмин устозини илгари ҳеч қачон бунақа елвагай, бунақа озорли қиёфада учратмаган Расул Усмон, ҳеч нарсага тушунмадим, деган маънода елка учирди. Нечундир ранжиган Ғайбиддин эса хўмрайди.

— Қим экан ўша?

— Бир мўйсафид, — деди уста хижолатомуз, — истараси иссиқ, қачондир кўргандайман.

— Бир ойча бурун кўргансиз, — сал дағаллашди Ғайбиддин. — Тешада Гириҳ билан мастонавор гурунглашиб, бир ночор чизиққа тилла суви едириб, ўз ҳунарингизга ўзингиз маҳлиё бўлиб ўтирганингизда у келган,

сизни олқишлаган, бўшашманг, кўпи кетиб, ози қолди, деган, кейин ғойиб бўлган.

— Ха, ха, рост!

Аёвсиз чертилган тордек овози титраб кетган уста Шамсиддин мунгайди, ўгли пичингини оғир олиб ер сузди, гўё ораларидан бир соя лип этиб ўтдики, буни фақат ёлғиз у илғади.

— Ўғлим, сен...

— Қўйинг, дада, — Ғайбиддин чорпоя томон жилди.

Шу лаҳза кўнглига бир шубҳа оралади, лекин ғалати бир куч шубҳасини чил-парчин қилиб ташлади ва у ҳеч қанақа дали-демона эмаслиги, ақл-ҳуши илгари қандай бўлса ҳозир ҳам шундайлигига ўзини ўзи зўр бериб ишонтиришга киришди, иззат-нафсини бемаъни хижолатпазликдан баланд тутишга уринаркан, бехос ҳалиги куч ташқари дарвоза сари қарашга ундади. Жон томиригача симиллаб кетган уста хайрхоҳлик билан бўйсунди ва шундоққина чиқиш бўсағасидан сал берироқда, равоқ тагида мўйсафидни кўриб қолди.

Ховлида қоронғилик анча қуюқлашган эди, лекин ҳалиги лаҳзада бўсаға тараф бир ёришди, мўйсафид чехрасида аксланган меҳр ва ҳайрат шундоқ кўзга ташланди, ҳатто либоси, симоби салласи нимдошгина товланди. Ажабки, нуроний чехрасида бир боқишдаёқ илғаб олиш маҳол бўлган тагин кўпдан-кўп маъно зоҳир эди, у бутун зеҳнини ишга солиб энг муҳимини — одамзод катта савобга етишмоқ билан бу дунёдаги энг катта қарзидан қутулажаги ҳақидаги ифодани уқди ва... беҳудуд шукрона билан олға умтилди.

Масофа қисқа эди, лекин бу қисқа масофа бир-бирига интиқ, бир-бирига ташна танларни ачомлаштиришга улгурмади. Ҳалиги шукрона билан у ҳаллослаб бораркан оралиқ кенгайганини, поёнсизлик юзага келганини сездди. Афтидан бу поёнсизлик мўйсафидга ҳам хуш эмасди, мўйсафид норозилиги ялт ёнган нигоҳида аксланди, у қўлида пайдо бўлиб қолган учи тугик оқ рўмолчасини оҳистагина бир-икки силкиди, сўнг борлиги зув эриди, олдинда турган беҳисоб оқшомлардан бирини осуда қаршилаётган обида жисми-жонига сингиб кетди...